

Osman Aziz

BEZ NADE

Osman Aziz

BEZ NADE

Pripovijest iz mostarskog života

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ
pdf izdanje za vas pripremili
bosnamuslimmedia.com
1430. h./2009. god.

Zagreb, naklada "Matrice hrvatske", 1895.

SADRŽAJ

SADRŽAJ	3
O PISCIMA	4
I	5
II	17
III	32
IV	47
V	63
VI	74
VII	87
VIII	101
IX	118
X	134
XI	149
XII	163
XIII	177
XIV	193
XV	207
XVI	222
XVII	230

O PISCIMA

Osman Aziz je književni pseudonim pod kojim su pisali i svoje zajedničke rade objavljivali Osman Nuri Hadžić (1869-1937) i Ivan Miličević (1868-1937).

Njihovo osobno prijateljstvo i druženje dugi niz godina dovelo ih je do ideje da zajedno počnu pisati i pod zajedničkim pseudonimom objavljivati književna djela. Rijetka su djela koja su potpisana njihovim pravim

prezimenom i imenom. Sve do sada niko pouzdano nije mogao ustvrditi šta je djelo jednog a šta drugog u njihovoj zajedničkoj prozi.

"Međutim, analiza karaktera i književne bitnosti djela koja su Osman Hadžić i Ivan Miličević svaki za se objavljivali pod posebnim imenima i prije stvaranja književnog tandem "Osman-Aziz" ili izvan njega, te pozitivna i negativna eliminacija književnih karakteristika, mogu pružiti neke indikacije njihove diferencijalne poetike."

Djela:

- *"Smrt Smail-age Čengića"*, pripovijetka,
- *"U vinogradu"*, pripovijetka,
- *"Drž'te ga tamo, ne pušćite ga amo"*, pripovijetka,
- *"Na Neretvi"*, pripovijetka
- *"S puta i ceste"*, zbirka crtica
- *"Bez nade"*, roman
- *"Bez svrhe"*, roman

I

Gdje u Mostaru Radobolja utječe u brzu i bijesnu Neretvu, kod Staroga mosta, ondje je najlakši pristup na vodu. Tu su se pećine rastavile te pukao ravan otvor, kojim pritječe Radobolja, otvor u nizini, nad kojim se s druge strane, pa dolje i gore, dižu divlje pećine s orahastim izbočinama i udubinama. Odmah nad tobom se izvija smjeli lük velikoga, Staroga mosta, komu između pojedinih klesanih i požutjelih gotovo kamena izbjija zelen, kako god ono što se razgranjuju stabla smokava strmo nad vodom sa suprotne strane podziđa i pećina. Dok uz Neretvu i niza nju tvrde pećine zajazuju bijesnu vodu, na ovu ravan, netom malo jača kiša, zalizne ona, kupajući sivo stijenje, sapirući sitni pijesak. A kad ju za lijepa vremena sa Staroga mosta gledaš čistu i nepomućenu, gdje se je u daljini prelila srebrom il' krajem pećina tamnom, veličajnom modrinom, ravno pod sobom ju dozireš do dna, kroz bistru joj dubinu vidiš gdje se čak lelijaju sitni, bijeli bobuljci, iznad kojih katkad plisne koja riba. Tim prorovom šumi Neretva i šušulja između kukova, zavoja, kroz vijke podgrizajući kamen, a bijesna nestrpljivo kano očekujući doba kiša, kad bi da se digne visoko, visoko iznad svoga korita ili spram njega, i da ugrabi po koju ljudsku žrtvu, rekao bi u naknadu što čuva svijet od ljetne suše crkavice. Ta iz nje hladne zahvaćaju i iz daljih predjela Mostara, kad napane žega i pripeče sunce, kad presuši Radobolja, a i u česmama presahne voda, ili se zagrije, kao da je ključala na vatri.

Ljetno, vruće je doba bilo; jedva deseti, jedanaesti mjesec, kako je austrijska vojska došla u Mostar i razmjestila se na krajeve grada, zasjela na Podvelež, gdje se je već oko utvrda počelo raditi. Tada je svako božje jutro, za ranijega, iz Donje mahale izbjiao niz cestu s magaretom čovjek opaljena, koštunjava lica, spušćanih brkova,

srednjega rasta, a prilično plećat. Hodajući, uvijao je sad jednom, sad drugom stranom, čuškajući pred sobom magare, na koje bi natovario po dva bureta i u antrešelj¹ umetnuo praznu broku.

- Čuš, vuk te izio! - udario bi on po magaretu.

Magare bi malko potrznulo zadnjom nogom, pa opet mirno nastavilo svoj odmijereni hod, obzirno i pametno strižući dugim ušima.

- Ha, ha, Avdo, de - tko će brže, ti ili magare? Javio bi se koji obijesni dućandžija iz dućana.

Čovjek bi samo slegnuo ramenima, te, ni ne obazirući se, dalje gonio dobru životinju.

Bio je to Avdo Dračić. Ljuta sirota, jedva željna, da zaradi koru hljeba. Takovoga su ga svi poznavali, al' i svi ga uzimali na laku ruku, kao da nemaju za nj smilovanja. Ali Avdo šutio i radio svoju. Tako, otkako je došla nova vojska, on s dana u dan goni vodu na Podvelež i prodaje ju radnicima i vojnicima. Urani rano svako jutro, pa onako bosonog, u beznoj košulji i gaćama od botane, samo što bi pripasao silah², već sasma crn, i opasao se crvenim pasom, istjeraj magare na oni otvor, uvalu pod velikom čuprijom, da zahvati vode, natovari i porene ju na Podvelež.

Kad bi napunio burila³ i natovario ih na magare, zahvatio bi još i broku, te ju ponio držeć za priječku, a onda s lulom u drugoj ruci i potjeraj uz Kanaru pa preko čuprije.

- Čuš, d?, bolan! - javljaо bi se uz most magaretu, koje se je polagano micalo pod teškim teretom.

Magare je mirno striglo ušima, voda klokočala u burilima, a Avdi kratke gaćne nogavice dolje-gore, niz cijepce, uz cijepce, kako god je koračao. A gotovo uvijek ga je sunce stizalo na vrh Brankovca.

¹ antrešelj - mjesto između tovara na samaru

² silah, bensilah (tur.- ar.) - široki kožni opasač, pojas, koji sprijeda ima više pregradaka za papire, novac, duhankesu, oružje, noževe itd.

³ burilo, barilo - drven sud za vodu

Put na Podvelež vijuga se na zavoje, jer je strmenito. Uokolo obraslo sitnom travom, a opet ima i busova drače i kupina. Iduć uzbrdo, Mostar ostaje ovako za leđima, a što više gore, to se bolje otkriva Bijelo polje i daleko uokolo njega razasuta sela i stanovi po obroncima. Putem se povljalo kamenje, te opet sve piljak do piljka strši, kao da gleda gdje će koga ubosti. Avdu to nije ništa pometalo. On je bosonog veoma dobro gazio - ta koliko se je bos nahodao! Tabani mu debeli, kao da je obuo opanke. Po napletima i nešto po rutavim gnjatima popala mu bijela prašina. Kad bi skočio s kamena na kamen, u broki bi mu klokнула voda, te ga zalila po gaćama ili mu smjesila prašinu na napletima u šare, gdje bi koja kap kanula. Nekad bi se malko oglednuo za sobom, samo malo, pa opet udri dalje, naprijed, šuteći, mirno, a kan da sveder nešto snjući i premišljavajući.

On na Vlake - a sunce već visoko poodskočilo. Ravna to kao tjemenjača Podveleži, kojom se razasuli vojnici. Vlake se protegle, te im gore uz Neretvu vidiš Bijelo polje s čitavim nizom brdija, a onamo, niz Neretvu, podveleška sela. Sprijeda, kako se uspenješ, puklo daleko tamo prema Nevesinju, a iznad uvale dobrčke ponosno se koči Vrh u Veleži, obrasloj bukovom šumom, dok sa Svetigore milolika tilovina širi zadah svoga mirisa.

Kako se Avdo pojavi na Vlake, onako ga odmah oblete vojnici i radnici:

- Vode, vode!

- Stanite, ljudi, dok rastovarim! - odgovarao im je Avdo.

Nu nije se mogao obraniti a da mu ne uzmu, upravo ne otmu, broku iz ruke. Otimlju se o nju i naginju ju jedan po jedan na grlo. Jedan drugomu mirno ne da piti, a tko more i tko je vještiji, okretniji, odlije još u malu posudicu.

- Amo, bâbo, da nalijem za kahvu, nestalo mi je! - dovikne mlado momče Avdi.

- Odmah, evo na! - odvrati Avdo i porene magare do vatre, gdje je i momče bilo.

Bio je to Avdin sin Muša. Jako momče bit će da je zagazilo u sedamnaestu godinu. Prilično se razraslo, a prama svojoj dobi i odviše se držalo ozbiljno. Na zagarenom licu dva jasna oka, iznad kojih bi znao sabrati obrve, da bi mu se usred čela načinile bore. Na obrijanoj glavi prilijepila mu se bijela kapa uz tjeme; na njemu isplavile i iskrpljene dimije, dok je na gornjem struku, povrh košulje, nosio razapetu ječermu, na kojoj nije imao ni svih puceta.

- Danas si malo okasnio! - reče Muša ocu.

- Ama jok! Krenuo sam kad i svaki put do sada!

- Bio sam u neprilici. Prodao sam svu kahvu, pa mi ne ostade više ni kapi vode!

Muša bi podranio prije oca na Podvelež. Uza se bi ponio u bakrenoj posudi vode za kahvu, da mu budne dok otac ne dođe. A kad bi i otac stigao, onda bi obojica cijeli dan tu predanila, pazarujući vodom i kahvom. Avdo bi morao po nekoliko puta sići u Mostar na Neretvu, a to mu je bio unosan posao, jer je za tovar vode znao izvući po lijepu svotu novca.

Vatru su ložili više u prikrajku pod jednim kamenom, gdje se po vas božiji dan kupili momci, razgovarali, smijali, pili kahvu ili vodom gasili žedu. Kad bi Avdo i Muša pod večer krenuli u Mostar, onda bi cijelo kahveno suđe predali jednomu radniku primorcu da čuva. A Muša bi izjutra opet dobio svoj alat. Pod večer pak, vraćajući se u Mostar, sjeli bi na putu pod kakvu stijenu da broje što su danom utržili.

- Lijep dan! - zadovoljno bi rekao Avdo kad bi prebrojio priličan kup sve većinom srebrnoga sitnjeg i krupnijega novca, vežući ga u rubac i strpavajući u njedra.

Taman četvrtak bio kad se oni u prvi sumrak vraćali s Podveleži i prolazili kroz Brankovac. Krave i koze, što ih svaka priličnija kuća drži da ima mljeka, već su se vratile s paše, ulice se dobrahnio ispraznile; samo što bi na rijetko tkogod prošao.

- He, na stranu! - udari Avdo po magaretu, vidjevši gdje prama njemu ide nekakav pjan čovjek. Teturao se i tamo i amo, a crnu kapu smotao, te je nosi u ruci. Upravo on mimo njih.

- Brže, bolan! - zamahnu crnom kapom po zraku, a nogom deknu magare, da se je jadna životinja u strahu očešala o zid i umalo što nije oborila burila.

- U koga ćeš ti krećati? - sunu Avdo naprijed, razbjesniv se što ga mirna ne pušćaju.

- Šta ti meni? - i onaj se zaleti na Avdu.

Muša se tržnu i prepade, nu Avdo, videći se u nevolji, zaokrenu straga i udari napadača, da je grdnno lјusnuo o zemlju.

- U pomoć, ubi me turčin! - poče on na vas glas pomagati.

U tren oka skupi se svijeta, a dođoše i stražari.

- Tko je, što je? - pitaju da se razazna stvar.

- Evo kako me je udario, odmah me je na zemlju oborio!

- Nijesam, ja sam se samo branio.

- A jao meni, ne mogu se dignuti!

Dok se je onaj previjao na zemlji, Avdo nije mogao nikoga uvjeriti o svojoj nevinosti, a uzalud je i Muša kazivao da mu se je otac samo branio. Stražari ga spopadoše, pa da ga vode u zatvor.

- Odmah doma, Muša! - rastajući se reče Avdo sinu, pa nadji Alagu i kaži mu šta je bilo da me izvadi.

Stražari povedu Avdu među sobom, a Muša potjera magare pred sobom što je brže mogao. Preko čaršije, preko čuprije udarao je po jadnoj živini, koja bi katkad i poletjela, te bi se na njoj prazan tovar zatresao i odzvanjao.

Kad je došao pred avlinska vrata, Muša je bio vas usopljen, zapuhan. Osloni se rukom magaretu o sape da malo odahne.

- Ćuš! - gurne po tom u magare kad otvori vrata.

- A gdje ti je bábo? - upita ga mati s hajata kada utjera živinče.

- Odmah će doći! - odreza Muša. - Već deder ti ovo rastovari, pa daj živini da što prigrize, jer ja moram trknut do Alage! - reče nadušak i odleti iz avlje.

Upravo se ljudi vraćali iz čaršije i iz posla doma kad je Muša letio sokacima, i to tako da umalo nije i noge podbio. Kad bi golinim nožnim palcem lupio o kamen na sokaku, časom bi se iskrenuo i malo pogledao onako izbočen u nebo, pa se opet u pasu skupio, rukom palac pogladio i hajde dalje.

Alaga je stanovao u Dônjoj mahali, u malom, zatvorenom sokačiću. Nad kućom mu se tamo izvisio Hum, pred vratima harem, a iz sokaka preko ceste odmah prolaz preko pećina na Neretvu; dvadeset, trideset koraka dalje opet od sokačića česma. Alaga je imao običaj, svaku večer u mrak izići sa zemljanim posudom na česmu, da sam zahvati vode.

Taman se on polagano vraćao s česme. Jednom držao čibuk i primicao ga ustima, a drugom testiju za grlić, kad Muša trže preda nj.

- Alaga, očiju ti...

- O, ti si, Muša! Šta je?

- Odmah ču ti reći, već samo pomozi!

- Hajde, hajde, kazuj!

Muša poče bez oduška prijavljedati šta mu se je s ocem dogodilo; prijavljedao je mucajući.

- A tko je taj što ga napade?

- Dina mi, ja ga ne znam. A otac mi zdrav, prav, pa ga sve isto zatvorio.

- Ništa, ništa, ne boj se. Sutra ču ja to uređiti, a ti hajde mirno doma.

Muša ga pouzdano i zahvalno pogleda, pa pozdraviv Alagu, pode natrag.

- Stander Muša! A hoćeš li sutra na Podvelež?

- Ja ne znam... - zabrinu se momče. - A moram! - nadoda hitro iza male stanke.

- Podrani ti, kô i svaki dan, da se što ne izgubi. Nadi koga da ti pomogne natovariti vodu, a ako ti oca sutra još ne pušćaju, ja ču koga najmiti da ti istjera još vode. Samo ti hajde bez brige!

Alaga Hrle još se malo ustavi s testijom na dnu sokaka. Mrak se još bolje uhvatio, te kroza nj umjesto ljudi jedva što vidiš stupove koji se miču. Kad malo potom otvorí avlinska vrata svoje kuće, obasja ga lagano svjetlo svijeće koji je gorio na visokom, sjajnom svijećnjaku pod hajatom. Na hajatu prostrta serdžada, a na njoj pustekija, te su tu na ugodnoj večernjoj hladovini sjedili Alaginica sa dva sina i kćerkom.

- Mislila sam, dina mi, da nećeš vidjeti uza sokak! - našali mu se žena, prikladna, osrednjih godina, nježna i plemenita izražaja, pogledavši prama vratima.

- De, ne boj se ti za me! - primi Alaga za šalu, idući preko avlige.

Na časak se kao prikovan ustavi nasred pločnika. Licem ga poduhvatilo lako svjetlo muma⁴, te mu s usta odsijevnu smiješak nekakva milja, dragosti, kano da ga je zagrijala sreća iz onoga kruga dragih srdaca. Jedan sin legao glavom materi na krilo, te se igra nogama, kupeći ih i pružajući, a drugi, pri povijedajući nešto, zastao, kako god i sestra mu. Djekoje sjedilo ispravno, postrance ju oblilo svjetlo, pa joj se kupalo u velikim, vlažnim očima. Mlada kao kap, a puno slična svojoj materi.

- Hajde Đulso, uzmi od bábe testiju! - reče joj mati.

Đulsa se diže, maknuvši s ramena na pleća gojnu pletenicu, i krenuvši pri tom glavom kao srna.

- Dajder, da se napijem! - Alaginica će, te nagne grlić.

⁴ mum (pers.) - svijeća

- Ma ne znaš što mi se dogodi! - poče Alaga kazivati ženi, dok ona još ne bijaše odmakla grlića od usta.

Žena ga odmah nije mogla priupitati, već ga pogleda.

- Ja s vode, a Muša preda me kao...

- A što?

- Jadnom se Avdi baš ne da. Zatvorili ga.

- Šta veliš, kukavan ne bio?

- A eto - bi pa bi.

- Pa šta će sada?

- Ništa. Otić će sutra Omer-efendiji da on koju za nj progovori pa da ga puste.

- Pravo, pravo!

- Omer-efendija se poznaje tamo s njima! - odmahnu Alaga glavom kao preko volje. Ne do mi Allah da se ja s njima miješam!

Đulsa i ona dva muškića su samo gledala i šutjela, dok su se otac i mati razgovarali.

- Kad Avdu ne bi sutra puščali, imao bi jadnik štete. Šta ćeš, Muša mu ne bi mogao sam sve obaviti i izraditi na Podveleži.

- Dina ti, šta ćeš mu - dijete je još. Ne znam da li je što stariji od moga Mehmed Alije - na zdravlje mu bilo!

- Jest, jest. Jadni Avdo! Kô da evo sad na vidim gdje mu otac jaše na pomamnu zekanu, a za njim dva momka. Tvrda kuća - ama kad stari umro, Avdo mlad ostao, pa se dao u bijes - i eto kako mu je danas. Ali se je opametio - ta koga nevolja ne opameti? Sada kô da nije ni svojta onomu kakav je bio kao momak. Kad ogolio, onda se i opametio, te se još oženio - i eto brige gotove. Nu more mu Bog dati, radin je i pazi!

- Neka ga sreća prati! - uzdahnu Alaginica.

Kroz noćni, crni mrak širio se i odjekivao od pećine do pećine bajni šum Neretve, a sa vrletnoga Huma dopirali glasovi čuka, orla i gavrana, mijehajući se, splićući se, te se čini kao da s onih ponosnih i prkosnih stijena dolaze neki tajni, nejasni zvukovi.

Sjedili su oni tu na hajatu i do po jaciji. Upravo ugodna hladovina bila.

- Hajdmo, djeco, spavati! - u neko doba zovnu aginica.

Djeca ju poslušaju, te se digoše.

Alaga je još ostao pri momu, puneći čibuk i pušeći, dok se napokon i on ne diže, pa da i sam ode na otpočinak.

Sutradan rano, istom što je sunce pomililo, on je izlazio iz Dônje mahale, te krenuo preko velikoga mosta na priječku stranu, na Carinu, da potraži Omer-efendiju. Dućandžije jako otvarali dućane, a od istoka, s Podveleži tamo, zasjajilo se kô da se je gô kamen oblio zlatnom vodom.

Omer-efendija je stanovao na Carini, gdje je i kuće imao, te je upravo sjedio tada u čošku nad uličnim vratima, pijuci kahvu i pušeći prama otvorenom pendžeru.

Alaga unide na vrata. Baš su bila otvorena, al' ne ona druga kud se ide u avlju. Odmah u pridvorju pod čoškom sretne Omer-efendijina momka.

- Gdje je Omer-efendija?

- Gore je u čošku! - odvrati momak.

Alaga zakrenu, uspe se uz stepenice i na otvorena vrata čoška pozdravi Omer-efendiju.

- Bujrum, Alaga! - ljubezno i udvorno Omer-efendija pozdravi Alagu, udarajući rukom po naslonjaču, pokazujući mu da ondje sjedne.

- Hamza, amo der, Hamza! - viknu potom, da je dobro odjeknulo cijelim čoškom i aralukom⁵.

Stade škripa stepenica, pa preko tavana doleti momak.

- Još kahve! - zapovjedi Omer-efendija, a Hamza sleti kao strijela.

- De, prođi se, dina ti, već dođoh po poslu, a hitnja je.

- Koja dobra? Bujrum, sjedni!

- Kako god hoćeš! More bit dobra i ne more! - omahnu Alaga čibukom⁶ i uzvinu obrvama.

- Ta ne govori, brat si mi! - nasmjehnu se Omer-efendija.

Alaga mu pripovjedi zašto je došao.

- Pa? - upita Omer-efendija.

- Kukavan je čovjek, jad i nevolja. Puka sirotinja, brate, a čališan⁷ i radišan. Deder reci tamo da ga puste...

Omer-efendija ga pogleda postrance.

- Ama da. Njemu ti je mnogo kad izgubi i pola dana.

- Dina mi, Alaga, to ti je teško!

- De, ne prtljaj! A što ne bi našemu čovjeku pomagao kad mores? S tim ljudima se ti poznaješ, prijatelj si im. Reci im samo jednu, pa eto Avde u Podvelež za poslom.

- Ne ide to lako! - uozbilji se Omer-efendija. Ono su ti sve velika gospoda, pa kud ćeš da ih idem moliti za Avdu. Bijaše mirovati.

⁵ araluk (haraluk) (tur.) - međuprostor; sporedna prolazna prostorija u starim bosanskim kućama, prigradena prostorija uz kuću od dasaka ili drugog slabog materijala; mali hodnik

⁶ čibuk (tur.) - kamiš, cijev sa lulicom koja služi za pušenje

⁷ čališan, čališkan (tur.) - marljiv, radin

- Šta, da se onom pusti, pa da ga isprebija? Ne govori ako si čovjek! - mahnu Alaga glavom i istrese pepeo iz čibuka na tabak. Ti moreš, pa što nećeš pomoći čovjeku?

- Vjeruj mi, brate, nekako mi je teško! - pruži Omer-efendija dlanove i uvali glavu u ramena. Ja bih, što je do mene, al' nekako je, znaš, neuputno ...

- E ništa, ništa! - namršti se Alagi čelo, kao da se malo srdnu. Došao sam te molit kô brata da svoga izbaviš iz neprilike, pa da siroti ne bude štete, a kad ...

Omer-efendija pogleda Alagu ispod oka, pa kao da se poče predomišljavati.

- Pa dobro! - napokon će, al' što će kad nema u Mostaru predstojnika, već je otisao na dan-dva na selo? Baš sam ga ispratio kad je polazio!

- A ti, kad se vrati!

- Taman tako. Gledat će danas ili sutra - nu svakako odmah neće biti.

- Eto ja sada prepušćam tebi, pa čini kako znaš! - diže se Alaga i oprosti sa Omer-efendijom.

Sunce je izvirilo na nebo i prosulo zlato po rašću, krovovima i ulicama, prodiralo u avlige i na prozore, ljubilo valove Neretve, prosipalo se po sivim pećinama. Kako je Alaga išao sokacima, onako mu padala sjena na stranu, s pognutom glavom i rukom, kako u njoj drži čibuk. Bio je prilično visoka rasta, više tankovijast, smedih, dugih brkova, a na glavi arnautski fes s dugom, plavom kitom. Vezen fermen i čakšire po švu, dok je jedan rukav bijele bezne košulje zagrmio do pod pazuhu. O bedri mu niz silah visila od čohe lijepo ušivena i izrezana duhankesa. Na nogama mu crvene postule⁸.

Kao uvijek, i sada je išao nekako rek' bi zamišljeno, samo što je morao i s jednu i s drugu stranu pozdravljati, koji su mu se javljali i on

⁸ postule (tur.) - lahka plitka obuća

njima. Prolazeći Tepom ispred jedne magazе, zovnu ga netko i on unide unutra.

II

Slikovita je i lijepa zahumska strana u Mostaru, a da nije nje, slabo bi što od Mostara bilo. Bujna i zelena, plodna i kitnjasta, pa kad je ljeto, ona daje život i veselja, radosti i zabave. Po njoj se steru krasne i čarobne bašće, a u njima se izmjenjuju mirisni orasi sa jabukama i tunjama, gusti, tamnolisti šipci sa lisnatim smokvama, dok se jablanovi mjere s munarama i terezijama. A za Zahum opet Radobolja je pravi dar neba, koji natapa rodnu zemlju, dok se u njenoj vodi ogledavaju vrbe i kupine, dok se preko nje brvnima vežu bašča s baščom, kamenim, svijenim čuprijama jedna strana s drugom. Što je narav mogla milja i krasote u kršu, tu ju je sasula, pa nije ni čudo da tuda sve oživljava, dok ljetno sunce pripiče u golo tjeme Huma i o bokove Podveleži.

Svanuo bi petak, svetac. Lijep dan kô hoćeš, nebo čisto i vedro, kao oko ljepote plavojke, a s one modre čistine sijevalo sunce i počelo pripicati po zemlji. Baščovani po dućanima i ispred njih na Đerizu pod starom čuprijom izložili mnogovrsnu zelen, dar i plod svojih bašča, pa da ne povene pod sunčanim zrakama, škrope ga uvijek, neprestano, te iz onih pletera curi voda i otječe malim jarkom ispod dućana. Svijet se miješa čaršijom, razgovara, viče, dozivlje, a seljak sdrvima ustavi se pred kojim dućanom i pogaća s dućandžjom da proda drva. Netko zatakao čerek¹ mesa o kažiprst i nosi ga doma, a netko se ustavio pred baščovanim, te probira crvene kavade², modre patlidžane, traži bamju³.

¹ čejrek, čerek (čereg) (tur.) - jedna četvrtina, četvrt; četvrt zaklanog jagnjeta ili brava uopšte ; komad od nečeg raskomadanoga

² kavada - paradajz, rajčica

³ bamja (bamija, bamuja, bamlja) - biljka Abelmoschus esculentus (lat.); jelo spravljeno od mahunastih plodova ove biljke

Upravo zgodna slika pregledati i vidjeti s jedne strane sve samu raznovrsnu zelen, a s druge strane bogate dućane, pune stambolske robe, kojom su police prenatrpane, dok s gornjih čepenaka vise šarenii jagluci⁴, jemenije⁵, silahi⁶ i pripašaji.

Do podne je moglo biti još jedno tri sata kad je kroz svjetinu sa stare čuprije silazio ovisok, jedar momak, s natisnutim fesom na zatiljku. Na nogama mu gotovo nove, crvene postule, nove čakšire s lijepim podvezama na tozlucima⁷, vezeni fermen⁸, a košulja od beza, kao snijeg bijela. Široke rukave zapeo pod pazuhama, a rukama maše uza se niza se, kao da pliva u vodi. Lica je malo opaljena, više koštunjava, al' nekako odrezana, pravilna. Pogleduje s dućana na dućan, mahne gdjegdje i glavom i rukom, ili se javi glasom.

- Aha! - nasmijaše mu se brkovi, kad stade na Đerizu i pogleda na skup ljudi, koji su se razgovarali pred jednim dućanom, pa poče polaganije hodati kao da se je htio libiti.

Stade jednom za leđa i diže desnu ruku, na kojoj je srednji prst odupro bio o palac i kvrknu onoga u onu jamicu na vratu pod zatiljkom.

- Na, bolan Hilmo! - odskoči od njega i pođe dalje, ni ne osvrćući se, kao da ništa ni bilo nije.

- Salko, stani! - poviknu za njim Hilmo, uhvativ se rukom za vrat i potravši malo po njemu prstima.

- Ja ču ovdje! - odvrati mu Salko i pokaza prstom na dućan, pred kojim stade.

⁴ jagluk (jaglak, jaglek) - duguljasti rubac od finog beza zlatom izvezen na jednom ugлу

⁵ jemenija (emenija) - rubac (marama) od tankog platna, išaranama granama, kojim se povezuje glava

⁶ silah, bensilah (tur.- ar.) - široki kožni opasač, pojas, koji sprijeda ima više pregradaka za papire, novac, duhankesu, oružje, noževe itd.

⁷ tozluci (tur.) - dokolenice od čohe ili sukna koje se sa strane skopčavaju

⁸ fermen (tur.) - dio stare narodne nošnje, vrsta prsluka, od čohe, kadife ili šajaka, izvezen gajtanima, sprijeda sasvim otvoren i ne skopčava se. Ženski fermen je obično od kadife i više ukrašen vezom i gajtanima

U dućanu naprama tabačkoj džamiji, pred kojim se je Salko ustavio, sjedio mlad momak. Prebacio nogu preko noge i pušio, a leđima se okrenuo čupriji.

- De, brat si mi, što si se tako, oči moje, zamislio? - prozbori Salko, oduprvši se jednom nogom o čepenak i klepnuvši ga ujedno rukom po ramenu.

- Oo, bujrum, Salko! - okrenu se onaj na čepenku.

- Kad ćemo, Ibro, nagnuti? - upita ga Salko i pruži glavom, kazujući prama Zahumu.

- Još ne mogu dok otac ne dođe.

- Hm, a kad će doći? Vrijeme je već - odmahne Salko i uhvati prstima za pas.

- Stani malo, odmah će on! - odvrati Ibro i prisloni glavu uz direk. A gdje si jutros bio?

- Na Tepi - ama smo se nasmijali! - uze se Salko smijati na vas glas.

- Ma šta, šta se smiješ, bolan? - pogleda ga Ibro.

- Kupili mi ludom Mati džigericu, pa mu ju dali. Kad Mate pošao, a mi za njim natjeraj dva-tri psa. Psi navalili na Matu i džigericu, pa da vidje trke od Mate i paščadi! Poleti Mate, a za njim psi, a Mati dogori do nokata, pa tres džigericom o cestu. Ama cijela se čaršija iskopištila od smijeha.

I Ibro se je smijao, da se je morao odmaknuti od direka.

Potom se diže na noge i trehnu po čakširama, pa uhvati čupicu i iskoči na cestu.

- Ja ću po vodu. Ti me pričekaj! - reče Salki.

- Evo mene! - u isto se vrijeme javi Hilmo, primičući se Ibrinom dućanu.

- E pa dobro! Hajdete vas dvojica malo naprijed, a ja ћu odmah za vama! - reče im Ibro i podje na vodu.

Salko i Hilmo podjoše uhvativši se za ruke, te se smijahu, pripovijedajući nešto jedan drugomu.

Uprav Ibro s vode, kad se pred dućanom stuči s ocem.

- Je li tko bio ovdje? - upita ga otac hadžija, penjuć se na dućan.

- Nije nitko!

Hadžija skinu s nogu papuče te ih metnu u dnu dućana, a sam sjede na pustekiju i prekrsti noge.

- Dajder amo tu vodu! - pruži ruku Ibrahimu.

Ibrahim odli malko na nosić ispred dućana i pokuči⁹ ocu. Stari otpijnu, i metnu vodu uza se, pa primače veliki žuti takum¹⁰ čibuka ustima i zagleda se na testu. Ibrahim ostade uz čepenak okrećući se naokolo, a ponajviše onamo kud su otisli Hilmo i Salko. Bijaše malo kao nestrpljiv, te se je poigravao lancem od sahata. Sve je više i više odmicao od čepenka, najprije kao u poslu onomu dućanu sučelice nekako na stranu, pa okrenuv se dva-tri puta na dućan da li ga otac gleda, i videći da ga ni ne vidi, otište za Salkom i Hilmom.

Salko i Hilmo su polagano išli, pa ih je Ibro mogao sustići na Šemovcu.

Ibro se javi za njima, a oni se okrenu, dok ga Salko ne uhvati za rame; podjoše tako dalje, pjevajući pod glas i smijući se. Sunce je bilo lijepo pripeklo, a prašina popala i svedjerno se dizala. Bršljan, što se je uhvatio za ulične duvarove, pobijelio, a isto nekako i grane voćaka, što su se prevjesile na izvan. Tamo pred tobom, uz one orahe, dizala se visoka terezija, od sivoga, lijepo tesanoga kamena, pa i ona pri dnu zaprašena. A uz tereziju, kroz oni duvar, što se nje drži, vode vrata u Čindjinu bašču, koja bujna i zelena leži na jednom rukavu Radobolje,

⁹ pokučiti - dodati, pružiti

¹⁰ takum - onaj dio čibuka koji se stavlja u usta, tj. onaj komad čelibara ili kosti koji je stavljen na kraju cijevi od čibuka

dok drugi rukav zaostaje tamo preko ceste i ostalih bašča tako da Čindjina bašča ostaje na Radoboljinu otoku.

Bašča je pomno obrađena, mnoge brazde s raznom zeleni, cvijećem, a među njima đerizi¹¹, u koje Čindjo napušta vodu kad polijeva bašču. U dnu bašče nad vodu nadvile se vrbe. Ovamo k cesti čador među slivama, podalje podignuto ognjište, gdje se kahva peče, a sve se to iz drugih bašča ne vidi, jer je Čindjina okružena zelenim i gustim kupinastim plotovima. Nad samom vodom, u zelenim granama vrba, sakrila se londža¹² a odmah uza nju niz vodu krevet, otvoreni tavan od dasaka. Vrbe se u krošnju savile nad londžom i krevetom, a duge im vitke šipke pale na vodu, pa kako voda teče, onako se i tanke šipke kupaju u njoj i trepere, kao da njima provijava laki vjetrić. Bistra Radobolja žamori po pjeskovitom koritu, a iz nje se diže ugodan hlad u londžu i na krevet nad njom, dok se preko vode, preko onoga zelenoga plota na drugoj strani otvara vidik na kukuruze, kavade¹³, bostan i drugu zelen. Kako su se vrbe savile nagusto, onako brane sunčanim trakama da prodiru kroza njih i dopiru do vode, pa se tuda raskrilio uz ugodnu hladovinu i čaroban sumrak.

- Hajde, ulazi! - reče Ibro kad dodjoše do baščinskih vrata i kad ih otvorи.

- Drži, stani! - pohiti Salko, stisnu glavom u ramena i skoči kroz vrata kao klupko u bašču. Da nije glavu uvukao u ramena, mogao se je udariti, jer su vrata niska.

- Dina mi, ja ne skakô! - poprati ga Hilmo prolazeći mirno kroz vrata i smijući se.

- Čindjo bolan, gdje si, jesi li živ? - podviknu Salko, dignuv glavu. Metnu li išta u vodu da se rashladi?

¹¹ đeriz - kanalisi potok ili uopšte potočić koji protjeće kroz avlju ili bašču; odvodni kanal od nužnika, banje ili sl.

¹² londža - mjesto (bilo u kući ili izvan kuće) gdje se održavaju sastanci, gdje se sjedi, razgovara, vijeća ili pije

¹³ kavada - paradajz, rajčica

- Ahaha! - odazva se glas iz vrba. Šta si se, Salko, razvikao? Ta nije potjere!

- Ne galami, Čindjo, kad ti ljudi dolaze! - našali se Salko.

- Kad nestane drugih ljudi!

Oni nagrnu u londžu, gdje je Čindjo sjedio.

- Kome ti tako? - opet se našali Salko, te uhvativ Čindju rukom za rame, drugu mu pritiše u leđa.

- A da se Čindjo digne, premotao bi te čak preko Huma! - odvrati Čindjo.

Čindjo je sjedio uza stol, na komu je bila bočica rakije. On tako običava uvijek izjutra, kad je sam, a sve mu je čitav dan krivo, ne skine li rakijom rosu sa srca. Stoga mu je i lice imalo nekakvu jaku, kao i crvenu i modru boju, koja je rek' bi sasma zgodno odgovarala njegovom jakom, visokom rastu, isto kao i oni krupni, dugi brkovi.

- Šta ćemo metnuti u vodu? - upita Ibro Salku i Hilmu.

Salko kako je sio, onako raširio dlanove te se odupro o klupu; glavom se prislonio uz londžu, pa ravno ukoso ispružio tijelo i langarao nogama. Hilmo izvadio srebrnu kutiju, te savijao duhan. Kako je gnjat premetnuo preko koljena, tako se malo sagnuo, da mu se je zlatni lanac od sahata, što mu je visio oko vrata, odmaknuo od prsiju te visio i nihao se kako bi god Hilmo rukom maknuo. U struku se oko njega ama najbolje priljubila svilena ječerma i fermen, dok mu je ona modra svila upravo odgovarala licu. Da mu nisu obrve odviše bile krupne i da su mu oči imale više izraza, moglo bi mu se reći, štono se kaže, da je momak kô jabuka. Kalufli fes nakrivio nad čelo, pa mu se kita od ibrišima¹⁴ vrtila tamo i natrag ispred čela.

- Deder nešto! - poturi fes i ispravi se kad savi cigaru. Nismo došli da se gledamo.

¹⁴ ibrišim - vrsta svilenog konca

- Ee, Čindjo, pô oke rakije! - mahnu Salko glavom. Metni ju u vodu da se hladi!

Čindjo pusti krupni cigarluk iz ruke i stavi ga na stol, pa se diže i izidje iz londže.

- Šta čemo da radimo? - upita Hilmo.

Ibro ništa ne odgovori, a Salko je onako ispraćen samo gudio kroz zube nekakvu pjesmu i gledao u šarenim krov londže.

- Hoćete li da vam kahvu ispečem? - zovnu Čindjo iz bašče.

- Bezbeli, ja šta čemo?

- Hajde, hoćemo li se karata? - zabrza Ibro.

- Pa dobro! - prihvati Salko. I karte donesi, Čindjo!

Malo zatim kahvedžija donese ibrik kahve s findžanima i šećerom, pod pazuhom držeći karte.

- De ti nalij! - reče Hilmo Čindji, a sam mu uze karte ispod pazuha.

Bio je debeli kup karata, al' istrošenih i pocrnjelih. Počne ih brojiti da vidi jesu li sve na broju.

- Hoćete li o što igrati?

- Evo, ja velim da igramo o lonac! - predloži Salko.

- I o četiri oke trešanja! - hoće Hilmo.

- Pa taman! Daj amo, na me je palo da dijelim! Zgrabi Ibro karte.

I počeše lupati po stolu, bacajući po redu karte. Dignu ruku i zamahnu njome, a karta puca po stolu kao da dlanima udaraju. Sasma se bijahu već zanijeli u igranje.

- A što, zar čemo bez rakije? - ustavi Salko ruku u zraku kad je upravo htio da baci kartu.

- Pa i za rakiju! - odgovoriše obojica druga zajedno, jedva čekajući kad će na njih red, jer je svaki računao da će potegnuti one karte koje su pale.

Igrali su se živo, raspaljeno, te su slabo mogli opaziti kako se primiče podne, a još im je manje upalo u oči da je medju njih došao mali Mehmed Alija, kako su ga zvali, Mehmed Alija Alagin. Momče mlado, al' je moglo dolaziti i medju starije; ne bi se nitko radi toga ozlojedio. Bio je dobar mali Mehmed Alija, jer bi samo gledao šta stariji rade, a opet svi su ga voljeli i pazili, jer je Alagin sin. A Alaga je bio ugledan i čašćen - ta malo je takih bilo kao on.

Mehmed Alija sjede izmedju Hilme i Ibre. Upravo se igra svršavala, pa su sva trojica napeto očekivala kako će se svršiti, i tako ga nisu ni opazili.

- Na! baci Salko kartu, te ih sve skupa odgrnu od sebe. Moja je igra, a sad se vas dva koljite.

- Meni je dosta! - reče Ibro. Eto, Hilmo, nas ćemo dvojica upola...

- Pa taman!

- Rakiju amo! - doviknu Salko Čindji.

Čindjo namaknu na stol poluoku. Po staklu se uhvatila magla, koju su u dulj kapi prerezavale i niz bocu se cijedile.

- Hoćeš li ti trešanja? - upita Hihno Mehmed Aliju. Daj, Čindjo, ama i lješnika!

- Aha, boji se čovjek da mu ne bi doma opazili gdje je pio rakiju! - primetnu Ibro.

- Deder da je gucnemo! - natoči Salko.

Sva trojica dignu čaše i nagnu sve do kapi. Lako im je letjela niz grlo, kao voda. Čindjina je to rakija, a svak zna da Čindjo drži samo dobru rakiju.

- Kako ćemo s loncem? - upita Hilmo.

- Reći ćemo Čindji da on sam sve uredi, nek je njegova briga.
- Dobro! - pristane Hilmo. - Samo ću ja morati oko podne doma. Malo ću se ustaviti, pa eto me odmah na lonac.
- Još ti kaplje, bolan, mlijeko iz usta! - pogleda ga Salko sa strane.
- Pa taman - ali ja moram. Evo će biti još sat, sat i pô do podne - pogleda u sat - a ja ću se dotle vratiti.

Hilmo iskapi još čašu rakije i založi lješnicima, pa se diže. Išao baščom i lješnike jeo, a grizao ih je i sokakom. On se je vazda bojao da mu doma ne bi opazili gdje je rakiju pio. Stoga zategnuo koracima da se malo više zadrži ne bi li mu se dotle piću izgubio svaki znak.

Jedva on doma, kad mu i otac trže. Za stolom je samo malo založio, mada ga je mati nagonila.

- Ne da mi se nešto, bit će radi vrućine! - branio se on.

Već pripekla i najžešća vrućina, kad se je on znojan vratio s Carine u Čindjinu bašču.

- Gdje si, bolan? - jedva ga isčekaju Ibro i Salko.

Hilmo je bio sav znojan, te se skide i poče hladiti.

Uto Čindjo unese lonac, što ga je bio priredio, kako su mu rekli. Ljep se i uslastan miris dizao iz njega. Svi zasuču rukave, a uza njih sjede i Čindjo i Mehmed-Alija, komu je Hilmo rekao da ostane. Slatko su jeli i zalijevali pićem. Potom iznesoše netom oprane trešnje, a po jelu se počeše gostiti rakijom, koja ih je malo-pomalo tako uhvatila da su i zaboravili malo pospavati jedno pola sata. Već okrenuše u razgovor, a onda Ibro uze šargiju te poče po njoj udarati i uza nju pjevati. Pomagao mu je i Salko svojim prilično hrapavim grlom, popijevao je i Hilmo, dok je Mehmed Alija izvijao visokim i tankim glasom kao djevojka.

- Haj! haj! to mi se hoće! - odobravao je Čindjo i zalijevao se rakijom, uhvativ se rukom za koljeno.

- Huuu! - zavrisnu Salko, kad Ibro ustavi terzijanom a šargiju umetnu u krilo i pogleda rakiju.

Već i vrućina počela jenjavati, sunce palo na stranu, a po ićindiji odmah nagrnuše u bašču hrpe mladih i starijih. Sve je to sipalo jedan za drugim, pa su Čindji i njegovomu momku bile pune ruke posla. Netko traži kahvu, netko mastiku¹⁵, netko rakiju, a jedni zovu karte ili tablu da se igraju. Posjeli su u londži, na krevetu, po travi odmah uz vodu, a pod čador su otišli igrači, te viču, kazuju, ispravljaju, kao da su se poinadili, a između njihovih glasova čuje se i smijeh.

- Mehmed Alija, eto ti oca! - reče Ibro kad vidje da niz bašču dolaze petorica ljudi, a medju njima i Alaga.

- Pa neka ga! - slegnu Mehmed Alija ramenima. Neće meni otac ništa!

- Bujrum, bujrum! - pozdravlja ih je Čindjo a oni opet njega. Evo ovamo! - kazivao im je Čindjo, da mogu još baš sjesti u londžu.

- Neka, de ti nama gdje na travu!

On im priredi pod vrbom uz vodu. Prostro im ćilim, momak pred njih metnuo table, pa im onda donio kahvu u ibričićima.

- Dederu meni nargilu! - zovnu Alaga i rastjera pune brkove. Bijaše svukao postule¹⁶, metnuo ih kraj sebe u travu, a on se naslonio na ruku, da mu je kita s fesa padala po ramenu. Čelom mu se pravili još jači nabori, kako bi pušćao dim, koji bi mu se onda motao oko dugoljasta lica i oko glave.

Ispod čadora se neprestano dizala vika, s kreveta razlijegali se glasni razgovori, a ispod londže se širili glasovi šargije i pjesama. Sve oživjelo, te bi rekao da i svaki list progovara, tako to vri i žamori.

- Hajde, hoćemo li malo kuda? - upita Hilmo svoju družinu.

- Taman... niz Donju mahalu! - primi Ibro.

¹⁵ mastika - vrsta rakije, rakija začinjena ljekovitom smolom mastikovog drveta

¹⁶ postule (tur.) - lahka plitka obuća

- Pa taman! - pristade uz njih Salko, iskapiiv i zadnju čašu rakije. S nama će i Mehmed Alija.

Oni se dignu iz londže.

- Eno ti sina, eno ti Mehmed Alije, Alaga! - reče mu jedan, koji je s njim sjedio.

- Pa neka ga, neka momak gleda, šta ču mu ja! - i pogleda onamo.

Mehmed Alija je s onom trojicom taman odmakao na put da iziđu kroz bašču.

- Mehmed Alija! - zovnu ga Alaga.

- Šta je? - odazva mu se i podje k ocu.

- Svrni se doma i reci materi da skuha pitu i ispeče halve, pa da pošalje ovamo. Ja ču ovdje ostati na večeri. Hajde leti!

Mehmed Alija mu ništa nemade kada ni odgovoriti, već odmah poleti da stigne onu trojicu, koja su već bila i na sredini bašće.

Oni zakrenu ispred crkve, pa preko Pašabegove čuprije pred njom, te udare ispod Huma. Salko i Ibro uhvatili se preko ramena i pod glas pjevaju, dok uza njih idu Mehmed Alija i Hilmo, jedan s jedne, drugi s druge strane. Gdjekoji bi kadšto podvrisnuo, a kad bi naišao tko putem, uklonio bi im se, da mogu lijepo proći.

Ibro i Salko su htjeli da se gdje zaustave, nu Hilmo ih je sve zaustavljao i odgovarao ih.

- Što ćemo danas! Drugi put, sad ćemo samo onako da prohodamo!

- Hajde materi da ti sise dade! - dobaci mu Salko.

- Ama, dina ti, kako da se zaustavimo kod koje djevojke kad evo iz mene rakija zaudara na deset aršina! - uvjeravao ih je Hilmo.

I zbilja, oni su išli sve onako dalje, ne ustavljujući se pred ničijim vratima. Samo bi se katkad komu javili i pozdravili ga.

- Idem ja doma reći što mi je otac kazao! - poleti Mehmed Alija i pogleda na njih kao sa željom da ga iščekaju.

Salko i Ibro podjoše dalje, a Hilmo se malko ustavi i pogleda preko harema, nad kojim se je dizala bašča, ograđena plotom. Iza plota opazio gdje se nešto crveni, pa poleti na prstima uza sokak i otkinu grančicu tamnozelenoga šipka, što je rastao uarem, da ju baci preko plota.

Nad plotom se začu lagan štropot, kao mali vjetrić, pa prigušen smijeh - i svega nestade.

Hilmo je još držao uzdignutu glavu i u ruci grančicu šipka, a kad vidje da više nema ništa, odmače se i podje niza sokak, neprestano se okrećući.

Mehmed Alija je unišao na avlinska vrata kao vjetar, te se je, leteć uz sokak, zaduhao kao da se je penjo uzbrdo.

- Mati, mati...

- A šta, mati te ne požalila! - izidje mu mati na tavan. Gdje si danas bio? Gdje si ti na ručak?

- Bježi, ostavi to, već mi je otac ...

- Nuto, da mi se ti skitaš i liskaš, a? Jesu li to tvoji posli, gdje si bio?

- E pa šta, gdje sam bio... Bio sam u Čindjinoj bašči!

- Tamo, kukava ti mati ne bila! Jadna ja - tamo gdje se igra i pije! A Mehmed Alija, crn ti obraz ne bio kud ideš!

- De, pa nisam skočio u vodu! Već reko mi je babo da ti kažemo da ispečeš pitu i halve, pa da pošalješ tamo u bašču. Ima ih s njime, te će tamo večerati!

- Ah, zar se je obezglavio! - spusti hanuma ruke niza se i ravno pogleda. I opet njegova ona sijela i njihovi razgovori - pa mi to sve skače na nos!

Mehmed Alija je hitro nagnuo na vrata.

- Kud si nagnuo, stid te bilo! Doma sjedi...

Nu on je već bio otvorio vrata i umakao.

Hanuma je još ostala na tavanu i bolno gledala kud iščeznu Mehmed Alija.

- A i ti si, krenuo, sine... A opet on, on! Kuća i djeca za vratom, pa tu su mu i kahve, i bašće, i sijela. Kad kmet dodje, kô onomadne: Hajde, aga, na selo, ima posla! - on ni mukaet¹⁷, već potjera kmeta, te niti se što brine niti radi! - jadovala se hanuma na tavanu, naslonivši se laktom o trabozane¹⁸, a glavu na ruku.

Stala je tako podulje, te se nije ni maknula, već je nijemo i zamišljeno gledala po kaldrmi u avliji. Sunce je bilo na zapadu za Zovnicu i udaralo o avlinski duvar, a hanuma je i tamо bacala očima, nu nije mogla vidjeti onu lijepu igru zlatnih trakova, kako se veru i cijepaju po staroj zidini, kako obasiplju srebrom kumrinu travu, kako li na onom donjem kraju prodiru kroz odrinu. Ona turobna zamišljenost, koja joj je provirala na lice, morala je biti duboka, jaka, jer joj se bijaše nabralo bijelo čelo medju očima, onim zagasitim očima na lijepu i prikladnu licu, koje je još dobro sačuvalo ljepotu, mada je hanuma toliko putamati, i mada je u godinama poodmakla. Na glavi joj pripeta jemenija¹⁹ spustila se niz pleća, ječermu²⁰ razapela i spustila joj krajeve pod prsima, dok je crvene dimije sprijeda pripela za pas, da joj se ne vlače sasma po tavanu. Lijepa je i pristala rasta, bijele puti, kako ju je odavala ruka, na koju se je oslonila, a s koje se je spuznuo rukav od košulje.

- A šta će ja! - uzvinu obrvama, priklopi kapke na očima. - Dulso!

¹⁷ mukajet, mukaet - zainteresovan, pažljiv, obazriv

¹⁸ trabozani - debeli parmačići (kočići) kojima se ograju stepenice, sofe ili što drugo; balustrada

¹⁹ jemenija (emenija) - rubac (marama) od tankog platna, išaranama granama, kojim se povezuje glava

²⁰ ječerma - vrsta prsluka, dio starinske muške i ženske narodne nošnje

Uz trbozane se bijaše primakla bliže bašči i pogledala preko duvara, napevši se na prste. Kad ču da nema odgovora, pođe preko tavana, pa niz stepenice, navuče papuče i poviri na vratašca od bašče.

- Đulso, hodi, kćerce! - zovnu u bašču i pogleda tamo.

Gore u bašči pod jednim drvetom bila je Đulsa s mlađim bratom Mehmedom. Mehmedu je moglo biti oko deset godina, više ne, a Đulsa, sa srećom, već čitava djevojka. Mlada kô kap, najviše u petnaestoj godini, ama se razrasla kao trava iza blage i oplodjuće kiše. Rasta gotovo kô i mati joj, a tanka u pasu, oko kojega je opasala kolan²¹. Fesić, okićen biserom i s nekoliko dukata, nagnula k čelu, a niz leđa spustila duge, crne pletenice. Naganjala se s bratom oko stabla, jer je on htio trčati, pa kako je za njim letjela, u struku se savijala kao prut, a u licu se zažarila kao što je crven cvat od šipka. Upravo joj vezena papuča u trku pala s noge na travu, kad ju je mati zovnula.

- Eto me, mati! - okrenu se odmah kad oču da ju zovnu.

I poleti niz bašču kao vjeverica, okrenuvši se dva-tri puta na brata, kao da mu je htjela reći: Evo, kako i ja znam trčati!

- Šta je mati? - upita ju kad doleti u hajat.

- Pomoć' ćeš mi, kćerce moja, da skuham pitu i ispečem halvu. Babo ti hoće da u Zahumu večera. Ti hajde naloži vatru!

Đulsa nije trebalo dva puta reći, već odmah zapregnu dimije i preko njih bošču, pa se skupi kod ognjišta te naloži i raspali vatru. Mati joj skinula siniju²² i oklagiju, izvadila brašno i sve priredila da počne sukat²³ pitu.

- Dina mi, nećemo moći svršiti, već hajde neka Meho zovne Saju da nam pripomogne, a svakako će ona i nositi.

²¹ kolan - jednostruki ženski ili muški pojaz; također naziv za konjski pojaz koji drži sedlo ili samar čvrsto uz konja

²² sinija - nisko okrugla trpeza, sofra

²³ sukanje - razvijanje jufke za pitu

Đulsa ode po Mehu, a Meho letom po Saju. Saja je hitro došla, te udari šest ženskih ruku po poslu, da je pita pred večer već bila na žeravi pod saksijom. Kad je pita bila pečena i halva gotova, Saja metnu teviju, boščom omotanu, na glavu, halvu u velikom lenderu²⁴, svezanom manjom boščom u ruku, pak odnese u Čindinu bašču.

Već je i ahšam bio oglašen, a hanuma i Đulsa otklanjale, te izišle na hajat i sjele. Đulsa je sjedila na sofī, a hanuma na serdžadi i uza nju Mehmed. Večera im je bila gotova, nu čekali su dok dođe Mehmed Alija.

- Jadna ja, gdje je, šta radi?

- Ama doći će, mati! Pričekaj malo, što si se zabrinula? - mirila ju Đulsa.

- Evo sad će i sat po ahšamu, a njega nema.

- E pa šta ćeš... A on će doći. Ta on nije nikada kasno dolazio!

- Da šta, zar mi se i za nj hoće skitanja? Gdje je za njega hodnja do ovo doba noći? A sve je ovo on kriv, otac mu. Pustio mu, pa ništa, niti će u mejtef ni igdje, a on na nj ništa ne pazi. Evo ima mjesec dana što se je odbio od mejtefa, a otac niti da mu šta rekne, niti išta...

- Nemoj mati! - nježno će Đulsa kad vidje kako joj se mati rastužila. Kazat će njemu bábo, a i ti kad mu rekneš, on će te sve poslušati!

- Da bi Bog dao, kćerce! - uzdahnu hanuma i zamišljeno pogleda preda se.

Svjetnik je na nju odozgor sa sofe bacao svjetlo, a hanuma kako se je zagledala u serdžadu, nije ni krenula više pogledom. Đulsa ju je takovu gledala odozgor, pa svrnula sad na vrata, sad na mater. Materina nujnost²⁵ uhvatila se i nje, i njoj je nešto neugodno bilo, al' što i zašto - to kanda nije ni sama znala.

²⁴ lender, lenger - veliki bakreni sahan sa širokim pervazom

²⁵ nujnost - neveselost, snuždenost

III

U subotu o ishodu sunca Alaga sjedio i pio kahvu na tavanu. Onamo daleko po pećinama niz Neretvu, po kućama, po bašlucima prosuli se prvi sunčani traci, a od njih počeo odsijevati i Hum. Ugodno jutro i blago, a nebo čisto, te se je vidjelo da će i opet biti vrući dan, kakovi su obično u Hercegovini.

Alaga podmotaо noge i pijući kahvu okrenuo se dolje prama Neretvi. Iz čibuka odbijao debele dimove, a takumom sveder rastjeravaо brkove i onako ravno gledao, kao da premišljava velike misli. Kad ispusti dim iz usta, onda podigne obrvama i na čelu mu se načine dugi nabori.

- Valjalo bi ti otići, na selo, da vidiš šta ima i da pregledaš šta se radi! - reče mu žena izlazeći iz sobe i prolazeći tavanom.

- De, prođi me se, dina ti, i ti s tvojim selom! okrenu Alaga malo glavom na nju, pa opet kao i prije. Eto ih, pa neka rade kako znadu! - pomaknu rukom i čibukom.

- Ja ne znam ni šta radiš, ni šta ti misliš, - nadometnu ona, a pri tom pruži dlanove i raširi prste, pokazujući mu ujedno kao prijekor.

- Ne zavrzuј mi tuda, kad ti velim!

- Ne zavrzuј? Ja bogme ne znam šta ti misliš. - Eto odeš i sam nekuda, pa hoćeš da ti se večera za tobom šalje, te nije dosta što ti okasniš doma, kao i sinoć, već i ono dijete pušćaš da čini što hoće!

- Ne brini se ti za me. Ja ostanem s ljudima, pa se s njima i razgovaram, a neka i Mehmed Alije, ne mogu mu ništa, momak je!

- Jest, pusto, momak! Ta jučer mi je otpao od sisa, a sad udara glavom, da ni sam ne zna kuda! Okanio se eto i učenja...

- Ne tari puno glave! Bit će vrijeme svemu. Šta će mu više nauka? Zna se poturčiti, a ni stari mu nisu više znali, pa evo, hvala Bogu, imade svega! Ako ne provede svoju pod mladost, hoće pod starost...

- Nikad s tobom na kraj! - pogleda ona Alagu okom, iz koga je izbjijalo neko pritajeno nezadovoljstvo, i siđe niz stepenice.

Alaga se nije ni okrenuo za njom, a kano da nije ni čuo šta je rekla, tako se je držao.

To je jutro ostao malo dulje doma, i sunce je već prilično poskočilo kad je bio izišao u čaršiju.

S dana u dan to je bio njegov običaj otići u čaršiju, te tamo cijelo jutro, pa opet po podne ostati, zaći ovomu prijatelju ili onomu, pa sjesti i razgovarati se. Vrijeme je bilo znamenito, a nedavni događaji, koji su jučer ili bolje evo sad na bili, davali su razloga da ljudi o njima govore i da svašta snuju i zaključuju. On je pak svima uvijek bio dobro došao, jer je bio čašćen i pažen. Znao je vazda svoju reći, a uz to je bio od ugledna roda, komu je i sam ugled nosio.

Kad je bio preko stare čuprije, nije pravo znao, ili bi se tu komu kod čuprije u dućan navratio, ili bi pošao malo dalje. Iz dućana su ga pozdravljali i zvali, a on je lijepo odvraćao, i bio bi se tu gdjegod svrnuo da mu nije palo bilo na um da bi morao vidjeti Omer-efendiju.

- Baš bih ga morao upitati šta je s Avdom! - reče sam sebi.

Udari kroz Kujundžiluk pa izbi na malu Tepu i uđe u magazu, što je u onom redu koji je dolje od Neretve. Ulazeći unutra, zamrači mu se, te nije mogao ništa dobro vidjeti, jer magaza prenatrpana raznom robom kao kutija, a u nju samo što prodire svjetlo na omalena vrata. Zadahnu ga miris, koji se diže iz basama, finih kožnih stvari i boja.

- Dobro, zdravo, oo! - pozdravi ga iz dno magaze trgovac, koji je sjedio za bankom i u rukama premetao žuti tespih. Omlado mu lice,

prikladno i više fino, a po njemu porasla lijepa crna brada. Na glavi mu čalma¹.

Tek sada Alaga rastvori oči, kojima je malo bio stisnuo kad je istom unišao.

- Kako je, šta je? - upita ga Alaga i pogleda, pruživ vratom.

- De, đanum, jesli li što čuo, šta ima po svijetu?

- A kako ću? Nisam gdje bio, a tebi dolaze novine iz Stambula. Šta veli u njima?

- Nema ništa! - pogladi trgovac rukom po bradi. Već jesam čuo nešto.

- Aa? kao pitajući i radoznalo gledao je Alaga trgovca, pošto je sio na visoki smotak basme².

- Jučer mi dode jedan trgovac iz dognjega kraja, od Bileće, pa mi reče kako se Salih-aga Forta spremi. Da je dobio još knjigu iz Novoga Pazara da tamo dođe, pa da se sastavi s carevom vojskom. Ma ništa ti to, već ...

Trgovac ne svrši, jer nagrnuše dvije mušterije u magazu. Žene su bile; jedna mlađa, a obje u crnim dimijama. Starija omotala po glavi preko tanke bijelu, tanku okrugu³, a mlađa povrh crne kose nosila tablu, kojoj su sitne rese ibrišima treperile po kosi, na zatiljku najdulje, a što više prema čelu, tako sve kraće. Na njoj se sjajila salta⁴, opšivena širokim zlatnim širitima⁵, dok je u ruci nosila crni, svileni štit od sunca.

Trgovac se odmah diže i izide iza banka te lijepo upita žene što će. Starija mu reče na pola glasa, a on hitro skoči, te s polica poče skidati basme. Žene su gledale i na hiljadu načina zavirivale, trle,

¹ čalma - platno omotano oko fesa ili koje druge slične kape, saruk, ahmedija

² basma - šarena pamučna tkanina od koje se kroje ženske haljine, čit, cic

³ okruga - bijela povezača

⁴ salta - vrsta kratkog kaputa sa kratkim rukavima do više laktova; obično je od čohe ili kadife, ukrašena harčom

⁵ šerit, širit - traka prišivena kao ukras na narodnoj nošnji ili kao znak čina na oficirskoj ili kojoj drugoj službenoj uniformi

iznosile više na svjetlo. Trgovac je htio da ih najljepše podvori, te skoči uz stube u prvi kat, i tamo izvadi iz velikih sanduka još drugih basama i snese dolje. Mušterije su još prebirale, dok se napokon ne namjeriše na jednu basmu, koja im se svidje.

- Evo ovu - a pošto je? - upita starija žena.

Počeše se pogadati, a Alagi se to sve oduljilo, te nije mogao ni pomisliti zašto trgovac toliko obligeće i što prije ne svrši. Njemu se motala samo po glavi ona novost o Forti, a opet izjede se vas što trgovac nije mogao dokrajčiti, što je htio da rekne, kad upravo one žene trgoše. I deset je puta premetnuo sad jednu sad drugu nogu preko noge, a i tri četiri puta istresao punu lulu, pa ju opet napunio. Da ga nije i odviše želja morila da tu veliku novost sazna, i da se nije u to zamislio bio bi davno magazu ostavio da drugdje štošta raspita i sazna.

Mučeći se od nestrpljivosti na basmama, gdje je sjedio, sagne se malo i pogleda na čaršiju.

- Ono! Omer-efendija, stanider malo! - poskoči Alaga i izleti na magazna vrata. Dokle?

- Idem gori, ne bih li pustio Avdu! - odvrati Omer-efendija, koji se bijaše ustavio.

- Taman, taman. A... a zar je došao predstojnik?

- Jest.

Alaga svrnu pogled na magazu, a upravo iz nje izadoše one žene.

- E pa dobro, hajde ti, pa učini to! - mahnu mu Alaga, čibukom i pobrza u magazu, ostavivši Omer-efendiju.

Omer-efendiji je bilo začudno kako to Alaga brzo ode od njega i uniđe u magazu, te se je upravo čudeći se i dva i tri puta okrenuo za njim. Napokon se obrnu da pođe, a oko njega se radi hitra kreta raširi džuba⁶, kao da je u nju vjetar zapuhnuo, te ju je morao rukom prihvatići.

⁶ džuba (ar.) - odora, mantija muslimanskih sveštenika obično od crne čohe

Jutros je izišao najviše zato u čarsiju, da učini što ga je Alaga bio umolio, da ode predstojniku ne bi li pustio Avdu. Koliko mu je bilo neugodno da moli predstojnika, toliko pa i više je mislio da ne bi dobro učinio kad bi se oglušio želji Alaginoj. Alaga mu je bio stari znanac i prijatelj, a među njima je bilo veće poštovanje negoli to biva kod mnogih koji se od djetinjstva, od ranih godina poznaju. On od naravi mirniji, promišljeniji, razlikovao se u tom od Alage. Dok je Omer-efendija u mladim godinama učio u Mostaru i Stambolu, Alaga je u Mostaru živio, kao što se je živjelo u ono vrijeme, zamećući se puškom i pašući sablju, ili jašući vilovite konje, koji bi bijesni kopitama iskre kresali i propinjali se pjeneći đemove⁷. Kad se je bilo dočulo, da se Omer-efendija sve o sve vraća iz Carigrada, jer je bio svršio dugogodišnje nauke, osim drugih i Alaga je vas radostan pred njega na svomu alatu izjahaо u Bijelo polje, gdje se je s njime izgrlio i izljubio kao s rođenim bratom. To je Omer-efendiji milo bilo a tim milije što je Alaga od ugledne kuće bio, pa mu to nije mogao nikada zaboraviti, već se je toga češće puta ugodno sjećao, kad bi video Alagu. Nije bilo petka, kad mu prijatelj iz Donje mahale ne bi bio došao na viđenje na Carinu. Bili su jedan naprama drugomu uvijek iskreni, otvoreni, a ne jedanput Alaga je znao upitati savjeta u Omer-efendije. Već kako dođe nova vojska, Omer-efendiji se činilo da se je nešto malo promijenilo u njegovim odnošajima s Alagom. Prijateljstvo su i nadalje jedan prama drugomu gojili, već Omer-efendija opazi da nije više onake iskrenosti i pouzdanosti sa strane Alagine, kakova je prije bila. O tom se je mogao češće puta uvjeriti, a napokon je znao tomu naći svoj razlog. Njihovi su se nazori o novom stanju i odnošajima rastajali, razlikovali. Dok je Omer-efendija mislio i tvrdo držao, da je uzaludna pomisao o ikakovoj promjeni, Alaga je bio u redu onih koji se nisu mogli s tim svime sprijateljiti, te koji su računali dapače i na sve moguće i nemoguće, nadajući se izlazu takoder i pomoću kakova nepoznata i nenadana čuda. Omer-efendija je kušao više puta da Alagu uvjeri kako on pravo misli i računa, nu sve uzalud; te dok ta razlika mnijenja nije mogla djelovati na Omer-efendiju i njegove odnose prama Alagi, Alaga je u tomu našao

⁷ đem (pers.) - žvala, metalna prečaga na uzdi koja se stavlja konju u usta poprijeko iznad jezika

razlog i pobude, da ne bude onakav više prama Omer-efendiji kakav je dosada bivao. To ga je malko, pa i dosta ohladnilo, a Omer-efendija je to opazio, te i žalio. Ipak prijateljstvo se je podržavalо i dalje, a nijedan, najmanje pak Omer-efendija, nije pomišljao na to da ga sasma prekine. Alaga se bacao u vrtlog i naklapanja s onima koji su jednako s njim mislili, te dok je sve to Omer-efendiji bilo smiješnim, Alaga je samo u tomu živio i tim se zanosio. Kako stoje vojske, koji će car udariti, gdje će se biti bitka - to su bile visoke misli, koje su zanosile i dizale Alagu.

- Aha! - mahnu Omer-efendija glavom za Alagom. Bit će da kroji i snuje! Eh! isprući dlan pa onda pogladi bradu, prospiljuć nešto u nju, kao da s nečim nije zadovoljan.

Do popodneva je moglo biti dva sahata, kada Omer-efendija krenuo uza Suhodolinu, gore starim sarajima. Sunce pripeklo, a opet strmenito, pa se polagano penjao uz onu strmen. Zapuhao se, otvorio usta, te bi se kad i kad rukom odupro o koljeno. Pod postulama mu škripio krupni pijesak, koji je bio posut Suhodolinom. Jednom se u pola puta ustavio pod ono visoko podzidje, da malo odahne, pa onda krenuo dalje.

Na velikoj kapiji saraja stajala straža, zaptija, koja pozdravi Omer-efendiju te mu kaza i neupitana da je predstojnik u konaku. Predstojnik je istom jutros došao, pa dobra straža znade da mu Omer-efendija ide na viđenje.

Omer-efendija pređe preko velike avlige, a odavle uz Visoke stepenice. Pred vratima, na kojima je bilo nešto napisano, malo popostane, poravna čalmu, prisumiti džubu i, pokucav na vrata, odmah ih otvori.

- O, dobro mi došli, efendija! - diže se fini gospodin iza stola i pođe Omer-efendiji preko sobe u susret.

- A čuh da si se vratio, pa onako malo, da te vidim...

- Hodate, hodite, sjednite... - ponudi mu gospodin mjesto na minderu, dok on sam pomaknu svoju stolicu bliže i sjede prama njemu.

- Kako si, a? Dobro, zdravo?

- Hvala, dobro. Kako vam rekoh, podjoh po poslu malo po selima, pa evo me natrag. A šta ima u Mostaru?

- Šta ćeš da budne? Ništa, sve lijepo!

Gospodin - predstojnik - poče Omer-efendiji pripovijedati, šta je vidio, putujući po selima, šta li je sa seljacima radio. Pripovijedao je smiješnih zgodica, koje je doživio.

Kako je predstojnik pripovijedao, onako se je Omer-efendija od srca smijao.

- A ima li što u Mostaru? - hitro prekinu predstojnik svoje pripovijedanje, šta vele ljudi, šta svijet, jesu li zadovoljni?

- Ma šta će, bolan, reći? Sve mirno i zadovoljno. A i ja šta će drugo? Kad je komu lijepo, ne more se ni tužiti.

- Bujrum! - ponudi Omer-efendija predstojniku u srebrnoj kutiji lijepoga, naravnoga duhana.

Predstojnik uze, smota i natrag povrati, slatko zahvaljujući.

- A, ovi... poče Omer-efendija, te malo kahnu. Jednu ču te moliti!

- Dajte, recite! - pomože mu predstojnik.

Omer-efendija uze mu govoriti o Avdi, te kako je zatvoren. Sve mu kaza onako kako mu je Alaga rekao.

- Zar tako?

- Ama jest. Evo treći je dan kako leži u zatvoru, a nije kriv, već se je sam morao braniti!

Predstojnik pozvoni, a domala na vrata uniđe podvornik, komu naloži, da ode kazati, da se pusti Avdo, i da ga dovede pred nj.

Nije dugo potrajalo, kad podvornik uvede Avdu pred predstojnika. Omer-efendija je još tu sjedio.

Avdo ulazeći nakloni se i učini pozdrav, dignuvši ruku na prsi i na čelo.

- Što su te zatvorili?

- Lijepi gospodine, ni za što. Napao me nekakav pijani vlah, pa se ja branio - a zato sam morao podnijeti toliku štetu u poslu...

Predstojnik mjeri dugim pogledom i Avdu i njegovu košulju i gaće, a osobito mu oči zapele o velike, crne noge, koje su pod sobom sakrivale dobar komad tavana.

- Sada hajde, a drugi se put čuvaj, jer ti neće biti tako lako! - reče mu predstojnik i otpusti ga.

Avdo nije imao kada pravo ni da pozdravi, već hitro škrinu na vrata, pa niza stepenice i sve trkom Suhodolinom i čaršijom. Hitro je izišao na Tepu, pa preko stare čuprije ispod Hindina hana ravno svojoj kući. Hotio je da vidi je li Muša danas izišao na Podvelež. Kad mu je žena potvrdila, odmah je izletio na dvor, te opet natrag sve na vrat na nos. U pekarnici kupi hljebac, metnu ga pod pazuho, te onako otkidajući i mećući u usta kao šećer, krenu na Podvelež. Najviši zvjezdan upekao, upravo u tjeme, a Avdo se na skok penje na Kričane. Žurio se da vidi šta radi Muša i kako je posao išao kroz ovo dva-tri dana, što je on bio u zatvoru. Avdo se bio dao sve o sve svomu poslu, u njemu je živio, a shvaćao ga sasma ozbiljno, te ga je kroz ovo vrijeme, što je bio zatvoren, najviše i jedino pekla ta pomisao: da li nije što štetovao. Kad bi na to bio pomislio, sav bi uzdrhtao.

Upravo je bilo podne kad je Avdo gore stigao. Muša bio za poslom. Oko njega se okupilo nešto radnika, koji su netom ručali, a on im dijeli kahvu sve redom.

- Eto ti oca, Mušane! - reče jedan kad vidje Avdu.

Muša pogleda, skoči, spustiv kraj sebe šerbetnjak i poleti prama njemu.

- Šta, jako sada, bâbo? - upita ga Muša.

- Evo! - brzao je Avdo, ne imajući kada ni da se, štono riječ propita za zdravlje, već odmah poče tražiti da mu kaže kako je išlo s poslom, je li mogao sve sam podmirivati.

Muša mu nije mogao sve ispričati, dok je bilo blizu ljudi, već su odgodili tamo za oko sat dva po podnevnu, kada o onoj najvećoj žesti polegne svijet malo na odmor.

Kad njih dvojica ostadoše sami, Avdo sjede pod daske u hlad.

- Evo! - reče Muša, izvadiv kesu iz njedara. Ovoliko sam pazario, a ima nešto i veresije.

- A što si davao na veresiju? Tko će upamtiti koliko je tko dužan? - malo ga prekori Avdo.

- E, ama ja sam bilježio! - odvrati Muša i zacrveni se u licu, kao kad se tko nečega stidi.

- Šta, bolan, koji ti je đavo bilježio, a koji će ti opet štijati?

Već se i Muša malo uozbiljio, a bio je u neprilici, jer se je češao za uhom, dok je drugu ruku bacio straga po pasu.

- Čuješ li, tko ti je bilježio?

- Ja! Muša se opet zacrveni.

- Ti, a kako?

- Evo na! - izvadi Muša još premotanu hartiju iz njedara, koja je bila prilično ispunjena velikim, nespretnim brojevima i imenima.

- Otkuda tebi to? - skupi se Avdi koža među očima.

Muša se studio kazati, a kano da se je i bojao da je nešto naučio "vlaške" jazije. Po cijele dane sjedeći gore, dopovezao ga se jedan vojnik, koji je govorio hrvatski kao i Muša da će ga naučiti čitati i pisati, jer da će mu to valjati. Malo-pomalo, nešto danas, nešto sutra, Muša se je bio lijepo uputio - ama sve je krio od oca, jer se je bojao da ga što ne prekori. Nu sad mu je u kratko rekao.

- Be aferim herifu⁸, tako valja! Još moreš postati skrivan! - našali se Avdo, istresajući gotovinu iz kese pred se da ju broji.

⁸ herif (ar.) - obješenjak; prostak

Avdo je bio zadovoljan s pazarom, te je veoma veseo bio čitavo popodne, kao da nije ni bio u zatvoru. Svojim debelim, katkada kao i scijepanim glasom popijevao je, da su se njegove mušterije upravo čudile kako je to njihov "trgovac" tako veseo. Malo bi kada takov bivao: obično je uvijek bio više šutljiv.

Pred večer malo ranije nego inače krenuše s Podveleži doma. Potjerali magare pred sobom, Avdo prebacio štap preko vrata i o nj objesio ruke. Uželio se svoje kuće, u kojoj će se evo tek treću večer lijepo odmoriti i odahnuti dušom. Čim je došao doma, umio se od prašine, presvukao se, pa s Mušom sio za ibrik kahve na avlji u jednom uglu, dok mu je žena gotovila večeru. S Mušom se razgovarao lijepo, kao s kakvim drugom u trgovini, o poslu, te kako će sutra moći u čaršiji da potplati svu veresiju, i još da mu ostane koja čista para.

- E, ama Alaga, Alaga! - omahnu Avdo nekoliko puta glavom, priklopiv kapke na očima, a podignuv obrve. On nam je prijatelj - Bog mu naplatio!

- Pa da znaš, kako mu je žao bilo, kad sam mu onu večer kazao da si u zatvoru!

- Znaj, Muša, dobro, tko je Alaga, pa mu nosi svaku čast!

Avdo nije mogao dočekati nedjelje, tako mu je bilo, da što prije isplati onima, od kojih je uzimao kahvu, šećer i druge stvari. U nedjelju mu je to zgodno, jer se u svetke⁹ s Podveleži mnogi razide tko kuda, a najviše u grad, da se malo prođe i proveseli. U nedjelju se izjutra čisto obukao, navukao na se iskrpljene šalvare, opasao se zelenim pasom, natakav stare postule, a u rupcu za pasom ponio pare.

- Muša! Napoj kulaša - tako su zvali oni svoje magare - i metni pred nj da grize! - reče kad podje.

A Avdo se je silno brinuo za svoje magare.

Već rano nedjeljom po čaršiji vrvio svijet. Dućani se pootvarali, a berbernice pune ljudi, koji čekaju da se obriju. Po krčmama se sastali

⁹ svetak - svetac

skupovi ljudi, te piju rakiju i na vas glas razgovaraju i šale se, da se čuje daleko i izvan krčama. Gdje su zanatlijski dućani, onuda ispred njih šegrti polijevaju vodom ili dućane izmotavaju, dok opet kao mrav svijet se zgrnuo na Đeriz i Kanaru.

Avdo je išao ponajlak¹⁰.

- O nazdravlje, Avdo! - javi mu se netko otraga kad je izlazio na Đeriz, pa da će prema staroj čupriji.

Avdo se okrenu i vidje Alagu.

- Uranio, podranio, Alaga! - pozdravi ga Avdo.

- Kad su te pustili, bolan?

- Jučer!

- Neka, neka! A kud ćeš sada, imaš li posla?

- Valja mi podmiriti trgovce što prije, pa da opet uzmem štošta.

- Pa taman. Već kad to svršiš, potraži me ovdje u čaršiji, ili bolje, dođi u mene malo da se nešto s tobom razgovorim.

- Hoću, Alaga! - primi Avdo i pođe svojim putem.

Avdo je ostao sve do podne u čaršiji, a tek kad je bilo pod večer odmah po ahšamu, kad je otklanjao, pođe Alagi, kako mu je bio i obećao. Alaga je bio upravo u dnu sokaka pa gledao i tamo i amo cestom, a iz čibuka dimio.

- Ahšam hair olsun, Alaga! - pozdravi ga Avdo.

- Allah raziolsun! Ha dobro mi došao!

- Evo!

- I neka si mi došao! Baš sam htio da se malo s tobom razgovorim. Hajdmo ovamo malo uz duvar!

Obojica pođu, Alaga prvi, a za njim Avdo. Alaga čučnu uz harem, da se je leđima o duvar opro, a Avdo pak okrenuo se onako

¹⁰ ponajlak - polagahno

prama njemu da je mogao gledati i na cestu. Alaga na koljena naslonio ruke, a Avdo jednu metnuo u krilo, dok je drugom mimo koljena birao piljke i bacao ih.

- Znaš li, Avdo, što sam te zvao?

- E?

- Kaži mi, kako ti ide posao?

- Dobro, lijepo, ne mogu se potužiti.

- A kako bi bilo da ti svoj posao još malo bolje urediš?

Avdo ga čudno pogleda.

- Ama jest! Vidiš - nastavi Alaga, mašući čibukom, kako je koju riječ izgovarao - nezgodno ti je svaki dan dolje-gore na Podvelež. Pa eno što ti se onomadne dogodi s onim vlaščetom. Već što ti ne bi sastavio gore nekoliko dasaka i uredio kô jedan dućan, pa smjestio u nj i drugih stvari, neka ima... Muša bi ti mogao gore ostati ili ti, svejedno, pa tamo i noćevati...

Avdo, kako je pogledao Alagu, nije više s njega pogleda skinuo, već u nj zurio nepomično, a uz to se onom jednom rukom igrao piljcima.

- Dina mi... - zakrenu Avdo glavom, kao u mislima. Ne veliš, dina mi, loše, Alaga!

- Gore bi ti u dućanu mogao ostati Muša, a ti bi mogao pričupiti za kakav posao amo dolje u varoši.

- Jest, jest - a reć' ču ti pravo, pomicljaš sam i sâm često na to, ama se ne može. Iznosilo bi mi veliki trošak, a nemam!

- Ništa, ništa, ja ču ti džanum, pozajmiti. Jedno hiljadak groša - a? - moglo bi te iznijeti!

- Ehe, i kako!

- Pa dobro, evo ja, a ti sa srećom da ti bude, pa kad mogô, onda mi i vrati!

- Baš ti hvala, Alaga, na prijateljstvu! - zahvali Avdo, metnuv ruku na prsi.

- Ništa, ja tebi kô i bratu, a brat si mi turčin!

Dobar se mrak uhvatio, te se cestom vide samo kao sjene, kad ljudi prolaze. Gušći se i crnji mrak spustio među pećine, kuda teče Neretva, koja sada jače i bučnije šumi negoli po danu. Na stotine prozora udara svjetlo svijeća, a nebo se nadvilo vedro i zaiskrilo tisućama zvijezda. Cestom odjeknu još po katkad nečiji koraci ili kakov glasniji razgovor. Inače sve mirno.

- Hajdemo! - diže se Alaga. - Pa nemoj ti još, Avdo, ići. Sjest ćemo malo u mene. Doći će mi dva-tri na sijelo.

Avdo pristane, ne rekav ni riječi, te pođu uz ulicu pa na vrata. Taman oni tu, a već im se netko javi sa dna ulice.

- O, ti si, Mujaga! - prihvati Alaga. - Hajdemo mi gore sjesti, a oni će ostali i sami znati doći.

Uniđu, sva trojica, pa uza stepenice u onu odaju, što joj pendžeri gledaju u bašču i na Hum. Odajna vrata osta nu otvorena, te je svjetlo svijeće padalo i po tavanu, da vide oni, koji još budu došli gdje su. Kad god bi se avlinska vrata otvorila, Alaga bi iz odaje izašo na tavan.

- Hajde, bujrum! - viknuo bi s tavana, a na tavanu se pojavi susjed Muharem-ag.

Tako jedan po jedan - skupi ih se šesterica, sedmerica. Susjedi posjeli po minderima. Netko se izvalio uz duvar, netko se naslonio na jastuk, a netko odupro o pendžer i podnimio se. Zadimili iz cigara luka i čibuka, te razgovaraju, a svi se pri razgovoru drže ozbiljno i kao u neku ruku veoma zamišljeno.

- Biva baš Rusija? - priupita jedan Mujagu.

- Jest, jest, na Puljičku¹¹ je izbacila vojsku!

¹¹ Puljička - Poljska

- Ama jadi ga znali! - tresao je lulom ojedriji, što je sjedio najbliže do Avde. Govore opet da se u Srbiji muti, a vele da je bilo u stambulskim novinama, kako je u Skadar došlo trideset tabora, pa, vele, da su tamo pozvali i Fortu...

- Čuj, čuj! - diže Alaga kažiprst iznad sljepoočice. Istina je, i ja sam danas saznao u čaršiji, kako je Forti došla knjiga da ode na Novi Pazar. Bit će nešto u stvari.

- Šta? Forti? - svi upitaše kao u jedan glas.

Nasta mala šutnja.

Avdo se skupio zadnji onamo prama vratima te slušao šta se susjedi razgovaraju. Katkad bi samo mahnuo glavom i digao dlan, kao da mu je nešto čudno ili nejasno.

- Ima, vallah, nešto, pa šta bilo! - tihim a važnim glasom potvrđi Alaga.

- Evo, neka kaže Mujaga šta je čuo...

- Pomozite mi reći! - potegnu Mujaga niz jedan brk, gledajući u svjećnjak. Kako i znate, do mene u drugoj kući stoji jedan kapetan. Jučer ona njegova žena kazivala, biva, u nas doma, da će joj onamo njezin gospodin ići nekud na vojsku, jer da se boje Turaka. Pa onda je pitala moje stopanjice¹² bi li ih ona obukla u naše haljine i sakrila, ako bi došla turska vojska.

- Ima tu nešto, a neće nas naš car s lake ruke ostaviti!

- A, Avdo, ima li tamo kakva glasa? - upita ga Alaga.

Avdo se nije nadao upitu, a nije znao ništa da odgovori, već saže samo ramenima, kao da je htio reći da ne zna ništa.

- Adžeba!¹³ što li se oni gore na Podveleži utvrđuju? Aa? Nije to samo onako! - okrenu se onaj s pendžera.

¹² stopanica, stopanjica - žena koja, po patrijarhalnim nazorima, treba da ide za muževim stopama

¹³ adžeba - izraz dvojbe i sumnje: da li? nije li? ko zna?

- Besposlice! - progundja Avdo preda se, te se diže.
- Kuda, Avdo? - upitaše ga svi. - Posao me sutra čeka, a valja mi raniti!

Pozdavi ih i izide.

Ostali su još dugo ostali i razgovarali se o ratovima, te šta će sve biti. Pretresali cijeli svijet, mjerili sve vojske, a tek kasno, u kasnu noć oprostio se od Alage, koji za njima zamandali vrata. Alaga se i opet povratio u odaju i sio pred pendžer prama Humu. Sve je pretresavao u glavi, o čemu se je večeras govorilo, te je i on kao i svi oni drugi bio tvrdo uvjeren da se nešto sprema, a što je najglavnije, da će se onda u Bosni i Hercegovini opet dogoditi promjene, i da će se vratiti turska uprava.

S Huma su se javljali gavranovi i sove, a iz bašće cvrčci i ptice s grana, što se je razlijegalo tihom, mrtvom noći kao tajni glasovi. Tek kad je svijeća dogorila do kraja, Alaga se probudi iz misli, te podje na počinak.

IV

Svanuo zadnji petak mjeseca srpnja. Tek se počelo razdanjivati, a u Alage doma sve na nogama, sve se sprema i vrti, zove, traži, izlazi i ulazi iz sobe u sobu, iz odaje u odaju. Mlađi sin Alagin po sto puta pretrči preko avlige, otvori avlinska vrata i pogleda na njih, popostane na njima, te se opet vrati. Lijepo ga obukli: na njemu čakširice, vezeni mali fermen¹, fini traboloz² po pasu, a po rukama mu prozirni rukavi nove košulje od bez, svilom protkane. Crveni mu fes na glavi a ispod njega viri iščešljana ocrna kosa, sprijeda ravno podrezana, a straga po zatiljku duga i pri kraju malo kovrčasta. Kad se vrati s vrata, uleti u sobu, te se uhvati materi za dimije, koja se još sprema pred ogledalom i namještava i redi duge i crne solufe.

- Hitro, Đulso, sad će oni trgnuti! - doviknu Alaginica kćeri.

Đulsa se je uređivala u drugoj sobi. Kako se je netom umila hladnom vodom, koja je donesena s Neretve, puna joj i nježna lišća još rumenija negoli obično, te kano da će s punanih jagodica sad na kanutti kapi krvi. Mati joj isplela pletenice, a onda ona na se navukla crvene dimije sa sitnim cvjetovima. Oko struka joj se usko priljubila ječerma³ od kumaša⁴, naokolo opšivena zlaćanim širitom⁵. Oko pasa se opasala

¹ fermen (tur.) - dio stare narodne nošnje, vrsta prsluka, od čohe, kadife ili šajaka, izvezen gajtanima, sprijeda sasvim otvoren i ne skopčava se. Ženski fermen je obično od kadife i više ukrašen vezom i gajtanima.

² traboloz - široki pojasa kitama na krajevima, koji se izradivao u Siriji i za turske uprave uvozio u naše krajeve

³ ječerma - vrsta prsluka, dio starinske muške i ženske narodne nošnje

⁴ kumaš (ar.) - vrsta starog svilenog platna, stari svileni atlas

⁵ šerit, širit - traka prišivena kao ukras na narodnoj nošnji ili kao znak čina na oficirskoj ili kojoj drugoj službenoj uniformi

kolanom⁶, a ispod dugih dimija vire joj još gole bijele, male noge. Na prsima, gdje je ječerma izrezana, napela se mala jedrina, znak da se gondže djevojče raspupava, pa da se rascvate kao rumena, mirisna ruža. Ispod bjela vrata rastavili se krajevi košulje, te sastavljući se malo iznad ječerme, gdje je sapeta, raskrivaju bijele djevojačke grudi. Stala pred ogledalo pa namještala još sitni fino-fesić, posut vas zlatnim rubijama⁷, a kako je ruke digla nad glavu, onako joj se niza njih spustile narukvice od crvenih merdžana⁸, te se ustavile na bijelim kao snijeg i punim napletima.

- Evo me, mati, odmah ču! - odgovarala je Đulsa materi, ogledajući se još prpošno i na ovu i na onu stranu u ogledalu.

- Danas ćemo u vinograd! - kričao je od veselja Meho, trčući preko avlje.

Opet otvorio vrata, pogleda niz ulicu, al' sad mu to malo bijaše, te iziđe do na cestu i stade nasred nje.

- Eto ih! - brzo se vrati i uleti tako hitro na vrata, te umalo nije pao. Eto ih, idu!

- I karuce⁹?

- Jest, i karuce, i tetka i svi, svi idu! - skakao je Meho po hajatu.

- Mehmed Alija! - viknu Alaginica. Evo dolaze, jesli li se digao?

- Ja ču malo za vama! - odazva se on iz odaje.

Đulsa iziđe iz odaje i stade na hajatu.

- Gdje su? - upita brata.

- Sad će!

⁶ kolan - jednostruki ženski ili muški pojasi; također naziv za konjski pojasi koji drži sedlo ili samar čvrsto uz konja

⁷ rubija (ar.) - vrsta malog dukata

⁸ merdžan (ar.) - koral

⁹ karuca (tal.) - kočija

I njoj se na licu caklila radost, kako se nestašna djeca vesele i raduju nečemu. Poduhvatila rukom dimije i malo ih sprijeda podigla, pa djevojče smiješći se milo od radosti gledalo prama avlinskim vratima, bacivši katkada mio pogled modrim očima prama nebu, koje je bilo čisto i vedro kao i njezine oči.

Na cesti se očuše topoti konja i kotrljanje kola, koja se ustaviše, a malo za tim trgnuše na vrata četiri ženske u feredžama. Jedna je bila žena, jer je preko feredže prebacila bijelu havliju¹⁰ a nad očima nosila peču¹¹, dok su druge tri djevojke bile zaogrнуте samo u feredže, koje su mjesto peče nad glavom bile ušivene u kljun, kroz koji su gledale. Na avliji ih isčekaju i Đulsa i mati joj i Meho. Djevojke skidoše sa sebe feredže, dok žena samo podignu peču te se pozdraviše.

- A gdje ti je Alaga? - upita žena Alaginicu.

- Otišao je jučer na Brotnjo. Danas će natrag!

Na cesti su čekale dvije kočije, a kočijaši sišli s boka te obilaze oko konja, udarajući ih dlanima po sapima.

- Hajdemo, mati, hajdemo, eno čekaju karuce! Teglio je Meho mater za dimije.

- Odmah, dok Saja smota što ćemo sobom ponijeti. Saja, jesи ли готова?

Saja izide iz kuhinje, noseći u ruci bošće. U jednoj povezana tevsija, a u drugoj veliki lender¹², te ih spušća na sofу, da preko sebe prebaci svoju bošču, i da se tako omota. Dotle je Alaginica otišla, da se zamota u feredžu, a Đulsa je svoju držala u rukama, te se razgovarala s djevojkama.

- Brže, djeco! - opomenu Alaginica kad se je bila zavila.

¹⁰ havlija (avlja) (tur.) - velika bijela mekana marama koju su muslimanke ogrtale oko feredže ili su se u nju zavijale i bez feredže

¹¹ peča (tur.) - koprena na licu, komad crnog tankog platna kojim su muslimanke pokrivale lice kad izlaze na ulicu u feredži ili u zaru

¹² lender, lenger - veliki bakreni sahan sa širokim pervazom

Djevojke prebace preko sebe feredže - lako im, ta nije kô u žena - te iziđu na vrata, a pred njima Meho.

- Mehmed Alija, kad iziđeš, zaključaj vrata!

- Ne brini se, hoću! - odzivao se je iz odaje Mehmed Alija, koji je još ležao.

Upravo se razdanilo, a čisti, svježi zrak udarao s Neretve. Kočijaši sjeli na bokove i čekali da se žene popnu. U prednju kočiju sjedoše Alaginica i ona druga žena, a prama njima Meho, dok u drugu djevojke i Saja.

Pucnuše bičem - kočije polete, lomeći i tutnjeći po cesti, posutoj pjeskom. Žene su nešto među se potihno se razgovarale, a djevojke se pod glas smijale, gledajući na okolo, po kućama, pendžerima, okrenuvši samo glavom kad bi koji ranoranilac mimo njih prošao. Kod džamije na Spilama iziđoše svi iz kočija, jer je velika strmen, a onda opet sjedoše, te kočije zakrenuše preko ćuprije, pa preko čaršije na Zahum. Svijet je tek počeo pomalo izlaziti na ulice kad su oni prolazili Zahumom.

Sa strane, otkud sunce izlazi, počelo pomalo ruditi nebo, a oni oblaci, što su se ovili tanki i iscijepani u duge brazde, odsijevali raznim bojama, milim i lijepim, koje ti mame oči, da ih opiju prirodnim čarom, - a iz bašča, sa drveća i obraslih harema dižu se ugodni mirisi trava i bilina. Hrleći kroz Zahum, hitro su iza njih ostajale zove, košće, murve¹³ i smokve, a kad izbiše u Cigansku mahalu, otvorи se pred njima divan pogled. Dok je u tragu Radobolja ostala prolazeći između bujnih i zelenih bašča, krošnjatih oraha i vrba, ovamo pred njima otvorila put kroz zelenu ravan, okićenu visokim jablanima, natapajući plodnu zemlju. S jedne i s druge strane puta dižu se humci s rodnim vinogradima, a nada sve se ističe jajasti Cim, grožđem blagosloven. Odsvuda dolazi svježi zadah prirode, noćnom rosom rashlađene, pa djevojke raskrilile feredže, da se naužiju te krasote, da se napiju toga mirisa. Samo bi se katkad kô malo prenule, kad bi koji konj jače popuzao nogom i digao prašinu, koja bi se za kočijama zavijnula zrakom, pa onda popada po gustim plotovima uz put.

¹³ murva - dud

Kočije se zastave u Hicima, a ženske izidu iz njih, i krenu putem, koji vodi preko Radobolje. Put je zasut velikim kamenjem, te su morale paziti gdje staju, a kat-kada bi koja djevojka zavrismula, uvrijedivši se u nogu kroz lake papuče, ispred ono nekoliko kuća u Hicima, što su uz put, javljala se živad, razlijegalo se muklo mukanje krava, hrzanje konja, ili taptanje sitnoga blaga, ispremiješano s glasovima bronza. Još je bilo rano, a svjet se istom spremao na rad. Sve ih je to zanimalo, sve ih ustavljalio, da se osvrnu, da pogledaju. Meho otrčao naprijed, te je već bio prešao i preko kamene čuprije, pa zašao uz uzahan put, obrastao i s jedne i s druge strane. U plotovima izrasle kupine i trnje i drače, a između njih proviruju svojim savijenim glavicama kuke i divlje ruže, a sve se obavilo cvijetom. Plotovima se osuo cvat rujevine, velik kao šaka, a vlaknast i mehak kao pamuk, te se bio miješa s drugim ružičastim i modrim cvjetovima i crvenim bobama drenjine. Odonuda od Smrčenjaka, s njihovih visokih i gustih hrastova, pa iz vinograda unaokolo, sa trešanja i oskoruša razlijegali se raznoliki glasovi ptica, koje prhnu s grane, da panu na grožđe, ili se dignu poplašene s plota, kad do njih dođu zavijene žene.

- Ha, sad čemo! - kliknu Meho. Evo onamo! Okrenu se i pokaza rukom na vinograd pri strani.

Djevojke poletješe da su se oko njih feredže širile, a ispod njih se pokazale crvene dimije i oblici tijela što su god jače letjele i rezale uzduh. Unišavši u vinograd, pojagmile se koja će prije za grozd, jer su se bile kladile. Sve tri uhvatile za jedan trs, pa kako pružiše ruke prema njemu, onako ih s lista poprska rosa.

- Uh! potra se Đulsa rukama po obrazu.

Ciganka Saja iznijela je zahiru¹⁴ pod veliku, granatu smokvu tenicu, za kojom su se odozdo, odmah u blizu dizale trešnje i tunje, te prostrla bošču po rosnoj travi i razvezala lender i tevsiju. Alaginica sa svojom jetrvom sjede, da malo založi, jer je to dobro prije grožđa, da se ne jede našte srce. Nu djevojke nisu marile, već se razbjegle vinogradom i probirale grožđe, a kad su se njega nadovoljile, uzeše

¹⁴ zahíra (ar.) - hrana (bilo ljudska ili stočna), namirnice

izbirati tenice¹⁵, kojima je na vrh med probijao, a niz zelenu im se kožu cijedila po koja kap rose. Smokve su ih ugodno hladile i sladile im usta, jer probirajući ih, nisu imale kada da se nadmeću riječima i razgovorom, te da se smiju. Tek kasnije se hanume digoše ispod one široke smokve da probiraju po trsovima¹⁶.

Već je sunce bilo odskočilo i obasjalo divni i zeleni kraj, koji se je oko njih i pod njima sterao. Kako je nakoso još udaralo, onako se i po njima uhvatilo, kad su sjele donekle izmorene natrag. Saja je još izbirala grožđe i brala smokve, da napuni četiri mala sepeta, što će ih sa sobom ponijeti. Nju su još čekale da svrši pa da se onda vrate, jer će brzo pripeći sunce, a i mogao bi tko proći, pa da ih ne vidi onako raskrivene.

Kad je Saja bila gotova, sve se digoše i zamotaše u feredže¹⁷. Samo je bilo neprilično kako će se ponijeti ona četiri sepetića pa tevsija i lender. Saja nije mogla sve, a one druge nisu mogle nikako radi feredža. Stoga djevojke pohitaše naprijed, ne bi li našle koga god da pomogne. Nađoše jednu seosku djevojku, te joj rekoše kuda da podje i iznese grožđe i smokve do kočija gore pod brijegom, a one same lako polete, da na Radobolji operu ruke. Gazajući s kamena na kamen nad čuprijom ispod onoga gustoga i nadvijenoga zelenila, nadnesoše se nad bistru vodu. Djevojke se nihale na kamenju, pa ih spopade hihot. Miješajući rukama po vodi, da je klokotala, od obijesti se počeše prskati, te se počeše jedna od druge okrećati i sakrivati feredžom. Đulsa se je od srca smijala i štrcala, ali je i ona bila sva sprjeda mokra tako da joj se je tanka košulja od mokrine priljubila uz bijelu put i izdala onu uvalinu na grudima.

- Šta ste se pomamile? - ukori ih Đulsina tetka.

Djevojke prestaše i umiriše se, te se još smijući udaljiše od vode i podoše naprijed.

Na putu su ih gore čekale kočije.

¹⁵ tenica, tjenica - vrsta smokve

¹⁶ trs - čokot

¹⁷ feredža (veredža) (ar.) - vrsta ženskog ogrtača, mantila, od crne ili modre čohe, koji su muslimanke oblačile prilikom izlaska na ulicu

- Mati, hajdemo na Čatića česmu! - pride Đulsa bliže svojoj materi, moleći ju nježnim, umilnim glasom.

- Hoćemo, tako smo se i dogovorile ja i dainica ti.

Djevojke se obradovaše, jer nijedna nije bila na Čatića česmi. Saja reče kočijašima kuda će, pa kad žene posjedoše, pucnuše po konjima, a konji polete. Čatića česma nije daleko od Ilića, upravo na putu kud se ide na Blato. Na lijepom mjestu u ukolici Ilica, nasred puta, pod velikom, starom, krošnjatom vrbom, gdje Mostarani izlaze na zelenje, gdje se ustavljuju na kahvu oni koji putuju s Blata ili iz Mostara. Voda istječe is velikoga kamena u kameni korito, te je bistra i hladna.

Kočije se tu ustave, a žene sjedoše u hlad te narediše kahvu i hladne vode. Na česmi nije bilo nikoga putnika, već samo što je uz plot pri kraju privezan othrzao pomamni zekan, a od njega malko podalje sjedio Hilmo. Jako se vratio s Goranaca, gdje je jučer s poslom otišao, a sada se vraća, jer je danas petak. Uza nj bio ibrići kahve. On je video ženske, ali ih nije prepoznao, te je i dalje mirno pušio i pio kahvu.

- Tko je ono? - upita jedna od djevojaka, koja ga je tek sa strane pogledala kroz feredžu.

- Zar ga nisi vidjela? Hm... - s čudnim izrazom odgovori druga.

Đulsa je šutila i idući zadnja, okrenula se dva-tri puta prema momku.

- Tko je ono, Đulso?

Đulsa raskrili feredžu prama djevojci, kao da se je čudila.

- Hilmo! - zacrveni se u licu.

Kad se je Đulsa okretala, Hilmo ju je prepoznao, te je za njom gledao kad je sa svojim rodicama izišla za salaš. Djevojče se je češće puta još k njemu okrenulo, kao i nehote, a uvijek bi se u licu zacrvenilo. Hilmi je bilo lijepo i zgodno, te se ne bi nikako ni cijeli dan dignuo s kamena, kad bi i ženske tu ostale, kad bi tu bila Đulsa. Stoga je čekao dok one pođu, pa tek kad su one sjele u kočije i povezle se onom malom

uzbrdicom, zajaše i on svoga zekana te za njima uzastopce. Ispred Kljainih kuća projaha mimo njih, pa ošinu zekana i podbode ga, da je bijesno počeo poskakivati, zatežući i na jedan i na drugi kraj ceste.

Na onoj gredici ispod brijestova, što su se izvisili na podrezanoj uzvisini nad cestom, susretne ga Mehmed Alija.

- O, ti, Mehmed Alija? Kuda?

- Naši su otišli u vinograd, pa sam im obrekao doći.

- E beli će biti ono, - pokaza Hilmo rukom iza sebe. - što se u arabama voze s Čatića česme.

- Jesu, dina mi! - pogleda Hilmo na kočije za kojima se je dizao prah.

- Hoćeš li po podne u Činđe?

- Hoću!

- E pa vidjet ćemo se! - reče mu Hilmo, pogledav na kočije, te ošinu konja što je jače mogao. Konj poleti u vas mah.

Hilmo je na konju daleko pred kočijama izmaknuo, da ih nije više mogao ni vidjeti.

Pred podne na jedno dva sahata su Alaginica i djeca joj, pa njezina jetrva sa dvije kćeri stigle u Dônju mahalu. Čim su došle doma, Đulsa je preko bašča prešla u tetke svojim rodicama, jer ju je nešto tjeralo da bude s njima, a što, nije ni sama znala. Djevojke su se među se razgovarale mnogo i dugo, Đulsa ih je slušala, al' nekako se sveđ rumenila, kad bi djevojke počele govoriti o ašikovanju. Jedna joj rodica, Mejra, ona starija, bila lijepa, a mlađa Zlatija bila bi i još ljepša da joj nije nekoliko tragova od ospica kvarilo glačinu lica. I k njima bi se često, kao i kod drugih djevojaka, sabrale jaranice, došli momci u avliju, te bi se tako mladost zabavljala. A tako su one za danas odredile, da bude u njih sastanak. I Đulsa je znala dolaziti, a napose kako je malo podrasla od godinu dana, te bi gledala i slušala šta druge njezine drugarice rade i govore. A pred dva-tri mjeseca, kano da joj je mladoj o nekom momku oko zapelo, te nije nikada propustila petka a da ne bi

došla, da ih i po drugi i po treći put upita hoće li se u njih skupiti, te koje će djevojke i momci doći. Kad bi joj rodice po prilici nabrajale imena momaka, djevojče bi se čisto smelo i zbulilo, da bi to i slijep čovjek mogao pogoditi. Mati ju je morala i po drugi put zvati po Saji, da joj dođe i pomogne ručak spremati; a upravo začudno, jer je Đulsa i odviše bila poslušna, te nije nikad trebalo da joj se šta dva puta rekne. Drugi put je poslušala i otišla, ali je slabo što mogla pomoći; mati se je na nju morala ljutiti.

S ručkom su dugo čekale Alagu, ali ga nije nikako bilo. Po ručku je Mehmed Alija odmah izišao a Đulsa i opet hitro izletjela, te preko bašča rodicama. Nešto ju je tamo vuklo, pa se nije mogla brinuti za to hoće li ju mati pitati gdje je bila, šta li je radila.

U rodica joj se skupilo dosta djevojaka, odmah po ručku. Hodaju po odajama i tavanu, pjevaju, vire na pendžere, na ulicu, šale se i smiju, a Đulsa među njima ni ne shvaćajući sasma njihovih šala ni njihova smijeha. I ona bi uzela pjevati, a znala je lijepo izviti glasom, koji joj je bio sladak i mehak. Da sunce ne pada na tavan, djevojke pripele zastore, koji su se spuštali niz direke pa ravno uz trabozane¹⁸ a otimale se koja će prije da poviri na pendžer.

Ujedanput - oču se pjevanje sa sokaka. Miješali se glasovi krupni, obli, hrapavi, pa jaki i snažni. Odaja se je tresla kad su djevojke preko nje letjele i jagmile se da vide s pendžera tko to pjeva. A kad četa momaka nagrnu u avliju, one se povukoše i izletješe na tavan kao pomamne. Jedina je Đulsa ostala još u odaji i stala na pendžeru, te pogledala na ulicu. Za momcima su zadnji išli i malo popostali Hilmo i Ibro.

- Hajde ulazi! - reče Ibro Hilmi, stavši obojica pred vrata.

Hilmo se izmakao prama sredini ulice i gledao u pendžere, iza kojih je virila Đulsa sa strane. Nije se mogla nikako od njih odmaknuti.

¹⁸ trabozani - debeli parmačići (kočići) kojima se ograju stepenice, sofe ili što drugo; balustrada

- Hajde ti, eto mene! - mahnu on rukom Ibri, koga nestade za vratima.

Hilmo se začudi, kad najednom nestade Đulse s pendžera. Izdigivao se je na prste, da bolje vidi, pogledavao sad na ovaj, sad na onaj pendžer - nu nije ju mogao vidjeti. Gdje je, šta joj je? pitao se on nestrpljivo, ne znajući u prvi mah šta da radi.

U avliji je vrelo od razgovora i podvikivanja, a s tavana šumilo, kao kad se na stablu sastane jato ptica, pa se javljaju i klepeću krilima. Momci su molili da se djevojke pokažu, pa bi se od časa do časa digao zastor ovdje-ondje - te bi ovaj, onaj, svi uzdahnuli glasno, obijesno, pomamno. I Hilmo uniđe u avliju, te je sve naokolo obilazio pomalo i zavirivao na odajne pendžere, što gledaju na avliju, i na one uz ulicu i na one uz bašču. Obilazio je gotovo sve na prstima, kao da mu se nije htjelo druge smetati, i napokon gotovo da mu dosadi, te stade postrance uz duvar prama tavanu, okrećući onako glavom.

- Ha! - kano da mu nešto sunu u glavu i pogleda na mala vratašca što vode u bašču.

Polagano podje preko avlige, odškrinu kapidžik i upade u bašču. Uza zid se je polagano libio i gledao na pendžer, što je ravno bio okrenut prama Humu. Niz pendžer je virila tanka, zlatom vezena čevra, a kao da ju je netko u ruci držao. Lako se izmaknu malo nastranu.

- Ona je!

Bila je Đulsa. Sjela u pendžer i naslonila se o jednu stranu leđima, okrenuta od kapidžika. Desnom nogom stala na minder, lijevu onako spustila, a dimije se slegle oko punanih oblina. Jednu ruku metnula u krilo, u lijevoj držala kraj čevre i oprla se njom ispod demira o dônji direk. Sama je sjedila tu, gledajući nekako i stidno i zamišljeno, kao što se još djevojče znade milo zamisliti, bacajući pogled niza se, pa da ga onda upre nekuda preko bašča, kamo li. Hilmo ju je mogao vidjeti onako sa strane, lijevo rame i ruku i lijevu stranu glave, koju je naslonila na demire. Opet se primakne duvaru pa kako je bašča nad avlijom viša - pogledav gore ispod pendžera - mogao je lako uhvatiti čevru za drugi kraj.

- Ah! - preplašeno se ogleda Đulsa i prenu, te pogleda pod pendžer.

Pusti čevru i u tren skoči s pendžera stavši nasred sobe. To ju je tako iznenadilo da joj je u grudima tako počelo kucati, te je i sama rukom na prsima mogla osjetiti. Sklonila malko glavu pred se a rukom se podnimala tako da je prst stavila na rumene ustnice, ne mogući se nigdje ustaviti pogledom. Hilmo se je uhvatio za demire, te gledao u odaju, a ona je bila u takovoj smetnji da nije znala šta da radi, već je onako nepomično i zbumjeno stajala.

- Zar si se preplašila od mene, Đulso? - upita ju Hilmo, sve više izdižući glavu.

Đulsa kano da tek tada dođe k sebi, jer odmah umaknu sa sred odaje i sakri se na stranu uz duvar, tako da ju Hilmo nije mogao vidjeti.

- Ne boj me se, Đulso! - mirio ju je slatkim govorom Hilmo, sve kopajući nogom uz duvar, gdje će da se bolje odupre. Hodи, dina ti, malo bliže, da te samo jednom vidim!

Pa onda bi kušao glavom između demira da proviri, nu uzalud. I fes mu je pao s glave u bašču, te ga sunce počelo peći. Namjesti uho kao da bi htio bolje čuti što bi mu ona rekla. Ali ne čuje ni riječi, već jedino što dopire do njega glasno disanje.

- A zašto da me se tako kloniš? Zar sam ja kriv što sam te davno, kad si još posve malena bila, motrio, što li sam te toliko puta video kad si poodrasla? Eto, i jutros... ja sam mirno sjedio na Čatića česmi a kad sam tebe opazio u feredži, bilo mi je kao da me je sunce obasjalo. Samo bliže dođi, jednom samo da te još danas vidim...

Ona nije znala šta da mu rekne, šta li da učini. Da je mogla riječ prozboriti, kazala bi mu da se stidi, a da je bila kadra razmotriti kako joj je onaj čas u srcu bilo, rekla bi mu da se nečemu veseli, al' i da joj srce kuca kao djetetu koje su uhvatili da je u nestošnosti nešto počinilo... I ona je nešto učinila, jer se nije mogla smiriti, ni misao sastaviti s mišlju, te je bila rastresena, da pravo nije mogla shvatiti ni Hilminih riječi, već je samo slušala njegov, Hilmin glas, koji joj je prodirao u dno duše.

- Pa baš nećeš ništa da učiniš što ti velim? Pa taman, sad vidim da me nećeš nikada voljeti - i učini kao da će se spustiti s demira.

- A šta ču ti reći? - izusti polako ona, stisnuvši se još više uz duvar.

- Kaži mi da nećeš od mene tako bježati.

Ona ga samo pogleda povirivši kriomice, a sladak joj smiješak preleti usnama.

- Hoćeš li da ti rekнем? Ti si mi draga i ja te volim, pa se nemoj tuđiti; ta oči i voda svakoga gledaju, a ja te neću odnijeti na očima.

- Hajde, dina ti, da ne vidi tko. Zvat će me majka!

- Ama da te još jednom vidim, pa ču odmah ići!

Ona se odmače od duvara, koraknu nasred odaje, pogleda na pendžer i kao plaha srna poleti k vratima.

- Oh! - uzdahnu Hilmo, udariv prstima po vratu i mahnuv rukom za njom.

Još je malko zurio u vrata, koja su se za Đulsom priklopila, te pusti ruke od demira i diže fes sa suhe trave. Taruć rukom znoj sa čela, jer ga je sunce dobro opalilo u golu glavu, brzo ispadne na kapidžik, umiješav se među momke, da ga tko ne bi opazio gdje je bio. Nije mu se više htjelo da i dalje s njima ide u ašakovanje, stoga odmah, ni ne javiv se nikomu, izide na ulicu.

On taman na ulicu, a preda nj Saja.

- O, zar do ta doba, pa sam? - nasmija se vraški Saja. - Nemoj nam ti Đulse ugrabiti!

Hilmo ju pogleda, pa se nasmija.

- Daj, bolan, da zamotam jedan. More tebi Saja nekada i valjati. Ali bogami, ne dolazi joj prazan - jer znaš da Saja mnogo kahve piye, a oko Đulse se mnogi vrzaju.

Momak joj pokući kutiju, a kad Saja smota, i opet se na vas glas nasmija, vadeći iz kutije duhan u džep.

- Ovo, bogami, mom Šabanu!

- Nek te vrag nosi! - primi Hilmo kutiju i ode uz ulicu.

Već su se momci bili i razišli, a ićindija davno prošla, kad je Alaginica poslala po Đulsu da dođe doma. Ona se omota u feredžu te preko sokaka odleti, samo što nije trčala

- A gdje si toliko? Sad će i ahšam, a tebe nema. Znaš li, jadi te ne znali, da valja večeru siguravati? Sad će ti i babo doći! - korila ju je mati.

Đulsa ne reče ni riječi, već odmah ode u kuhinju i primi se posla. Mati joj naredi šta ima učiniti, pa izide na hajat. Mali Meho istračao na ulicu te čekao kad će krave naljeći. Sunce taman zapalo. Mukanje iz daljega sve jače i jače bivalo, a po ulicama čekao svijet, da svaki utjera svoju kravu doma. Krave nagrnule, jedna o drugu udara, prolazi, te se naganjaju.

- Evo naše! - kliknu Meho te šipkom udari sa strane po jednoj kravi, a krava u naokolo pa u ulicu. Meho je za njom trčao mašući šipkom.

Uto i Šaban donio travu, što ju je za kravu načupao, pa uhvatio bakrenu posudu i otišao po vodu.

- Hajde, Saja, pusti tele iz bašće, pa ga podrži da kravu pomuzem! - reče Alaginica, držeći dižvu¹⁹ u rukama, na kojima je bila zasukala rukave.

Meho potrča kao pomaman za Sajom, pa kad je vodila tele, on je za njim uzastopce išao i okrećući šipkom udarao po njemu. Tele se trgalo i motalo dok se napokon ne ote Saji iz ruku. Odmah nađe kravu i stade poda nju.

Alaginica podje preko avlige, a na vrata upade Mehmed Alija.

¹⁹ dižva - posuda za mužu

- Gdje si, crn ti obraz, po vas dan? - prekori ga mati. - Hajde mi pridrži tele dok pomuzem!

Mehmed Alija šutke primače se kravi, obuhvati tele po trbusima i oko vrata, al' tele se jako držalo, te nije htjelo daleko od krave. Alaginica čučnu uz kravu, držeći dižvu jednom rukom za uho, ogledajući se kako se tele otimlje Mehmed Aliji iz ruku.

- Nećeš! - sapinjao je Mehmed Alija tele i od napora odahnuo.

Mati mu pusti dižvu iz ruke kad je očutila njegov dah. Samo ga pogleda, kao malo se smrknu i opet nastavi posao naglo, hitro. Mehmed Alija je to opazio, pa nekako plašljivo okrenuo glavu na stranu. Kad je Alaginica pomuzla, unese dižvu u kuću, izli mljeku u kotač i nataknu na vatru.

Đulsa se je čudila kako je to mati pohitila, a nekako neobično šutila.

- Kako to, mati moja, ta nisi mljeku ni procijedila!

- De prođi me se, ne znam, jadna, ni kud glavom udaram! - mahnu joj mati srdito rukom.

Mehmed Alija iziđe na tavan, te se ušutio gore kao mrav. Kad je bilo da se ahšam klanja, mati ga je zovnula da klanja. Kad je došao i Alaga, te svi sjeli za večeru, Mehmed Alija se odmakao u dno, te hitro jeo i gledao pred se, kao da se je bojao da na njemu što ne opaze. Ipak je bio da ga mati češće pogleda oštrim pogledom.

- Gdje si ti bio danas? - upita Alaginica čovjeka.

- Gdje sam bio... Hm - u Hasanage! - odbaci Alaga rukom. Ta znaš, kakav je ...

- Znam, dina mi. Pretrese i more i zemlju, a na srijedi ništa. Prešnje bi mu bilo da se bavi poslom. Žalostan, da je na Hasan-aginu, već bi Švabo davno otišao, a Švabi bogme ni ukraj uha!

- Ne zanovijetaj, stara!

- Kud se prija vrati s Brotnja?

- A šta ču. Eto tamo lijepo ponijelo. Rekao sam im da duhan podberu i nanižu, pa onda ne znam šta bih tamo. A, bogami, meni se tamo nekako i ne mili.

- Šta ti se ne bi mililo? Na svome si.

- Alaga! - zovnu netko s vrata.

- Ehe! - ozva se Alaga preko zalogaja. Hajde, Mehmed Alija, izvedi ga gore, a ti Đulso, užezi čirak.

Bio je to komšija Mula-efendija, a Alaga ga je osobito volio, jer je čitao stambulske novine, te je uvijek znao nešto pripovijedati.

Alaga je još malo popojeo, pa otišao za Mula-efendijom u odaju, a i Mehmed Alija umaknu gore k njima, da ga ne bi mati što pitala. Čim je ocu i Mula-efendiji unio kahvu, odmah je otišao da spava. Kasnije im je još došao i Mujaga, te su se do dugo razgovarali, dok su u sobi sjedile same Alaginica i Đulsa. Kasno je bilo kad su se sijeldžije razišle.

Alaga sio u gaćama i košulji, da još jednu zapali, a Alaginica, čitavu večer zabrinuta, izišla gore u odaju, gdje je Mehmed Alija spavao. Stanuvši do njega, spotače se nogom o lješnjike, koji su se bili razasuli kako se je Mehmed Alija bio raspasavao.

- A jest, on se okamenio! - zajada ona, pa onda u sebi nešto preuči, kao da je htjela molitvom oprati što je kletvu izrekla nad svojim sinom.

Mehmed Alija je nauznak tvrdo spavao i hrkao. Mati mu se sagne nada nj, nad njegova usta i odjednom zalomi rukama.

- A, sine moj! - bolnim izrazom na licu izusti nad njim. Šta sam jadna doživjela! Zar si se dao na piće, na rakiju? Tužne mene, kud te na zlo navode!

Lijepa je bila noć, vedra i zvjezdana, a na pendžere mjesec veselo gukao u odaju. Mati je zamišljeno i tužno gledala svoga sina, a duša joj se i srce cijepalo od boli, žalosti. Mnogo bi još više tu stajala da ju ne prenu kucanje po vratima. Alaga po običaju bio izišao da pregleda

jesu li vrata dobro zaključana. Tek se tada i ona digla i pošla da spava, al' tužne i neugodne misli nisu joj dale zaspati do kasno doba noći.

V

Dolazak austrijanske vojske koliko god je učinio zamašne promjene u javnom životu i odnošajima, tim je jače djelovao na nutarnje shvaćanje ljudi i u njihovu mišljenju učinio silan preokret. Neki su taj veliki događaj shvaćali na svoju ruku dobrim, te je na njih s prva maha djelovao tako da je podigao u njima volju, da je djelovao na njih razdražno veselo, te im pobudio i obijest, dok su ga drugi gledali sa sasma druge, protivne strane. Ovi su ga smatrali slučajnim, nенaravnim, suvišnim zlom, koje smjera, kako su oni mislili, da razruši sve ono što je do sada dobro bilo - ne uzimajući u obzir samu upravu - da razruši i svetost islamske vjere i obiteljski život. Ovim novim odnošajima, mislili su i računali oni, jedina je ta svrha da istrikebe, sataru islamsku vjeru, da vlasnike protjeraju sa njihove grude zemlje, da ih progone te da poprime drugu vjeru, ostavivši islam, u komu su se rodili i koji su primili od otaca svojih. Takovo shvaćanje stvari dakako da je nepovoljno djelovalo na ljude, te su postali kao potišteni, ubijeni u srce, u ponos, pak ih je sve o sve i za sve uhvatila ona nebriga koja nanosi štetu, izgubili su svaku volju da se brinu za se kako su se prije brinuli.

Ove su promjene i na Alagu tako djelovale, upravo pogubno. Onaj ponos slobodnoga, nezavisnoga čovjeka kano da se je sasma ugušio, a na vanjštinu su izbjigli znakovi duševne potištenosti. Kako god drugi, i on je tako bio kao bez glave, a cijeli mu rad i posao bijaše s ljudima, na sijelima i sastancima razgovarati o velikim događajima koji će doći. A svi su ih u svakoj najmanjoj stvari predviđavalni i očekivali ih kao spas, koji će ih izbaviti iz ovoga stanja.

- Austrija je došla samo na šest mjeseci, na godinu dana, da uvede mir, pa onda opet zbogom! - govorili su s uvjerenjem jedni.

- Najviše, ako ostane tri godine! - tješili su se drugi kad vidješe da Austrija ne iziđe nakon šest mjeseci.

I u toj nekoj nadi da će se izbaviti ovoga stanja, u toj trzavici, koja ih je zaokupljavala, nisu imali kada od smetnje da se brinu sami sobom i za se. U jedan mah kao da su izgubili svako shvaćanje, svaku volju za rad. Dok su se jedni u tom metežu iselili, drugi su se spremali sasma odlučno, al' ipak čekajući pri tom one velike neke događaje koji bi brzo imali nastupiti.

- Svakako mi se je seliti, pa što bih da radim? mislili su sobom oni, ne znadući nikako da se doume da bi više sobom ponijeli kad se budu iseljivali uzrade li što marnije, jače.

U takovim visokim razmišljavanjima plivao je i Alaga, ne mogući nikako shvatiti ni uvidjeti da se time on i ostali igraju smiješne, sijede djece. Rad mu se ograničavao samo na raspravljanje o tomu kad će nastupiti jedan od nekakvih velikih događaja, dok je brigu za svoja imanja prepustio slijepomu vremenu, odgoj djece samoj materi, dok ona može nad djecom zapovijedati, a kad se ona otmu od nje, onda da se vode nagлом krvi i nepromišljenim činima nedozrelih mladića. Kuća njegova bio mu je stan mira, gdje bi odahnuo i razblažio se u krugu svoje žene i djece, al' otkuda je htio odmah da se digne i potraži svoje znance u čaršiji.

Primaklo se i vrijeme trganju. Upravo u prvu nedjelju mjeseca rujna Alaga iza podne, kako je malo pospavao, digao se, umio i onda onako u gaćama i košulji sio na hajatu pa zapalio na čibuk¹. Đulsa s Mehom otišla u tetke, te su tako sami doma bili Alaga i žena mu. Mehmed Alija je nekud bio izišao odmah iza ručka.

Hanuma iziđe iz sobe, gdje je nešto bila spremala, pa sjede na sofu iza Alage.

- Evo sad je vrijeme već i trganju! - započe ona razgovor.
- Pa taman! - zaokruži malo čibukom Alaga po hajatu.

¹ čibuk (tur.) - kamiš, cijev sa lulicom koja služi za pušenje

- Ja ne znam, dina mi, kako si ti nekako čudan čovjek posto!

- A što to? Eeh! - otegnu Alaga i pomaknu kapu na glavi.

- Sad se ne prihvaćaš onako posla kao prije, već sve pušćaš. Uvijek si se i sam brinuo kad bi došlo vrijeme žetvi, branju, trganju, okopavanju, a sada ...

Alaga se okrenu polako, pogleda ju malo, pa opet preda se. Metnu takum² u usta, jako potegnu nekoliko puta iz čibuka, pa onda na vas glas otpuhnu dim, te ponovno potegnu iz čibuka u se. Kako je ženu pogledao, onako ona odmah ušuti.

- Šta ti znaš! - otrese se na nju, prikupivši obrvu obrvi.

- A, dina mi, znam! Evo ove godine zapustio si, te nisi okopao ono vinograda, pa i drugo šta si uradio? Evo sad će na trganje, a ti kao da ni ne misliš na to. Niti si se pobrinuo gdje ćeš grožđe prodati, ni ništa.

- De, nemoj mi tu... i puhnu u čibuk, da je iz lule izletio vrući pepeo daleko, usred hajata.

- Pa i Mehmed Aliji si pustio! - nastavljala je hanuma, ne brinući se što ju Alaga nerado sluša. Nekud se daje u bijes po vas dan, a navečer ga nema doma nikad prije mraka. Što ga ne izružiš?

Alaga se diže, prisloni čibuk uz stepenice, te s rukama na leđima stade do hajata pred strehom i pogleda preko avlinskoga duvara u nebo, pa se odmah vrati.

- Kud gledaš, kud ćeš?

- Daj mi iznesi haljine da se obučem! - odreza joj on.

Kad se je obukao, pozdravi ženu i podje preko avlige.

- Hoćeš li u čaršiju? - podje ona polagano za njim. De, dina ti, gledaj to urediti za trganje i nađi komu ćeš grožđe prodati!

² takum - onaj dio čibuka koji se stavlja u usta, tj. onaj komad celibara ili kosti koji je stavljena kraju cijevi od čibuka

- Sutra ču! - omahnu on rukom uvis te ju opet spusti niza se i izide na vrata.

I zbilja, kad se je sastao u kahvi s ljudima, počeo razgovor o trganju, te ugovorio s Čemalovićem i Blagajcem da će do osam dana početi trgati. Sutradan raspitivao je po trgovcima, koji će grožđe kupiti, te jedva nađe jednoga, al' uz lošu cijenu, jer da mu "neće biti sasma dobro, jer nije vinograda obradio". Nakupovao u čaršiji lika, mješina, te naredio majstora, koji će mu kace nabijati, gdje će mu stati mast³. Čak je išao sam po sebi to sve da obavi.

U prvu subotu Alaga već bio posve spreman, te je po podne mogao poći na Brotnjo. Dvije sejsane⁴ opremio; na jednoj čador i prostirke, a na drugoj dva sepeta: u jednomu mali Meho a u drugomu spremljena zahira⁵, što ju je hanuma priredila. Iz jutra su opremljeni bili sepeti, a s njima je jašuci otisao i Mehmed Alija. Sam Alaga uzjahao na konja, koji je pod njim poigravao u bogatoj crvenoj ormi⁶ s resama, da su na njem poskakivale bisage i s jedne i s druge strane, dok je nad njima bila privezana smotana crvena kabanica.

Vinogradi Alagini su bili u Hamzićima pod Ozrenom, na plodnom Brotnju. Selo Hamzići se prosulo po obroncima Ozrena, a ispod sela, gotovo podno Ozrena dizala se je Alagina kula. Kad je Alaga u mrak razjahao i raspusatio, već su u oboru kod kule spremne stajale kace, sepeti, mjehovi potopljeni, u kojima će se mast tjerati u Mostar. Kula im je bila lijepo uređena i pospremljena, jer će u njoj aga ostati jedno desetak dana. Diže se na podnožju brda, od kamena građena, te gleda pod sobom polje, zasađeno lozom. Odmah pred kulom, pred vratima joj činila hlad velika, krošnata murva⁷, a malo podalje među brijestovima udubao se bunar, u komu je po površini vode plivalo lišće, što je opalo sa stabala.

³ mošt, mast (njem.) - mlado vino, kljuk, šira, preševina (tj. vino ispod preše)

⁴ sejsana, seisan (ar.-pers.) - tovarni konj, samarica

⁵ zahíra (ar.) - hrana (bilo ljudska ili stočna), namirnice

⁶ horma, orma - konjska oprema

⁷ murva - dud

Odmah ono veče, kako je Alaga pao na kulu, došli mu na sijelo neki, koji su dan-dva prije njega stigli na selo radi trganja. Tu su bili Ćemalovići, Blagajci, pa po zahodu sunca sjeli pod murvom, gdje su po travi prostrli sag, te se tu na otvorenu rashladivali, razgovarali, i pili kahvu. Sutradan Alaga razapeo čador u polju među vinogradima, te nije bilo večeri kad se ne bi tu kod njega sastali i ostali. Pred čadorom bi im se pekla zaoblica, a oni u čadoru, jedva čekajući da se okrijepe. Ta po čitav su dan oblijetavali tamo i amo, zavirivali u kace, mastom omašćene, il, kad bi se grožđe mjerilo, prigledavali u kantare, po kojima se je već uhvatila kora od grožđa, da bi se teško mogle na prvi mah i reze opaziti, te se je morallo pri mjerenu najprije po njima prstima potrati. A pčele opet, da su ih uvijek morali oko sebe razganjati.

Trgači se znoje po čitave dane, a Meho obligeće i trče naokolo svuda, veseljeći se i radujući. Mehmed Aliju Alaga spremio jednomu kmetu tamo prijeko iza vinograda na drugoj strani, da s njime ugovori radi četvrtine od vinograda. Tamo su bili lijepi vinograđi, pa je baš očekivao pod čadorom kad će Mehmed Alija doći.

Po podne sav znojan dođe on ocu.

- Šta je, kad će? - upita ga Alaga.
- Bježi, dina ti, volio bih da mu nisam otišao.
- A što?

- Kmet digao glavu, pa ne da sa sobom ni govoriti. Ja njemu: Ej hajde, Šimune, da vidimo šta je s vinogradom i četvrtinom! A on meni: Odlazi mi, balijo, s puta! Eto znaj, kako mi je tada bilo. Nisam znao šta ču, već ga samo pogledam, a on mi se još nasmija pa reče: Ja sam sada "efendijo!" a ti "kume!" - i ode od mene, i ja, bogami, ne znadoh šta drugo već vrčem amo!

Dok je Mehmed Alija to priповijedao, Alaga ga je slušao otvorenih usta, a kad momče ušuti, Alaga podiže koljena, ispod njih sveza ruku za ruku i onako se ravno zagleda čadoru na vrata. Mehmed Alija se oslonio o direk posred čadora, pritisnuo ledima ruke, pogledujući kradom katkada oca, jer je znao, kad se on tako namjesti,

da je ozlovoljen te neće da ga tko uznemiruje. Po vinogradima su trgači trgali i pjevali, prenosili grožđe, sipali ga u kace, a drugo izbirali i njime punili sepete.

- Neće on meni dugo! - probudi se Alaga, izvaliv se napola na jastuk. Ti hajde - pogleda Mehmed Aliju - i naredi da se zakolje jedno šilježe⁸ za večeru!

Mehmed Alija izide ispod čadora, a Alaga jošte ostade pod njim. Pa onda se i on diže i zađe u vinograd među trgače, a odatle pređe tamo gdje su bili Ćemalović i Blagajac. S njima je ostao gotovo do mraka.

Taman što je Alaga pod svojim čadorom otklanjao ahšam, eto ti mu dodoše i Ćemalović i Blagajac. Pozvao ih Alaga sebi na sijelo. Kad je bila zaoblica gotova, večerali, pa posjeli da se razgovaraju. A to im je čitava zabava na selu. Mehmed Alija je s Mehom otišao u kulu, da tamo spavaju.

Na čador je, na otvorena vrata u mrak probijalo svjetlo muma⁹, a iz vinograda, iz kaca dopirao jaki zadah mašta. Sve se naokolo smirilo, a u Hamzićima tek gdje i gdje vidjelo se gdje se pomiče svjetlo luči, da se opet brzo utrne. I napokon se sve stiša, tek što bi se od časa do časa tihim mrakom razlegnulo mukanje goveda ili hrzanje konja.

Ona dvojica sijeldžija pripovijedala kakvo im je grožđe i kako im je prilično urodilo.

- A meni je bilo po podne da bih sve do đavola poslao! - ljutito reče Alaga, useknuv mašicama fitilj od muma.

- Što to?

- Ma kako ne bi? Kmet digao glavu, otkako Švaba dođe, pa neće s tobom više ni da razgovara kao čovjek s čovjekom, već te ispsuje, izruži. On hoće sada da bude aga, a mi kmetovi!

- Uzobijestila se pasja vjera!

⁸ šiljeg - mlad ovan

⁹ mum (pers.) - svijeća

- Jest, jest! Ama neću ja to podnosit! Eno danas mi ona nesreća, Šimun, izgrdi sina, gdje sam ga poslao da traži što je moje.

- Pa šta ćeš mu? - kao u jedan glas upitaše oba sijeldžije.

- Prodat ću ga pošto-poto. Neće on meni jahati za vratom. Prije nikad boljega kmeta - a vidi ti njega sada!

- Pa i ljetos si jednoga prodao! - opomenu Alagu Čemalović.

- Jesam. Nije mi dotjerao sijena koliko me ide, a ja mu nađoh kupca, pa neka ga đavoli nose! - kresao je Alaga vas smrknut.

I jest Alaga bio prodao kmeta uprav pred jedno mjesec-dva dana. Prijašnjih vremena on ne bi to bio učinio, ama ni pomislio. Već sada ga je svaka i najmanja stvar dražila, pa bi u raspaljenosti sve učinio, a kamoli da ga ne bi prodao.

- De, de, bit će nam i gore!

- A što, bolan, misliš li ti da će nas naš car ovako prepustiti? - pogleda Alaga Blagajca.

- Ćs! - slegnu on ramenima. Ne znam. Svakako nam se dobro ne piše.

- Ja šta ćemo mi?

- Pričekat godinu-dvije dana! - započe Alaga, pa malo ušuti. - A onda, ne bude li šta, moremo iseliti. Ne može turčin ovdje više ostati. Tjerat će nas i iz vjere!

Alaga je bio kao da mu se je prelila žuč, a cijelo veče bio je smrknut, kao čovjek koji naslućuje samo zlo nalazeći se u zlu, a bez nade da bi se iz njega mogao iskopati. Kad bi sva trojica malko umuknula i zašutila, on bi se zanio u prvanja vremena i sjetio se kako je nekada znalo bivati ovdje, upravo ovdje o trganju kod njega veselo, veselo. Onda bilo i pjevanja i guslanja, i šale i smijeha, a sada svega toga nema, niti komu na um pada zabava i veselje. Kad je on ikada pomislio da bi se mogao rastaviti ma sa i jednim svojim kmetom, sa i jednom svojom zemljom? A evo sada kano da se je sve urotilo, pa mu ne preostaje drugo već da se sa svim raskrstí i ode gdje mu nitko neće

smetati ni u njegovu imanju, ni njegovu dinu. A kad su kasno u noć legli da spavaju, Alaga se je još nekoliko puta na čilimu okrenuo, ni ljut ni bijesan, već kao čovjek koji vidi da mu je sve krivo, a svemu opet ne more doskočiti i da mu se je uzalud ljutiti, već gledati da se iskopa pošto-poto, što prije iz toga zla, da bježi glavom bez obzira dok i gore ne bude.

Jedva je čekao da svrši trganje, a kad je bio zadnji dan, bilo mu je pri srcu upravo lakše, da se je i na njemu vidjelo. Kad je i zadnji mijeh masta stjeran u Mostar, kad je i zadnji sepet doma otpremljen bio, odmah onaj čas pospremi sve ostalo i dade natovariti, pa da sutra zorom krene s djecom u Mostar.

Jedva je čekao da dođe doma, hoteć da u miru malo otpočine. Nu jedva on prispio, al' tamo sve pri poslu. Tu se grožđe razreduje i sve se sprema za pekmez, čufter¹⁰, a ostalo da se osuši za čerez¹¹. Alagi je to bilo kao uz kosu kad je to vidio, tako mu nekako sve omrznuo, pa je izlazio u čaršiju i opet po čitave dane išao od dućana, do dućana, da mu vrijeme prođe, ili bi sio u kahvu s još kojima, te tu bi sjedili po čitavo božje jutro, od osvita do podne, podijeliv jedan s drugim tek nekoliko, riječi. Time je on kratio dane. I prije je tako radio, al onda mu to nije dosadivalo, jer nije imao na srcu briga; tako su i drugi radili. Ali sada mu je i toga dosta, mada mu je to mirovanje bilo kao nužan lijek, da se primiri i otrese briga. Pune table pepela iz čibuka bile su jedino svjedočanstvo što je i koliko je Alaga na dan uradio.

Uto se primicala i jesen, a kad je list opao i još kasnije - s Podveleži mu stiglo maslo i pastrma. U njega doma radi se po čitave dane, živo, neumorno, sve se posprema, pastrma kolje i izvješava da se suši, a Alagi kano i to da je bilo suvišno i dosadno, pa je uprav tada gledao da što manje bude kod kuće. Žena mu nije imala kada ni da, štono se kaže, pravo zalogaja metne u usta od velikoga posla. Od rana jutra pa do kasne večeri uvijek joj zavrnuti rukavi, te jedva što bi se po danu smirila, kad bi morala ići klanjati podne i ićindiju. Bila je žena

¹⁰ čufter (tur.) - vrsta slatkog jela koje se pravi od grožđanog mošta

¹¹ čerez (tur.) - suho južno voće, grožđice

radišna, valjana, a u radu kano da je najviše uživala. Uza nju je jednako radila i Đulsa, koju je mati sve upućivala šta i kako ima da uredi.

Pod jesen je u kući najviše posla, pa se nema kada čime drugim baviti. Hanuma se je bila od uvijek privikla da Alage nema po danu doma, a sada je malo opažala i mogla opaziti da ne viđa Mehmed Aliju. Tek navečer kad bi iza posla s jela, kad bi on trgnuo na vrata, prekorila bi ga gdje je po vas dan bio, šta li je radio. Mehmed Alija bi samo šutio ili u kratko odgovorio da nije nigdje bio. To je obični odgovor, kad koga pitaš, a on ti niti smije niti hoće pravo kazati.

Tamo u duboku jesen, kad se s burom najavljuje zima, jedno dva puta izasebice Mehmed Alije nije bilo ni po cijele večeri doma, te bi došao tek tamo iza ponoći i unišao kroz avliju, gdje je stanovaла Saja. Alaga kano da nije mogao ili htio opaziti, da nema Mehmed Alije, pa nije ništa ni prigovorio. Ženu mu je to peklo, ali je ipak šutila, jadajući se u srcu, kako se je Alaga promijenio, pa ne zna ni sina da ukori. Bolilo ju je to tim više jer je djecu svoju pa i Mehmed Aliju voljela kao zenicu u očima, te bi joj se srce paralo kad bi pomislila ne kalaši li joj se možda sin po gradu.

Jednoga dana onako pred večer počela puhati bura, pa sve jače i jače, da je počela tresti i lomotati kao pomamna. Zviždala je o pećine, zaprskavala prahom i pijeskom, zanosila vodu, a hujila po sokacima i oko kuća, da je počela i ploče s krovova bacati. Što viši mrak, to sve više bura raste, a u noć, kad su u Alage već i polegli, udarila najjače bjesniti, krčeći i kidajući sve što je mogla. Nešto od bijesa bure, a nešto od brige Alaginica nije mogla stisnuti očiju, već je gotovo cijelu noć ostala budna. Okretala se i na jednu i na drugu stranu, bila je nemirna, a po sto puta bi pogledala na sobni pendžer i preko avlje i na kapidžik. Već je i ponoć prošla davno, a bura neprestano hujila i bjesnila oko kuće. Alaginica bi malo stisnula očima, nu kad bi bura jače zaduhala, odmah bi se prenula iz onoga polusna i digla na dušku, te pogledala prama avlinskim vratima.

Bila je u velikoj brizi za Mehmed Alijom, jer ga cijelu noć nema doma. Gdje je, šta je? pitala se je u sebi, a kako bi bura jače huknula, onako bi se ona stresla ramenima, glavom, cijelim tijelom. To bi joj

rastjeralo onu polusanicu, te bi i opet ostala budna, i tako cijelu noć nije mogla zaspasti. I zora zazorila - a ona ju budna dočeka. Kad se je digla iz dušeka, sve je nešto sobom govorila i šaptala.

- Dina mi, neću da mi više ovako radi! - reče otvarajući vrata od kuće, kad je htjela da loži vatru. Kazat će mu ocu, pa neka se on s njim mjeri. Neću ga štediti. Čitavu u Boga noć - a gdje je, jadna ja ne bila?

Uto se i Alaga digao, a kad ona izide iz kuće, gdje je šerbet pristavila, nađe ga da se umiva.

- Eto ti na, tvoga posla i brige! - više žalosno nego ljutito dobaci Alagi.

- De, šta je opet? Sve ti nešto imaš!

- Kako ne bih? A što se ništa ne brineš za sina? Evo i dan, a njega nema doma. Kuku meni, šta će od njega biti!

- Šta, zar nije došao? E - reći će ja njemu!

- Hoćeš, ja, znam ja kako ćeš mu reći. Ti se zavukao, pa sve naklapaš nekakve besposlice tamo po čaršiji, a nemaš kada da vidiš šta ti je doma!

- De, nemoj, Allaha ti! Izružit će ga! A da nije - govoraše tarući se mahramom - ostao u koga jarana? Ta vidiš kakav je vjetar bio, pa bit će tamo gdje prijeko. Ako je, i pravo, kud bi po ovomu vjetru preko čuprije i Donjom mahalom.

Alaginica stisnu usnicama, naglo se okrenu i ode u kuću, te se iz nje nije ni vraćala. Đulsu je zovnula da iznese kahvu ocu, koji je uz dagaru sjedio i pušio, ogrnut čurkom.

Izjutra vjetar popustio, a nebom se povlačilo nekoliko oblaka. Ulice i ceste kao metlom ometene, a kad je Alaga izišao bio u čaršiju, čuo je, gdje se pripovijeda, kako je noćas bura iskrčila mnoga stabla. Po dućanima dućandžije metnuli staklena vrata, pa sjedili za njima uz dagare, ili čumur palili pred dućanima da ga onda unesu.

Alaga navukao na se čurdiju¹², nekako stegnuo ruke u rukave, pa otišao tamo na Tepu i sio u kahvu. Bilo je još ljudi u kahvi, malo se porazgovarali, kako je bura bjesnila, pa svi ušutili. Alaga je onako gledao na ulicu, a poda se noge potkupio.

U jedanput pokuća na staklo.

Ulicom prolazio Mehmed Alija, pa se okrenu i pogleda tko to zakuća.

- Amo, amo! - mahao ga otac rukom.

Mehmed Alija uniđe preda nj.

- A gdje si bio cjelu noć, ostrženjače? - smrkne se na nj.

- Nisam nigdje! - kao u neprilici nakon male stanke odgovori Mehmed Alija. Bili smo u Ibre na sijelu, pa kako udari bura, nije mi se dalo po njoj klipsati u Dônju mahalu.

- A tako, tako! Odmah hajde materi pa joj kaži, jer bi te ubila bila.

Mehmed Alija odmah izmaknu, a Alaga opet poče mirno gledati na ulicu, kano zadovoljan što je pred ženom pogodio gdje mu je sin cjelu noć bio izostao.

¹² čurdija (pers) - vrsta gornje kratke i duge haljine postavljene krznom. Lice joj je obično od kadife ili čohe. Postoji muška i ženska čurdija

VI

U novim odnošajima Alaga je bio odijeljen, otcijepljen od sveg ostalog svijeta. On ne živi više usporedo s njime, a što koji dan više, tim su točnije, oštريje odsječene granice između njih. Neko nepovjerenje, odvratnost, neka nejasna mržnja svega što je novo, bio je putokaz Alagi za njegove nazore i misli, a sve je završavalo u najvišem vrhuncu tako da ne smije dolaziti u doticaj sa svakim, ili, štoviše, čuvati se takovih doticaja, napose s ljudima koji su tek došli bilo u kojem zvanju. Njegov taj oprez, to njegovo čuvanje samoga sebe tako je daleko doprlo, te on nije znao da je nekoliko došljaka podiglo dućane, pa da veoma lijepo i unosno rade trgovanjem i pretrgavanjem, da ih je mnogo koji su došli, te trudom ruku svojih ili poduzećima zarađuju lijepe svote novca. To on niti je znao, niti je mario znati: ta šta se njega tiče šta se događa na drugoj strani grada, na priječkoj strani? Što je na nj spadalo, tko će i otkuda sutra podignuti lijepu, veliku kuću, kupiti zemljište, kmetove? To njegova stvar nije bila, niti je uviđao nuždu da njom tare glavu. Mnogo je važnije za nj bilo šta misli Osmanlija, hoće li se maknuti, je li Rusija izbacila vojsku na Puljičku¹, ukratko, tko će protjerati novu vojsku. Svaki glas o tome, svako i najmanje i najpovršenije pripovijedanje za njega je imalo veliko značenje da odatle izvađa kojekakove misli i zaključke, ako ih je kad uopće izvađao. Samo ne ovo što je sada - a za ostalo se nije brinuo, te je bio kao čovjek koji bi sam sebi svezao oči u nakani da podsigurno nekuda daleko ode - samo da ode.

On je bio u sebi svjestan toga da su mu misli i osnove velike, zamašne, a tako opet jednostavne i naravne da se ne mogu jednostavnije

¹ Puljička - Poljska

zamisliti. Stoga, što su mu bile velike i zamašne, odjeljivao se je od drugih, priključujući se samo najužemu krugu svojih prijatelja, a držeći se kao mrav, kad bi ga slijepi slučaj doveo među onakove u koje nije bio pouzdan; stoga pak, što su mu misli i osnove bile jednostavne i naravne, nije smatrao nužnim da ih ide rasčimavati i ispitivali, da li bi se mogle izvesti, kako, te koja bi im posljedica bila. "Samo ne ovo što je sada!" - to je oštrica, u koju su se zašiljavale sve njegove želje.

U takovim mislima, u takovim željama, onda nije čudo što je postao onako zavučenim, onako zabrinutim kad bi ga tko mu dragو vidio u čaršiji, u koju je on uviјek, redovito, izlazio i u njoj preko dana redovito boravio. I mada je imao najuži krug svojih prijatelja, kakov je on sam htio i kušao stvoriti, ipak bi se on ustavio i ovdje i ondje, javio se i ovomu i onomu. Ali svaka njegova riječ, svako njegovo kretanje odavalо je da je nekako smrknut i u srcu i u duši, kako god se je činio ozbiljnim i zamišljenim na licu i u očima. A svaka ga je i najmanja stvar, koja mu ne bi bila po volji, znala silno uzmutili i potresti, al' tako da nikada ne bi svoga nezadovoljstva izrekao vidnim vanjskim načinom, već, naprotiv, sačuvao vazda onu svoju mirnu zabrinutost i ozbiljnost. Tako mu ono ljetos nije jedan kmet dotjerao onoliko sijena koliko prvanjih godina i koliko je on opravdano mislio da bi moglo biti. Njemu je to bio odmah veliki i važni razlog da proda kmeta. Prvanjih godina on toga ne bi pomislio ni za živu glavu, niti je ikada radi tako šta zamjeravao i najmanje svojim kmetovima. Svemu je mogao naći razlog, te ne samo što je bio dobar aga, već i kao uviđavan gospodar odmah je uviјek znao nestašicu rastumačiti time što je i zbilja te i te godine uništila suša, obila tuča, raznio vjetar, ubio mraz. Sada mu takovi razlozi nisu ništa vrijedili ni valjali - a konac je bio pripovijesti taj da je Alaga imao jednoga kmeta manje. Malo zatim prodao je i drugoga, što mu je sina o trganju isčekao na osoran način.

U takom stanju slabo i malo je mogao opažati šta biva i šta jest oko njega. Njegova najbliža okolina kano da nije za nj ni postojala, odnosno utoliko ukoliko je mislio da mu ona mora priznavati da su mu želje opravdane, nužne, te da se mora njima i ona pokoriti, priljubiti.

Uza sve ono za čim se je u duši zanosio, ostao je kao i prije dobar otac i domaćin, al' takov koji misli da mu je dovoljno samo dobro htjeti onima koji od njega ovise i koji ga gledaju kao prvoga i najbližega, koji se za njih brine i koji ih čuva. Njegova obitelj, njegova kuća mu je mila i draga, al' nije mu više u njoj nekako bivalo kano prije i kano sada u krugu i društvu onih svojih prijatelja koji su s njim dijelili jednake nazore i o kojima je mislio da su s njim ravni govoriti. Otuda ona njegova šutljivost kod kuće, otuda i ona neka upravo nebriga za sve što se u kuća događa. Kako što ide, kojim redom, on nije znao, niti je mogao i imao vremena da se bavi i zanaša onim što se zove domaća radost il' žalost. Imao je i odviše važnijih stvari nego što su te.

Pred godinu-dvije dana, dok nije bio takov, malo je bilo razlika između njega i njegove žene, dapače nije ih ni bilo, kako je ona bila vrijedna i uviđavna žena, nastojala je da svaku obori, pa je tako kroz dugo vremena vladao mir, skladnost i zadovoljstvo. I sada je toga bilo, al' ne u onoj potpunosti kao nekoć. Hanuma je bila bistra pogleda, te je mogla lako opaziti kako se je Alaga promijenio, a to je na nju djelovalo vrlo neugodno. Nikada mu nije oprštala što se je dao tako na ta sijela, na ta naklapanja i besposlice, kako je ona govorila. Mnogo puta mu je kušala kazati što se njoj čini i šta ona misli, ne odobravajući njegova postupka i nemara, ali joj je to uzalud bivalo, jer bi se Alaga i na nju nekako kao okosio. On kao da se je sam ispisao iz kućnoga kruga, prepustivši ženi svu brigu, a držeći da je njegova samo i jedino ta zadaća i dužnost da se bavi stvarima koje će doći i koje će promijeniti sve odnošaje. Od svojih posebnih briga nije imao kada ni da se raspita čim se Avdo bavi, šta li radi, mada je uvijek mislio o njegovu dobru. Avdo bi često njega susreo, gledao da se s njim razgovara, nu kao da Alaga nije imao za to vremena. - Drugi ćemo put, evo sad imam nešto posla! - rekao bi mu i požurio se, a uistinu sav mu je posao bio u tomu da ode u čaršiju i sjedne negdje na dućan, da podijeli samo nekoliko riječi, ili se zavuče u kahvu pa da tu šuti po cijeli dan.

Tek malo po podne a osobito i redovito navečer došlo bi da se razgovara, kad bi se svi prijatelji okupili, u razgovoru zaboravljujući da odu doma.

Avdo, kako je cijenio Alagu i morao mu biti zahvalan, ne bi mu se usudio ništa zamjeriti, već bi pošao za svojim poslom. On je sada već, tamo pod zimu, otvorio lijep dućan na Luci, a malo-pomalo te počeo mesom po ugovoru raditi s vojskom. Posao mu je veoma dobro uspjevao. Isto i Muši, koji je sjedio u kahvi, što su ju u logoru podigli, prodavajući uz to i druge stvari.

Tako je Alagi prolazilo vrijeme i on u vremenu. Na ženu mu se pak svalile sve brige, koje je on sa sebe stresao, pa mada je bila žena od razbora i srčana, znale su ju često puta ljuto oboriti. Začudo, kako se je ona znala dovinuti tomu da to tako ne može dalje ići niti dobru dovesti potraje li sve tako. Koliko je god ljubila svoga Alagu, toliko isto i svoju djecu. Đulsi je posvetila svu brigu, koju razumna mati može posvetiti svojoj dobroj kćeri, a Mehu je nadzirala osobito, možda i stoga što je bio mezimac. Kad bi ga spremala u mejtef, opremila bi ga što se ljepše more, da je bila milota od djeteta. Meho i Đulsa su joj bila velika radost, al' joj je tu radost mnogo nešto mutilo. Nekakav ju strah spopadao kad bi se dala na razmatranje i razmišljavanje kako Alaga troši vrijeme - a bogme i novce. Oduvijek je bio veoma potrošan čovjek, to onda kad se je i marljivije radilo, a sada, kad upravo ništa ne radi, već sve zapušćava, postao je potrošniji. Uz to grdnija joj je bol bila što radi Mehmed Alija. On se, rekao bi, već sveosve odbio od doma, pa ga nikada ni u vrijeme ni u dobu kad treba. Otac mu ili nije htio, ili nije video, ili nije mario, da ga nadzire, kad ustreba, da ga ukori, već ga prepustio, kao i ostalo, materi. A Mehmed Alija se prestao matere bojati, te što bi ona na nj zavikala, što bi ga korila, bilo joj je suviše uzalud kvariti prsi. Po cijele dane, po cijele noći znao bi on ne doći doma, te koliko je sam Alaga trošio, Mehmed Alija je i deset puta više. Otac mu je uvjek davao novaca - a volio ga je i ponosio se je svojim sinom.

Jednom ga susreo Omer-efendija, pa uz ostali razgovor na koncu mu reče:

- A što ti, dina ti, Alaga, ne daš Mehmed Aliju u školu?

Alaga ga samo ispod sebe pogleda, pa opet skrenuo pogled na lulu, u kojoj se je pepeo podizao dimom.

- Mehmed Alija je još, džanum, mlad, a sada mu je zgodno; ruždija² lijepo uređena, pa što ne bi? Neće biti zgorega. Moj Hilmo nije više za to, ama ja sam ga dao da uči ovo novo pismo, valjat će...

- Šta, novu jaziju? - uprepasti se Alaga, oduprv se rukama o koljena.

- Ama da šta ti misliš - potvrди Omer-efendija. Neka ga, neka uči, pa deder i ti svoga Mehmed Aliju u ruždiju!

Alaga ne odgovori ništa ni odmah niti kasnije. Kad se je Omer-efendija od njega pozdravio i otišao, odvratio mu je pozdrav, ali tako da se je vidjelo kako ga je nešto silno zabolilo. Požalio je Omer-efendiju, još više, činilo mu se da se je u njemu razočarao, te da u njemu, u Omer-efendiji, ne vidi više "pravoga turčina" već odmetnika koji je došao da i druge zavada na grijeh i odmet. On, Omer-efendija, koji je toliko učio i proučavao, koji zna Kur'an u nokat - pa da mu on savjetuje kako će svoje dijete dati u škole da uči kaursku jaziju? Eto, on grđno zlo počini od Hilme, pa kud još da njega, Alagu, svjetuje na odmet? A nije li to isto kao odmah reći: Više nisi turčin niti smiješ biti? -

Alagu je to iz temelja bilo potreslo. Koliko god je ipak od novijega vremena upravo gledao, da se s Omer-efendijom manje sastaje, ipak ga je cijenio i duboko štovao kao pravoga turčina, koji je čak u Stambulu učio u medresama.

O njemu je mogao sve pomisliti, - al' da će biti, uopće da bi i mogao biti izdajnik vjere - toga Alaga nije ni izdaleka slutio, i za nj bi dao hiljadu puta svoju glavu, da mu ju odsijeku na velikoj čupriji. A vidi sada! Taj Omer-efendija, koji je među prvima bio zvan, da čuva vjeru - on se upravo diže proti njemu, te i druge proti njemu navrće i nagovara. Zar to nije znak padanja, i zar to jasno ne pokazuje da ovdje dinu više nikako ne može biti dobro?

Tako je s ogorčenjem razmišljaо Alaga, uviđajući pogibelj tim višu kad se za tako pogubne i najgore stvari zauzimljу i oni o kojima se je do sada mislilo i moglo misliti da će znati i moći čuvati sveti din.

² ruždija (ar.) - prvi stupanj srednje škole

Ogorčen, ubijen je bio u dno duše - i već je pred sobom viđao skoro, brzo vrijeme kad će nestati i zadnjega turčina... A u tomu šta činiti? - pitao se je on.

Alaga se nije mogao snaći da uvidi šta znaće Omer-efendijine riječi. Omer-efendija je bio čovjek koji je hodao i svijetom, pa se je već u tom dosta razilazio od Alage, njegovo mišljenje i shvaćanje od Alagina. Dok je Omer-efendija držao da čovjek može ostati gdje hoće, potpun u svojim osjećajima, osvijedočenju, gleda li ga umnim i tjelesnim radom iznijeti na jednaku, pa i višu visinu mimo drugih, stvarajući uz to sam sebi okolinu kakovu hoće, Alaga je upadao u bolest, koja donosi sobom to da čovjek zamrzi sve što je oko njega, misleći da čini pravo i s tom mržnjom držeći da je obavio sve što se od njega traži i očekiva, a svedorno još uvijek tražeći, makar i na silu novih razloga, da u sebi što više podjari onu mržnju i tame već unaprijed da opravda sve ono što uslijed te mržnje počini. Alaga je bio dobar musliman, odan svojoj vjeri, koja ga je svega ispunjavala i za koju bi dao i zadnju kap krvi. Ali koliko god je bio odan svojoj vjeri, toliko je bio slabo u nju upućen, te joj je povrede nalazio i ondje gdje ih nema, i pogibli gdje ih ne more biti. Za ništa drugo već za din on je uviđao pogibelji u ovim novim odnošajima, a isto tako mu je bilo pravo odmetništvo od dina, tko bi se tim odnošajima priljubio..... Pa učiti kaursku jaziju - to je grijeh neoprostiv, grijeh proti Bogu, zločin proti dinu... Ne, toga on ne more dozvoliti, radije sve negoli to. On nije shvaćao važnosti pisma i knjiga, koje uznose čovjeka, krijepe mu dušu, snaže srce, po kojima čovjek tek nauči kako će znati odlučno raditi za najviše svoje svetinje.

- Ja moga Mehmed Aliju? Ne, ne dam ga; on mora ostati pravi turčin, kakav sam ja i kakvi su nam stari bili!

Tako je on odlučno u sebi zaključio, uvrijeđen u dnu duše onim riječima Omer-efendijinima.

A to je bilo po podnevnu, upravo u isti čas kad su u Mujanovoj kahvi na Čerizu padale i lupale karte po daski. Otamna, zadimljena odaja, u kojoj posjelo nekoliko glava, koje jedva prepoznaćeš, dok iz jednoga ugla dopire lahak, pridušen govor, po gdjekoja psovka, kletva,

iz kojega bukne mala iskrica inada, pa opet prestane. Kroz pendžer pada na njih danje svjetlo i svijetli im da vide karte, da mogu igrati. U licu ih nije moguće pravo vidjeti, jer su se pogurili - tako su strastveno gledali u karte kad bi koju bacili. Zvekuo bi novac, a nekada bi se svi rukama pojagmili za sredinom i jedan drugoga pogledali, mrko ljuto. Tada bi se vidjelo kako im se oči zakrijese samo za onim - a za ostalim ništa, kao da ih i nije. Nikuda se na stranu ne osvrću, kao da su za sve otupili, dapače, nemaju kada ni cigare zapaliti.

- Ha, ja... moja je!

- Nije, ne dam ...

I nastala bi vika, inad, mala svađa, koja bi se opet smirila da se uzmogne igra nastaviti.

Od iza podne sjede tu i igraju se neprestano, strastveno, ustrajno, a da ne podijele među sobom drugih riječi, već gdjekoji inadljivu i osornu riječ. U igranju nisu opazili kako se dan izmiče, kako se pomalo smrkava, već tek kad se je uhvatio sumrak, onaj koji je bio prama pendžeru, pogleda na nj.

- A vidi, smrkava se!

Nisu opazili, također, kad im je kahvedžija zažegao svijeću.

U kahvu nagrnu pod mrak još više mlađarije, vičući i glasno razgovarajući preko basamaka, a kad uniđoše u odaju, svi prasnuše u jednodušan smijeh, pokazujući jedan od njih prstom na onu četvoricu što su se igrala.

- Eno, nisam li rekao, a? - reče on ostaloj svojoj družini.

Svega ih je trojica unišla, a kako su uz basamake galamili, rekao bi čovjek da ih je i deset bilo.

- E jesи, dobio si okladu da ćemo ih naći gdje se igraju! - na silu priznade drugi.

- Ah, šta mi je to! Svi ćemo po rakiji! - mahnu treći rukom prema glavi, da mu se je fes nagnuo sasma na stranu, a pri tomu se je smijao tako slatko i ugodno kao dijete kad mu se daje slatkiša.

Svijeća u odaji nije imala velike jakosti, da bi mogla dobro i točno rasvijetliti da se raspoznađu oni koji su došli. Tek kad se primakoše bliže njoj, mogli su se bolje vidjeti. Dvojica od njih bili su Salko i Ibro.

- Kako ste stali? - priđe Ibro bliže onima koji su igrali.
- Ne pometaj nas! - upozori ga jedan od ovih.
- Oho, Mehmed Alija se ljuti! - uhvati treći jednoga igrača za kitu, te mu poče onako podizavati fes.
- Bježi... - izusti Mehmed Alija psovku. - Gubim puno.
- E hajde, sada prestanite, pa ćemo malo da se razveselimo.
- Odmah ćemo biti gotovi! - obećavao je jedan, koji je upravo požudno dijelio karte.

Malo zatim igrači se rastaviše i digoše. Stavši na noge, počeše se protezati, jer su im se žile bile nekako skupile, živci zamrli i otrnuli od velikoga sjedjenja. Idući preko odaje pružali su ruke, pa se onda podbočili u pasu, iskrenuli natrag i trehnuli sad jednom, sad drugom nogom.

Poredali se po sećijama te onako sjeli, pogledajući jedan drugoga, pa naokolo po odaji. Mehmed Alija je još stajao na odaji podbočenih ruku. Odmah se je vidjela velika razlika u dobi među njima. On još mlad, golobrad, tek mu nekakva kô crno-žuta vunica ponikla nad naušnicama, a oni drugi i jači i snažniji od njega. Prilično su kako koji od njega bili svi stariji. Krupni im i već veliki brkovi, a kuda briju bradu, onuda ih osulo jako modrilo od sitnih dlaka. Samo u Ibre se je pokazivala veoma slaba brada, ali su mu zato bili puni ožuti brkovi.

- Što ti je, Mehmed Alija? - upita ga Salko.
- A, nije ti karta htjela, je li? - premetnu nogu preko noge jedan od onih što su s njim igrali.
- Nije, dina mi, već sam ogladnio! Idem ja, ne bih li što našao gdje u čaršiji, pa će se odmah vratiti!

- Prođi se čorava posla! Sad čemo pod Hum na rakiju, pa moreš tamo jesti što ti duša hoće! - nagovarao ga je onaj treći, koji je došao s Ibrom i Salkom.

- Pa makar i to bilo! - slegnu on ramenima.

Nastade mali muk.

- Zbilja, još je rano pod Hum! - skoči jedan prama duvaru, gdje su visjele gusle, dvije tambure i šargija.

Najprije prihvati jednu pa drugu tamburu i pušća ih iz ruku, a kako su udarile natrag o duvar, onako im žice zazujaše. Pa onda skinu šargiju i idući preko odaje, kucao je prstima po žicama.

- Ha dedera jednu! - kliknuše ostali.

Onaj uze navijati i navijati, dok ne povuče terzijanom te i sam ne pusti glas. Uza nj prihvatiše i drugi, jedan više, drugi manje, a svi gotovo debelo, nesuglasno, a sve onako ispod glasa. Katkad bi samo Mehmed Alija prihvatio potihano i izdignuo.

- Uhu, post mu! Salko bi se uz duvar prislonio i metnuo ruku za zatiljak, dok bi mu se rub od fesa ljubio sa dugim obrvama. A bile su mu veoma lijepa a crne.

Na dvoru se već uhvatio mrak, te još malo tko prolazio čaršijom. Dućani se pozatvarali, samo su još bile otvorene mehane na Vakufu na onim pećinama nad Radoboljom.

- A gdje je ovo Hilmo? - upita upola pjevanja Ibro. Nikad ga među nas od neko vrijeme.

- Ostavi ga, bolan! - mahnu onaj iz čoška.

- Što to? - nagne se Salko.

- Tokorse čovjek se uozbiljio, pa neće nikuda: Dijete! - opet će onaj. On ti se, bolan, boji oca kao groma. Nikad nije ništa ni bio, pa neće ni biti.

- Eh, ako se sada ne proveseli, bogami neće ni kasnije. Vidjet ćemo! - pomaknu glavom i obrvama Salko, te sa strane pogleda Mehmed Aliju.

Uto se čuše stupaji po basamacima.

- Sad će ovamo svijet - hajdemo mi za ranijega! - predloži Salko.

Svi pristadoše te se sva sedmorica hitro posukaše iz odaje i prosuše na ulicu. Na dvoru je vladao crni mrak, a slegla se i dobra tišina, te su Radobolja i Neretva šumile, kao da im se je buk pojačao. Kroz čaršiju bilo tamno, mrak se slegao svuda naokolo, a kroza nj iz daljega i bližega prodirala sitna svjetla svjetiljaka iz kuća kroz pendžere. Momci nagnuli uz čaršiju, a kako gaze i stupaju, onako pod njima škripi pjesak. Kroz mrak su se okretno i vješto promicali, a kad izidoše iz čaršije, skrenuše nalijevo niz brdo preko stijena, te preko vode pređoše na drugu stranu. Ovamo im se sa strane crnila Radobolja i hujila ispod mlinica, pršteći i sipajući sitne kapi. Odatle skrenuše nadesno, i pod Humom upadoše u prva vrata.

- Evo nas! E gdje si, mehandžinice? - uz basamake zaviknu Salko. Lako je bilo prepoznati njegov glas.

- Ah, bijesne momčadi je, samo da je djevojaka! - izide pred njih na tavan postarija krčmarica, držeći u ruci čirak i žmireći, da bolje vidi, tko joj to dolazi.

- De, šta si nas se, bona preplašila? Ne budi ti mahane! - ošinu ju po leđima Ibro.

- O vidi ti njega! - lukavo se nasmija mehandžinica i okrenu čirakom za Ibrom.

- Ajbo! Nećemo se tući! - poče onaj jedan od zadnjih, koji je tek stao na tavan. Deder ti nama rakije!

- U koju ćete odaju?

- Svejedno. Ili ne, bolje, ovamo ćemo sa strane! Samo brže! - požuri Salko i otvori vrata odaje, koja je bila prama Radobolji.

Okretna krčmarica uniđe također među njima u odaju, užeže im svijeću pa podje vratima.

- I štogod da se prigrize! - prikriči joj Salko. - Ne boj se, Mehmed Alija, sad ćeš moći jesti!

I družina posjede, udari u razgovor i smijeh, govorili su i o mehandžinici. Upravo kao da su se natjecali, a u tom ih smijehu zateče i mehandžinica, noseći rakiju.

- Šta, đavoli! - lukavo se nasmija ona.

- Budi stalna, neće ti ništa biti. Stara si više!

I svi udariše u ponovan, pomaman smijeh.

- A da ste vi vidili Ivku dok je mlada bila! - namignu mehandžinica. Ni sad vas se ne bojim.

- U tvoje zdravlje! - okrenu čašu prema njoj Salko. Dederte, ljudi! - i nategnu pa ju iskapi do dna.

Hitro je ispred njih nestajalo rakije, a mehandžinica, da prištedi čestu hodnju uz stepenice niz stepenice, donijela je napokon obilno rakije u velikoj crnoj boci.

- Evo pa pijte, koliko hoćete! - pokaza im bocu.

Sat je za satom odmicao onako hitro kao što su im se hitro salijevale čaše niz grla. Mehmed Aliji se počeo splitati jezik, te nije mogao ni govoriti kako treba, a oči mu se izbuljile, glava otešala. Nepristojne su šale padala jedna za drugom, a smijao im se i Mehmed Alija, kao što god i drugi.

- Sad ču ja doći! - reče im Salko i izide na vrata.

Preko tavana je upravo išla mehandžinica.

- Tko ti je ono, bona, u drugoj odaji?

- Eh, a što je tebi za tim? - nasmija mu se ona u brk.

- A bogami, ja ču i bez tebe vidjeti! - pa se približi odaji i metnu oko na otvor.

- De ostani, kukavan ti ne bio! - povuče ga ona za rame tako jako da se je morao okrenuti.

- Tko je ono?

- A duše mi, ljudi! Zaigrali se malo!

- Kako?

- Eno Salka Bušatlija izigrao tri tapije od Jesenice, a Avdaga skinuo sve sa sebe. Gube puno! Hajde, idi, đavole, ne smetaj mi ljudi!

Salko se vrati natrag i poče svojim drugovima pripovijedati kako se u drugoj odaji igraju.

Vrijeme je već bilo odmaklo. Svi su uhvaćeni, a Mehmed Alija pao, pa ne more sobom ni maknuti.

- Šta ćemo s njim? - upita Ibro.

- Dina mi, ne more sam doma. Daleko mu je! - zabrinu se Salko.

- Sve mi nekako čudnovato, kako se Salko brine za Mehmed Aliju! - nasmija se jedan, lupiv rukom o dasku.

- Vidiš, najbolje je da ga odvedemo u Mujanovu kahvu, pak neka tu prenoći! - predloži Salko.

- Pa taman! - odobriše drugi, koliko su se mogli uzdržati, te se digoše.

Teško su stupali, ševrdujući pomalo, a kad su bili niz basamake, morali su se držati trabozana³, mada im je mehandžinica svijetlila. Još im je teže bilo s Mehmed Alijom. Više su ga među sobom nosili negoli vodili. On je bio sagnuo glavu, te bi katkad izgovorio po nekoliko nesuvislih riječi, koje nije bilo moguće razumjeti.

Vratili su se natrag istim putem, a kad su bili na Đerizu, dvojica uvedoše Mehmed Aliju u kahvu i predadoše ga kahvedžiji.

³ trabozani - debeli parmačići (kočići) kojima se ograđuju stepenice, sofe ili što drugo; balustrada

Ostali su čekali na dvoru, a kad se i ona dvojica povratiše, razbjegoše se kojekuda po Mostaru u crnu noć da traže svjetla.

VII

Kao sumorni jesenji dani - tako je i Alagi prolazilo vrijeme. Nekad bi mu se tako smrklo da ne bi znao šta bi početi. Doma bi se brzo zasitio, te bi izišao, kao nekako sobom nezadovoljan i ljut, da se gdje u čaršiji razabere. Izvalio bi se gdje u kojoj kahvi i onako mučljivo provođao čitave sahate, ili sio komu na dućan, samo da sjedi i više ništa. U tako miran, jednoličan život kao da se je uživio, te mu očito nije prijalo kad bi ga kod kuće žena i djeca rastresali. Mada u čaršiji nije imao nikakova posla, život mu je bio čaršinski, tu bi se ustavio obično do ručano doba, a češće i do večeri. Uvijek je jedva iščekivao veče i sijela. To je pak za nj bilo posebno uživanje a svako mu se je činilo tako znamenitim da bi se i sam zgrozio kad bi pomislio da ne bi mogao na nj doći. A i sijela su jedno drugomu bila slična, kao dan danu Alagina sadanjega života. Na njima se već sve pretreslo, samo što su se tražili novi razlozi kako da se opravda onaj bijes, nezadovoljstvo, da se opravda njihovo mišljenje, kako ovo zlo, koje je sada, valja, ma kako bilo, ukloniti ili ispred njega bježati.

U Alage se, kao obično, sabralo jedno veče veliko sijelo. Sastalo se do osam ljudi, svi mrka i ozbiljna lica, zabrinuta kao u ono vrijeme. Po hiljaditi se put jedan drugomu potužili, izjadali, pa i opet nastavili da se krijepe, da ne popuste, snjući osnove koje su snovali i pred godinu dana. A kad bi se malo porazgovorili, onako ispod glasa, tajnovito, svečano ušutili bi, da bi se čulo samo kako tegle kroz čibuke¹ ili srču kahvu. Pogledima oborili dolje, dok ne bi komu palo na pamet da kojom mudrom prekine tu tišinu.

¹ čibuk (tur.) - kamiš, cijev sa lulicom koja služi za pušenje

Nešto pred jaciju, kad su upravo tako malo zašutili, oču se na avlinskim vratima kucanje. Svi se zgledaju.

- Šta će to biti? - upita jedan.

Alaga podiže zar na pendžeru i pogleda niz avliju, nasloniv jedno uho o staklo.

Kad ponovno zakuca, diže se on te siđe dolje da otvori.

- O, ti si Avdo? - upita Alaga, poznav po glasu Avdu kad ga je pozdravio.

- Evo baš ja! A malo da prosijelim!

- Bujrum gore!

Kad uniđe u odaju, svi lijepo dočekaju Avdu, te mu se kao obradovaše. I to je bila neka promjena u njihovom jednoličnom sijelu. Avdo sada nije bio kao prvo. Uredno odjeven, zadovoljniji i veseliji u licu no prije, te bi ga čovjek teško prepoznao. Čini se nekako slobodniji, odvažniji, a kad htjede sjesti, svaki mu je nalazio mjesto uza se.

- Dobro, zdravo, Avdo, a? - upitaše ga.

- Eh, kako Bog hoće! Pomalo, kako se more. A valja raditi!

Avdo se bio veoma proradio i prometnuo sobom, kao da ga je sama sreća vodala za ruku. Više od godinu dana radeći sa malo, zaradio nešto i prišedio, te sada potjerao naviše, pa se dao i na manje zakupe. Radio kao mrav, pazio svaku i najsitniju stvar, pa koliko god je ono prvo vrijeme bilo vrlo lasno zaraditi, koliko god hoćeš, njega sreća i bolje milovala. Jedan dućan držao on, drugi Muša - i vidno se opažalo kako oni idu naprijed. Sad su ih drugačije svagdje dočekivali nego li prije: svojim radom počeše se izjednačivati drugima.

Ali ih je zato bilo koji su Avdi ljuto zamjeravali što radi sa Švabom i što se s njim druži.

- Lijepo ti, Avdo, ama mi je samo začudno kako ti moreš, bolan, sa Švabom! - javi mu se jedan sijeldžija.

- E, ne bih! Što, brate, ne bih? Kad tko more i hoće, neka radi, jer ja ne znam koje zlo otuda.

- Već ti kao da misliš ovdje vjekovati. Eno što kaže Hadži-efendija. Danas sam bio u njega pa mi i opet kaza čitab: evo ovaj nam veli da nam je dužnost seliti...

- Neka njega! - prekinu ga Avdo, kao da je jedva htio preuzeti da govori. Kad pred drugima, kazuje čitab: Evo ovaj nam veli da je dužnost seliti! - a kad sam, onda on gleda svoga posla. Pametan za se - ama kud ide drugima što govoriti da se zapuštavaju? Svakako je bolje raditi, pa kad bi čovjek i da seli, tamo će onda više imati.

Ostali se nisu slagali s Avdom, već su nekako mahali glavom, kao da ne odobravaju. Nitko se nije mogao s njim podudarati, svakoga su se misli razlikovale od Avdinih, i za to se je Alaga znao i srdnuti na Avdu. Tako i sada ne bijaše mu po volji što je Avdo rekao. Njemu je shvatljivije, razumljivije i pametnije bilo kad je odmah iza Avde nadovezao Mehmed Krilić:

- Aa, dina mi, ja ga ne ostajem ovdje, već selim. Šta ću, ponijet ću sobom din i motiku...

Govor se razvi malo živahnije, al' Avdo nije mogao podnosići o čemu se oni ostali razgovaraju. To mu je bila suvišna i smiješna stvar, sve samo: seliti se! Toga se je on dovoljno zasitio, pak je stoga kušao primiriti ljude i svrnuti govor na što drugo.

- A znate li, ljudi, da su ubili Bajru Kenjara? - pogleda ih on sve izreda.

- Šta veliš, Avdo, zaboga? - svi se snebiše, podignuvši od iznenađenja ruku, il' otvorivši usta, ili streknuvši se malo na se.

- Jesu, dina mi! Eto večeras saznadoh!

Sijeldžije se zagledale, te onako isto, nepomično sjede, kao da nisu mogli ni smjeli vjerovati toj groznoj vijesti.

- A kako i tko? - upita ga Krilić.

- Ja taman zatvarah dućan na Luci kad odjednom trže jedan poznati Gabeljak. Dobro, zdravo, pa će me on upitati da li sam čuo kakva se je nesreća dogodila. Šta ja znam, kakva nesreća, kô kad biva ništa nisam čuo "Ama jest, Avdo", reče mi on, "prava nesreća. Kako je ovo vrijeme jegulji, sinoć ju u Gabeli lovili. Poredali se ljudi ovako uz Neretvu, pa svi gledali u vodu. Tu bio i Bajro Kenjar. Taman mrak. Kad odjednom odonuda iza plota: trak! a Bajro na leđa".

- Mrtav? - upitaju ga oni.

- Jest - stanite, da vam kažem. Ja ga upitam, zna li se tko je, šta je, uhvatiše li koga? "A jok", veli Gabeljak. "Već jest, kad je Bajro pao na zemlju, zaviknu: Ubi me Pero Bevanda! - pa još ne znamo šta je. Vidjet će se zar".

- I odmah mrtav?

- Kako pao, onako i ostao!

U odajiasta muk, a sva su lica bila smrknuta i ozbiljna, ozbiljnija nego prije. Obuzelo ih, obhrvalo silno preneraženje, a onaj njihov muk još je tajnovitijim činilo treptanje svjetla na čiraku, koje bi planulo i spalo, kao kad čovjek naglo trepavice otvara i zatvara. Nisu ni opazili da je mum² dogorio do kraja, tek kad je fitilj počeo upadati, Alaga se osjeti i udije drugi mum.

- Znam ja, tako će to sada ići! - uzdahnu Krilić podignuv i spustiv zabrinuto obrve. Velju ja, što velju: ja selim, pa će sa sobom ponijeti din i motiku - i što Bog da!

- Eto ti na! - oglasi se jedan iz čoška. Tako će nas sve poubijati redom!

Taj glas o smrti Bajre Kenjara tako je smeо Alagu da nije znao ni mogao ni riječi progovoriti. I ta mu se nasložila na ostale, pa je sve nešto snovao i zaključivao u glavi. Dok se je na Avdi vidjelo, da je nezadovoljan, što je i s ovim pomeo sijelo i razgovor, dok su ostali primjećivali sad ovo, sad ono, uviđajući velike pogibli koje se spremaju,

² mum (pers.) - svijeća

a kako to svjedoči i umorstvo Bajre Kenjara, Alaga nije prozborio ni bijele ni crne. Takova mu se gorčina, takov bijes slegao na dušu i srce kako još nije kroz ovu godinu-dvije dana. Otvorila se pred njim vrata budućih dana - i viđao je sve samo zlo i gore, a spasa nikakova.

- Ne bude li brzo drugoga spasa, bježi odavle dok si živ! - stvarao je on svoju odluku, pa onda onako nijemo pogledao svoje prijatelje kao da ih je htio upitati: Zar ne velim pravo?

I kad su se sijeldžije rastale, a on za njima zatvorio vrata, ostao je sam sjedeći i premišljavajući. Punio je lulu za lulom, odbijao bijesno dimove, te je tek sasma kasno legao u duške. Bio je načistu: potraje li ovako, sve će nas jednoga po jednoga posmicati.

Sutra dan je cijela čaršija, čitav grad znao i pripovijedao o tome događaju. Sve se je tim zanimalo, o tomu raspravljalio, ali od svih najviše kao da se je tim zabavljao Alaga. Sve mu se misli u to usredotočile, te o drugom nije mogao ni misliti ni govoriti.

- Kaurin ubio turčina! - po hiljadu je puta u sebi ponovio, pa u tom jadu, u tom bijesu spopala ga neka bojazan, neka slutnja, kako to zlo kaže: bolje ni drugima neće biti.

Po čitave dane u čaršiji je o tomu događaju razgovarao. Onaj, koga je ubijeni Bajro Kenjar označio svojim ubojicom, metnut je bio odmah u istražni zatvor, istraga povедena, te su svi, a navlastito Alaga, napeto iščekivali šta će biti, kako li će sud ispasti. On je bio uvjeren o krivnji zatvorenoga, on zna da je kriv, kao da je i sam bio tad u Gabeli, pa kao da je vidio gdje je onaj napeo pušku i naperio u Kenjara... Pa je bio također čvrsto uvjeren da će ga sud osuditi kao ubojicu, na smrt, na vješala.

I tako je on u napetom očekivanju proživio cijelu zimu, dočekao i proljeće. Kroz cijelo to vrijeme za njega nije bilo drugoga posla, druge brige, negoli je to kako će biti osuđen Kenjarev ubojica. A ona istraga kano da se je po njegovoj volji i želji sve više otezala, da do kazne ubožićine uzmogne što više govoriti i raspravljati i druge uvjeravati po svom najboljem uvjerenju i nakani o zlu, koje eto pritiskava zemlju i pristaše dina.

Njegova kuća, njegova žena i djeca, svi njegovi poslovi - kao da nisu za nj ni postojali. Doma je dolazio, jer se je od uvijek naučio da doma spava - pa da opet izide i da se ne vrati po čitav dan. Za žensko je da bude doma, a čovjek uvijek ima svojih posala u čaršiji među drugim ljudima. Pod izmak zime, kad se je vrijeme bilo sasma razgalilo, uhvatio ga kmet u čaršiji i opomenuo ga da bi mu se sada valjalo pobrinuti da dobro obradi, opkopa vinograde brzo. Alaga je bio u najzanimivijem razgovoru, pa kad mu je to kmet spomenuo i upozorio ga da će ove godine i još manje biti grožđa ne obradi li na vrijeme vinograde, taman kao da ga je pomeo u najvažnijim, životnim poslovima, gdje mu upravo o jednom času ovisi sve. Alaga se rasrdi, otjera kmeta, sam skoči na noge - da traži kupca vinogradima. Pa ni to sam nije mogao niti imao kada obaviti: našao je drugoga da ispred njega prodaje. Ta je njegova nakana, odluka odjednom nastala, a kano da je dozrijevala dublje vremena. Svakako je tu bilo ja ginut ja bježat - mislio je on - pa je bezbeli bolje odmah okrenuti u novac.

O toj svojoj odluci nije se sjetio ništa reći svojoj ženi, a kamoli se s njom posavjetovati. Ona ionako već godinu dana slabo što čuje iz njegovih upravo usta, šta on radi, šta li snuje. Samo što je na njemu opažala veliku promjenu. Prije tako brižan i poman, sada sve odnemario - pa ju nije malo peklo njegovo držanje. Nu to bi njoj bila mala rana da ju nije mučilo ponašanje Mehmed Alijino. On se već sasma raspuštao, pa rasipavao, a i dana bi prošlo te se ne bi doma pokazao. Zabrinuta je srca gledala to sve, te je uzalud kušala da se otrese neke nutrnje boli, koja ju je podgrizavala. Katkad bi se tako zabrinula, te bi sasma zaboravila obući i opremiti Mehu u mejtef, pa bi to morala onda učiniti Đulsa.

Najvišu utjehu, razbibrigu nalazila je u to dvoje svoje djece. S njima se je razgovarala - kad Alaga nema kada sam da podijeli s njom riječi; njima se je tješila, kad bi ponovno došao k njoj glas da joj se je Mehmed Alija dao na piće, da je udario u igru. S Mehom joj je rasla nada, a u Đulsi kano da se je brižna pomlađivala. A Đulsa joj je bila dobra i poslušna, valjana kao zlato. Kroz ovo pola godine sva se razrasla, pa čitava djevojka, da je se dva oka ne mogu nagledati. U stasu vitka a visoka, svaki joj kret, svaki hod plemenit, lice milo i lijepo, s

privlačivim izrazima. Grudi joj porasle, više se zaoblile - te ne bi čovjek rekao da je to ono dijete još od natrag pola godine. Kad bi u kući radila i opremala, morala bi zavrnuti rukave - a ispod njih bi sinule pune i bijele nježne ruke, ili kad se spustila uz ognjište, tanke bi se dimije priljubile uz tijelo - a onda bi joj odavale prekrasne obline njezine. Bila je kao srna, vesela, hitra; oko nje sve pjevalo - takove je naravi bila.

Mati je krila pred Đulsom svoje боли, koje Đulsa još nije mogla ni slutiti, a niti bi ih možda pravo mogla pojmiti. Iz njezina dražesna lica izvirali su trakovi sretna veselja, one radosti, koju čovjek može naći u dobi nestasluka. Đulsino srce i duša bili su puni sreće i zadovoljstva, koje bi izljevala u pjesmama i pjevanju. Mati joj je sama u tomu uživala, a kad bi otišla malo svojoj sestri, Đulsa bi htjela da ostane sama doma, te bi po sto puta zavirila u Sajinu avliju ili izašla na bašču, te se ogledala naokolo pa nadvirivala na ulicu, sakrivajući se brižno iza drače. Istom nastalo proljeće, pa udarila zelen mladim, fino zelenim lišćem ili tek što pupaju grane. A njoj je tu bilo isto kao i lani u doba kad je sve još prekrivalo gusto zelenilo, i kadno se je kao dijete igrala sa svojim malim bratom u bašći. Stoeći onako iza plota nad sokačićem, kano da bi se nečega sjetila, pa bi stidno porumenila, a ustnama joj preletio smiješak, kao što miris preletava rumenim cvijetom. Sjetila bi se - ta koliko je puta odavle vidjela svoga - Hilmu, koliko joj je puta on tu došao i bacio se piljkom preko plota, ili grančicom, a ona bi onda pobegla, dršćući od nekakva nepoznata joj milja, od neke nejasne dragosti. Njezin Hilmo! Ta kad se njega sjeti - a ni u snu ne bi se prestala s njim zabavljati - onda je sretna, zadovoljna, kao ptica, koja leti kroz tople, mile sunčane zrake, da padne na zelenu granu, da letne ovamo, onamo, pa da prpošna ciliče isred zeleni, isred cvijeća. Ta kad se njega sjeti - o, kako ju onda prožeže neki žarki plam, kao onda kad joj je rekao na svoja usta da ju voli. Onda, kad joj je to rekao, možda nestasnja nije pravo ni znala šta to znači, već je tek mogla slutiti i slutila je da je to nešto vrlo lijepo, ljepše i slađe od svega drugoga, čarobnije i zamamnije i od divnoga proljetnoga jutra, kad joj se javlja svojim rumenilom i svojim zadahom. I onda kad joj je prvi put rekao da ju voli, i onda je odmah sva uzdrhtala, pa i sada i uvijek te joj riječi zuje u ušima, ista joj se slast, ali sve jasnija i jasnija, prelijeva sretnim i

blaženim srcem. A tek kad joj on dode pa kad joj uzme govoriti i kazivati - svašta - tako lijepo, tako slatko, da ona ne bi imala kada hvaćati smisla njegovih riječi, njegova pripovijedanja, već bi joj njegov glas odzvanjao kao neka privlačiva pjesma, kao kad ono za lijepih, vedrih večeri što sluša šušuljanje vode tamo ispod pećina, kuda se je prosula sjajna mjesecina. Nije petka bilo kad joj Hilmo ne bi došao, a i u druge dane znao joj je doći. On bi donio dara Saji, pa bi onda iz njezine avlje razgovarao s Đulsom, koja bi izišla na pendžer, što iz njezine kuće gleda u Sajinu avliju. Đulsa nije mogla svojoj materi sakriti svoje ljubavi. Mlado, zeleno djevojče odade se pogledom, stidnim rumenilom, a što više gleda da sakrije tajnu svoga srca, tim ju lakše more odati. Tako je i Đulsina mati slutila o tom da se je moralno nešto dogoditi u srcu njezine kćerke, a opet čula je i sama odnekuda kako se to dvoje rado gleda. Pa dobra mati nije se tomu ništa protivila. Znala je da je Hilmo dobar momak, od dobre kuće, a bogme opet nije ni rodila kćeri da uza nju osijedi. Pažljivo je samo gledala svoju Đulsu, al' joj nije nikada rekla da išta znade, već ju je prepuštalala njezinoj slatkoj sreći: bud i sama imade svojih boli, nije htjela svojoj kćeri ni za dlaku da umanji sreće. I uprav stoga držala se o svemu tomu nevještom, znadući da je djevojčina sreća onda potpuna kad još misli da ju obvija sveta tajna. U sreći svoje kćeri uživala je dobra mati, sjećajući se sada i sama ugodno onoga vremena kad ju nikakve brige ni boli nisu mučile. Zabavljajući se sobom doma, s ono dvoje svoje djece, nikada joj ne bi bilo potpuno veselje. Mehmed Alija joj je ništio sne - a nikad mu nije mogla ništa zabraniti niti ga dozvati pameti. On je se više nije bojao niti je mario za njezine molbe, opomene i prijekore, a Alaga ju nije imao kada slušati kad bi mu o sinu kazivala. Alage kano da se sve to nije ni najmanje ticalo, kao da na nj ništa ne spada što biva u kući. Ni radost, ni kućno veselje uz dobru ženu i djecu nije mu više bilo, kao što njegovi razgovori, njegove osnove i mišljenje, njegova sijela. Nikakvih briga nije vodio o onomu što ima, već je njegov život, njegove misli, njegov posao vas bio u čaršiji, gdje je hodao od kahve do kahve, od dućana do dućana. Osobito je takovim poslom bio obuzet u zadnje vrijeme, ono sve otkad pogibe Bajro Kenjar. To niti mu je dalo mirno sjediti ni spavati, a iz toga slučaja izvađao je i najgore još koji će istom slijediti.

Što mu se je jednom pričinilo zlim, u tomu više nije mogao naći ni mrvice dobra, pa makar se napregao da i silom nađe.

Kako se je god koji dan više primicao glavnoj raspravi, onako je rasla i viša napetost, a osobito je tu konačnu nestrpljivo očekivao Alaga. Šta je i da je do njega, on je već odmah, u prvi mah bio načistu sa sobom, što bi morao učiniti, te mu se ovo otezanje s istragom i sve drugo činilo prava zavrzlama.

- Eh, sad ćemo brzo vidjeti na čemu smo! - govorio je Alaga.

Upravo negdje kô pod konac svibnja g. 1880. bila je rasprava. Ona opet dva dana nije se o ničemu drugom razgovaralo već samo o tomu. Jedni su pripovijedali koliko su vidjeli svjedoka da je došlo, drugi kako su okriviljenika izveli na sud, a treći već odmah pogađali kakav će sud pasti: Evo ovako! i uhvatili bi se za vrat kao da će se udaviti.

Alaga one zadnje dane kao da nije ni mislio izlaziti iz čaršije, a da je bilo na njegovu, ne bi se ni micao s razgovora gdje je jednom sio. Navečer bi se ljudi sastali opet i sijelili, neprestano govoreći o tom najznamenitijem događaju što se je zbio u zadnje vrijeme. Kad je pak bio zadnji dan rasprave, Alaga je sjedio u jednoj magazi na glavnoj cesti blizu Suhodoline. Kad pukne osuda, najbrže ću tu saznati. Sastalo se i drugih ljudi, pa jedni odu, te se i opet vrate. A Alaga ni da bi korakom, sve se čuva da kud ne ode, kao da bi bogzna što izgubio. Čim tko uniđe u magazu, odmah on upita:

- Je li gotovo? Šta je?

- Još ništa!

Onda Alaga nezadovoljno namršti lice i odmahne rukom od sebe, pokazujući veliku nestrpljivost. Osim druge dvojice, u magazi je sjedio i Hadži-efendija, prebirući žuti tespih u rukama. Svi su šutili, muče bacajući poglede sad jedan po drugome, sad na cestu.

- Šta li će biti? - uhvatio bi se Alaga istom katkad rukom za potkoljenicu, držeći onako nogu preko noge.

- Hm! - na to bi Hadži-efendija uzgor digao rukom tespih, jednak tako dižući i glavu pa da onda pogleda na stranu. Tim kano da

je mislio važno reći: - Sve propade - kao što ja kažem, pa nam nema druge, već seliti. A to nam je i dužnost!

Bilo je podne već prošlo a oni tu još čekaju. Upravo im je netko na vrata dojavio da će rasprava brzo biti dovršena. Kad na jednom upade u magazu Krilić, vas zapuhan.

- Eto, slutio sam ja...

- Šta je, ako si turčin? - svi se isprave i pogledaju u Krilića.

- Nema druge, već pokupite skute, pa glavom preko svijeta! - nastavlja je Krilić kao da ni čuo nije što su ga drugi pitali.

- Kazuj, Kriliću, šta osudiše?

- Šta osudiše? - ozbiljno se isporavi Krilić, baciv jednu nogu malo naprijed, a smotav ruke po pasu ispod izbočenih prsiju. Nekoliko puta žmignu očima, spuštajući nada njih obrve. Zatim se okrenu malo na cestu, pa opet natrag te priđe bliže banku: - Ovako će oni urediti da nas kauri sve poubijaju. Puščali su ga, eno ga gdje ode mahnito preko čaršije...

Od velika iznenadenja u prvi mah ni jedan nije mogao ništa izustiti, već svaki klonu od čuđenja malo natrag, držeći otvorena usta, taman kao da je htio svaki nešto progovoriti, pa onako i zastao. Nastala šutnja u dućanu, te kako su pogledali u Krilića, s njega i ne skidaju očiju.

- Nitko mene više ne zaustavi! - lupnu Krilić rukom o banak. Jesen me neće ovdje vidjeti. Nešto sam prodao, pa još i ovo malo, a onda: ej dovale!

- I puščali ga? - pogledavao je Alaga sad u Krilića, sad u Hadži-efendiju.

Hadži-efendija bijaše prestao brojiti zrna na tespihu kad je Krilić ono izustio da su Kenjareva ubojicu pustili, pa opet poče prebirati i šaptati u sebi molitvu.

- Znao sam ja to, vrana vrani očiju ne vadi! - prekinu Hadži-efendija šaptanje. - To sam govorio vazda - a oni su amo zato i došli da

nas iskorijene. Eto, ljudi, i opet vidite da imam pravo što vam kazujem iz čitaba, da nam se je dužnost seliti.

- Pa šta rekoše, zašto ga pušćaju? - upita dućandžija Krilića, uhvativ ga za rame da se njemu okrene.

- Ma kad oni što hoće, naći će ti hiljadu petljanija. Vele, da nema svjedoka da ga je on ubio, jer ga niko nije video za plotom, a opet da se je dokazalo da je on toga dana i noći bio u Blizancima. I tako ti njega lijepo opremiše.

Uto nalježe ispred magaze Omer-efendija.

- O Omer-efendija! - pođe Krilić prama vratima, zovući ga unutra.

Omer-efendija je lagano išao cestom upravo s kraja po hladu. Kad je čuo da ga iz magaze zovu, zaustavi se, pogleda, pa okrenu i uniđe unutra.

- E - taman i ja prispio - zar ne? - mirno a kô napola sa šalom javi se kad uđe u magazu.

- Kako god hoćeš - a mi te zovemo! - stade preda nj Krilić. Već evo da te upitam, jesli li čuo šta je danas bilo na sudu?

- Čuo sam - pa? Sud kô sud, kako zakon, nako i on! nadoveza Omer-efendija. Kako u tebe, Alaga? odmah skrenu govor na drugo.

- Dobro, šućur Allahu - već zbilja, šta ti veliš o tome?

- Šta će drugo već što i mi? - odazva se Hadži-efendija, povukav rukom niz brkove i bradu.

Omer-efendija je pogledao najprije Alagu, pa Krilića, pa Hadži-efendiju. Taman da će nešto reći.

- Eto kauri kaurina puščali - tako će nas sve poubijati! - zabrza Krilić, pa pogleda redom sve, očekujući, da mu potvrde što je rekao. Ovdje nam nema više opstanka!

- Tko to veli? - upita Omer-efendija.

- I nema, dina mi... - izbaci ispod brkova Hadži-efendija.
 - A vidiš, ja to ne znam. A zašto nema opstanka? Pa šta ćemo?
 - Seliti! - ushodao se Krilić po magazi. Ta evo jesi li vidio danas, šta bi...
 - Gdje ubojicu puščaše! - nastavi Alaga i bijesno pogleda preko ceste.
 - Ama kakav ubojica? - uščudi se Omer-efendija.
 - Što je smaknuo Bajru Kenjara.
 - A tko zna da je on? - pomaknu gornjim tijelom Omer-efendija.
 - Znam ja - znamo svi! - prihvati Alaga i pokaza rukom naokolo. Svak zna da ga je on ubio, pa ga ide smrt - a oni njega puščavaju!
 - Kakav ubojica, kakva li smrt! - nasmija se Omer-efendija i diže ruku te ju spusti niza se. A jeste li ga vidjeli gdje ga je ubio, tko li ga je video?
 - On je, mi znademo!
 - Pa gdje su svjedoci? Što ne odoste svjedočiti na sud? - ustobocoći se Omer-efendija, metnuv ruke straga preko pasa. Pa smrt, pa seliti! Prođite se! Kad nema svjedoka, ni šerijat mu ne da smrti niti ikakve kazne. A njega ono veče nije ni bilo u Gabeli.
- Hadži-efendija samo dva-tri puta omjeri Omer-efendiju s glave do pete, pa poče preko koljena njihati tespihom. Alaga se smrče i zagleda preko magaze, dok je Krilić okrenuo glavu i gledao, kako dućandžija gladi rukama po banku.
- De, ne brani ih. Tko je pravi turčin, ovdje ne ostaje! - prekinu malu šutnju Krilić.
 - Već dolaze mjesto nas onaki dugi! - srdito se okrenuo Omer-efendija i pokaza s vrata malo podalje, gdje su zidari zidali novu, evropsku kuću. Dok vi tako računate, oni, bogme, rade onako! - nastavi, pokazujući sveđ rukom i ode.

Oni se u dućanu nisu ni makli, samo što je Hadži-efendija klimao glavom.

- Pa šta da radimo? - pogleda napokon Alaga gore, važno, ozbiljno.

Krilić se zaletio da će nešto reći, ali se suspregnu.

- Da učinimo tužbu - a - šta velite? - predloži Hadži-efendija.

- Komu? - napokon se javi jedan iz mraka.

- Pravo veli Hadži-efendija. Tužit ćemo se mutesarifu³, da sud nije pravo sudio - pa da vidimo šta će biti.

Krilić mu je živo odobravao.

- Napisat ćemo tužbu - ama treba na nju metnuti dosta potpisa! - tumačio je Hadži-efendija. Onda da nas se dosta sabere, pa svi skupa pred mutesarifa da odnesemo.

- A ti ćeš mu onda ispred nas predati tužbu! - reče dućandžija prama Hadži-efendiji.

- Što ja? Evo Alage - najbolje će on! - pokaza Hadži-efendija. A mi ćemo svi skupa gore.

I zbilja oni zaključe da će načiniti tužbu i raziđoše se da to razglase, te da svijet bude spreman da dade potpise. Najviše je oblijetao Alaga, pa kad je do tri dana bila gotova tužba proti osudi suda, na nju se sabralo preko stotinu potpisa. Na dva sata pred podne treći dan sabralo se mnogo ljudi i tamo preko stare čuprije a i ovamo, da pođu svi zajedno pred mutesarifa. Odonuda s priječke strane ljude vodi Alaga, noseć sobom tužbu, a sa carinske Hadži-efendija. Kad su povorke pošle - a imale su se sastati pod Suhodolinom - bilo je u njima mnogo ljudi. Svak jedva dočekao da se potuži na tu grdnu nepravdu što je učinjena kad je pušten ubojica Bajre Kenjara. Svi su bili ogorčeni, pa su se jagmili tko će ići. To sve posukljalo čaršijom, a svijet se iščikao po dućanim pa gleda. Netko iz povorke zaustavi se još poslom ovdje-

³ mutesarif (ar.) - okružni načelnik, oblasni načelnik; sinonim za valiju

ondje, dok ostali idu dalje. Alaga pred svima opet, i s njime jedno petorica, više šuteći nego li govoreći. Išli su uza Suhodolinu prama žutim sarajima, ni ne osvrćući se jedan na drugoga već svi, koliko ih je bilo, misleći kako će se potužiti mutesarifu. Alaga je već smislio šta će i kako će reći - i onda bogme nema druge, te će i mutesarif i sud morati uzmaknuti. On izduši na velika vrata, pa preko avlige, a kad uđoše u hodnik, Alaga i s njim ona petorica stanu izgledivati gdje je ona stotina ostalih. Oni čekaj i čekaj - al' nema nikoga.

- Deder poviri! - reče Alaga jednomu - pa vidi hoće li brzo!

Ovaj izleti na avliju pa pred vrata i pogleda niza Suhodolinu, te se brzo vrati Alagi.

- Gdje su?

- Nema ni jednoga! - odvrati ovaj i bojažljivo pogleda oko sebe. Nekoliko ih još silazi niza Suhodolinu.

Alaga osta kao ukopan.

- Šta ćemo sada? - upita jedan od njih.

Svi su bili kao smeteni i neodlučni. I njima je bilo i odviše začudno: od tolikih ljudi, bit će i preko stotine bila, jedva ih šestorica. Pa ni Hadži-efendije!

- Tako ti je sve naše! - prepara Alaga srđito tužbu i baci ju na tle. Hajdemo - šta ćemo mi sami?

I oni se vrate.

- Što ti, Alaga, onu tužbu baci ovdje? - upita bojažljivo jedan. Mogu je sada naći - na njoj su potpisi - pa će nas - bojat se je - pozatvoriti!

- Ha, ha! - priznade mu i Alaga, te se sam vrati, pokupi tužbu i smota ju u džep.

VIII

Po gradu je bilo mnogo govora o tomu, kako su se išli pred mutesarifa tužiti proti sudu, pa su se neki srdili, a neki smijali.

- Uh, bolan Kriliću - dražili su ga - šta ono učiniste? Pošli ljudi - ne moreš ih izbrojiti - a sve čaršijom jedan za drugim zaostaje. Kad gore ni đavoljega, već samo što se još zadnji pokupili ispod duvarova, silazeći kradomice niz Suhodolinu. Puste bruke i sramote!

- Šta, komu se vi to smijete? Aa? - pitao je ljutito Krilić, vrteći se razdraženo. Vidjet ćete vi tko je Krilić!

I zbilja, svijet je vidio brzo. Jedva što je mjesec dana prošao - Krilića više nije bilo u Mostaru. Prodao i zadnji lapat što je imao svoga pa se iselio.

Dugo se je govorilo o toj zgodi sa tužbom, a Alaga se je uvijek srdio kad bi o njoj što čuo, dok je Hadži-efendija nepomućeno brojio zrnje na tespihu. Omer-efendija pak znao se je smijati, a katkad i porugljivo, katkad i upadljivo, zagrižljivo.

- Eto - to su ti junaci! - Hoće tokorse nešto da učine. Prva vatra - pa i najmanja stvar - planu, rekao bih, oborit će svijet, kako govore - a onda sve ti to isplavi kao da nije ništa ni bilo, svaki podvlači rep - jer se boji da ga ne bi kvrknulo po glavi.

- Eto taki su ti naši! - odvraćao mu je načelnik Alajbeg. Neće ovo, neće ono - ni sami ne znadu šta bi. Taman kô bolestnik. A sada uvrtili u glavu da će seliti. Kud će u nesreću, šta li oni misle?

- Ja ih, dina mi, ne razumijem. Evo - trojica ih već ode u svijet zaradi toga što nisu onoga objesili, jer da je on ubio Kenjara. Pa ti to sve

govori kako će se seliti, a o drugom ni ne zna, niti se čim drugim brine. Dvije godine evo uvijek na ustima: Selit ćemo! Selit ćemo! - pa prodavaju i prodavaju - a isto sve ovdje sjede i troše pare, dok posve ne potroše, pa su ti onda ovaki - i Omer-efendija ispruži dlan te puhnu u nj.

- Dina mi, jadno s njima. A jada oni ne vidili, ne znam kako neće da uvide da ih ni tamo bogme neće prazne drage volje primati?

- Rade kao da su pamet založili. Evo po čitave dane tu ti nema ništa drugo već: i ovako ćemo i onako ćemo - a na srijedi ništa.

- Ima ih takih koliko god hoćeš. Eno ti Alage - ni pola nema od onoga što je imao -

- Šta veliš, ako si turčin? - začudi se Omer-efendija.

- Ni pola, turske mi vjere. To ti je on nekuda prodo i uputio. Ee - nije on sam! - zaklima Alajbeg glavom, vadeći duhan iz kese.

- Pusta pameti, gdje si? - lupi Omer-efendija dlanom o koljeno, da je dobro puklo.

To je bio znak da se je malo srdnuo, ama se je prikrio, te mu se na usta pojavio onaj sažalan, bolan smijeh, kô kad čovjek ne zna drugo šta da učini, gledajući gdje ludorije počinjavaju oni koje je dužan voljeti, pa se onda gorko nasmije, ne mogući im ništa drugo učiniti. Tako se je Omer-efendija bolno ismjeavao prekoravajući nesmotrenike koji trate vrijeme uzalud i u štetu, dok su već novi nadošlice počeli kupiti hlad poda se ondje gdje su prije domaći ljudi sjedili.

- A čija je to krivnja? Možemo li njih osuđivati što se brinu za se, ili naše žaliti što tako uzmiču? - pitao se je on. Ah - ni jedno, ni drugo. Čovjek je stvoren da radi, a tko više i vještije uzradi - onoga je mejdan, onoga je pobjeda. Jest - koji radi, može navući na se časomično ljutnju, zavist ljudi slabica - al' pametnih nikada. Pa i oni koji na radišu viču, koji mu zavide - jednom će ušutiti, pa se za njih neće znati kao ni za njihovu mržnju. Ta koliko ih je zavidalo, pa i još sada zaviđa Avdi Dračiću i svašta mu podmećavalо što radi sa Švabom! Dok je bio sirota, nitko mu nije ništa zavidao, nitko ga nije mrzio - al' su ga svi sažaljevali. A kad je počeo raditi - počela se dizati proti njemu i zavist. I

sad je ima i bit će je još - nu Avdo nije više tim zavidnicima Avdo; kad se s njim nađu, zovu ga: Avdaga. A ti zavidnici umjesto da se raduju što je jedan naš udario naprijed, oni mu - kad ne mogu u oči - sa strane i iza leđa dobacuju svakojake - pa jesu li to pravi ljudi, jesu li to prava braća? Njima je pravije da tuđi sjedne na naše ognjište nego da ga mi sami uščuvamo, a kad moremo, i podignemo.

Omer-efendiju je to gorko boljelo u duši, videći tu grdnu ranu - al' šta da učini? Kad bi to išao kazivati - ljudi bi na nj naskočili da je murtatin, izdajica. I ne jednom, već sto i sto puta sio bi sam u odaju i razmišljao o tim prilikama.

- Evo, stvari su se promijenile, drugi su odnošaji. Pa dobro. Životima našima kušali smo da ih zapriječimo da ne dođu, da ne nastanu ovi odnošaji koji su nastali i u kojima se sada nalazimo. Bog nije dao da uspijemo - nu o tom ništa, već sada je računati zašto smo se opirali da ne dođu? Jesmo li za našu vjeru, jesmo li za našu sigurnost, da ne budemo svi posmicanii, jesmo li za samu ovu grudu na kojoj smo? Ako smo se za vjeru bojali - a tko nam je more oteti, iz srca iščupati, kada mi nećemo? Neka nas sijeku na hiljade komada - al' svaki će taj komad biti prožet onim što je u našu dušu, u naše srce tako silno usađeno. Nu eto - još nam nitko ne zapovjedi da ostavimo našu svetu vjeru. Ili smo se optimali toga radi, da nas kasnije, kad nova vlast dođe - ne posmicaju? Još smo, šućur Allahu, živi - i mislim da će svaki živjeti dokle mu Bog dade. Ili smo se borili za našu grudu, na kojoj smo, da nam ju ne otmu, da nas s nje ne potjeraju? Nu tko nam brani na našemu raditi, opkopavati i brati, pa i u vodu baciti ako moremo? A eto sada te zemlje prodavaju gotovo badava, da im se ni opanci ne mogu isplatiti - Jest, otpor je bio velik, a taj otpor nije još prestao, on još traje - i ljudi se još nisu priljubili ovomu stanju. - Zašto? - E - to ne znam - već bit će stoga što ga neće. I kad bi ih upitao: Ljudi božji, što radite? Odgovorili bi jedino: Eto tako - jer ovo nećemo! Daljne, dublje razloge oni neće da ispituju - a možda kad bi ih jednom ispitivali, otkrili bi sasma drugu stranu, negoli je ona što ju danas vide. U njih je samo časovita vatra - ta evo, kakva nemira i kuhanja radi Kenjarove smrti! Koji li bijes kad optuženi tobožnji ubojica ne bi osuđen na vješala! - Eto zla i gorega - viču - ovdje nam nema više opstanka, već se kupi i bježi! Pa im onda

padne na um da će sud tužiti pred mutesarifom. I podu - pa? Sramota i nevolja od ovoga svijeta! Takovi su oni: razbjježali se kao miševi. Kad ovamo iza čoška - e, misliš, oboriti će cijeli svijet - a kad moraju izići i pred pisara - klanjaju mu se do zemlje i sve u neprilici kako će što bolje uviti džubu. Na sve se obaraju, na sve se ljute: kriv im onaj od metle pa do mutesarifa - al' kad ih koji iz ureda pozdravi, milije im je i draže nego bogzna što. Pa jesu li to ljudi? A malo im ne budi po volji - eto ti odmah velika događaja: selit ćemo - pa seliti! I namještaju se i spremaju - te umjesto da odmah idu kad su skastili, ovdje se ubijaju u glavu da tamo drugima padnu za vrat. A zar uopće oni znaju i misle zašto sele? Radi čega? Ako su se digli proti novoj vojsci radi svoje grude - pa zašto je sada ostavljaju, prodavajući ju u bescijenje? A ako su se borili radi dina - pa kako to oni mogu trpjeti da ovdje ostane manje muslimana, pošto oni odu? Zar se tim sami ne dižu na din i proti njemu?

Omer-efendija je sjedio sam u svojoj odaji. Bio je ondje nad aharalukom,⁸⁴ te je mogao gledati i na ulicu. Očima je bacao po onim starim zidinama, na vedro nebo iznad njih, pa opet dolje po krovovima, pendžerima. I pogleda sasma dolje - na ulicu. Kako je bio zamišljen, od prva maha, kad je krenuo glavom ulici - uzbacio ju uvis. A sada uze razmatrati i one kovitljaje prašine što se dižu s ulice. Poviri malko bolje. Ono ti jedno desetero djece udara dolje-gore, diže prašinu, viče, trče. Vidi ih sasma dobro. Odrasla djeca - sve iz komšiluka, djeca njegovih najboljih prijatelja. Ima ih i manje i više - a zapremili ulicu da čovjek ni proći ne more.

- Evo ih na - ovo su im djeca! Dok im se očevi brinu velikim, visokim stvarima, djeca se valjaju po ulici i tako se pripremaju za život! A šta će onda od njih biti? Misle pametnjaci: Ako djecu uzšaljemo na škole, rasturčit će se. Pa hoće da im ostanu dobri muslimi - a i hoće: sad rade ovako - a kad podrastu - eto ih liska, piganica, razbijanja - da, da - tada će biti sve pravi, dobri turci!

Smrknu mu se lice još više - pa kao od muke mahnu rukom prema glavi, te zaokruži šakom ozgor s čela i do na kraj brade. Onda

⁸⁴ ahar, aharluk (pers.) - štala, konjušnjica; gostinska soba, odvojena prostorija, "muško odjeljenje" u kući ili u avlji za primanje muških lica

objesi obje ruke između prekrštenih nogu dolje niz minder i poče udarati njima odmjereno kao da se zabavlja. A nije mu ni na kraj pameti bilo da se zabavlja, da se raduje, videći kako sve unatrag ide - a nitko - nitko živ tomu nije kriv, već sami domaći ljudi - muslimi.

Nekako mu se smučilo, razmišljavajući o tim stvarima, pa je htio da se malo rastrese, zaboravi. Sit je i presit bio toga: ta dvije godine dana uzalud je kazivao i kazivao, te upućivao ljude da se opamete. Nu kad bi ih on odgovarao od njihovih nakana - oni su se odvraćali od njega, prekoravali ga i objedivali da i on drži sa Švabom. To bi ga zaboljelo, zapeklo u dnu srca, videći kako krivo, izopačeno tumače kao hotomice njegove najbolje misli i želje. A svaku im je kazivao s razlogom - lijepo, bratski - nu njima je valjao i vrijedio samo onaj, koji je podupirao, odobravao njihove nerazborite, da, lude misli i odluke. I mnogi su ga se počeli okanjivati, čuvati se od njega - bojeći se da ih ne smuti u onomu što hoće, a uvjereni da mu razloge razlozima ne mogu opovrći. Ni Alaga ga više ne gleda onako kao prije.

- Šta ču im ja! Evo ih tamo - pa kako prostru, onako će i ležati!

I diže se da ode malo u čaršiju. Bilo je pred podne na jedno dva sahata. Idući cestom izdigao glavu, pa gledao ravno ispred sebe. Krenuo je da sjedne po običaju malo svomu Hilmi na dućan. Hilmo je otvorio posao upola s još jednim, te je trgovao najviše brašnom. Dućan mu je bio u jednoj magazi na glavnoj ulici.

Kad uniđe u dućan, nađe samoga Hilmu gdje nešto prebira u tefteru.

- Što, sâm? - upita ga Omer-efendija, ulazeći u dućan.

- Upravo mi drug ode po poslu! - diže se Hilmo ispred oca, da mu namjesti gdje će sjesti.

- De ti gledaj i radi - ne pometaj! - pokaza Omer-efendija rukom tefter, pa se nasloni u šcemlji⁸⁵, okrenuv se prema vratima da gleda svijet kako prolazi.

⁸⁵ skemlja, sćemlja, šćemlja (lat.) - stolica

- A jesi li čuo, babo, da je Alaga prodao ono na Buni? - ostavi Hilmo tefter na stranu i pitajući pogleda Omer-efemdiju.

Omer-efendija se začuđeno okrenu, te upre Hilmi ravno u oči.

- Šta mi pripovijedaš - jadan on ne bio! - iznenaden vas i kao ne vjerujući izusti Omer-efendija.

- A jest, dina mi. Evo jutros mi dođe oni odonud - i pokaza Hilmo na suprotni dućan malo po strani - da mu razmijenim nešto para u napolijune⁸⁶. Upitam ga: što to? a on reče da je kupio od Alage ono što je imao na Buni, pa Alaga hoće da mu se dade sve u napolijunima.

- A - a! Medjer⁸⁷ mi je Alajbeg onomadne pravo rekao da je Alaga i više od polovicu svoga prodao. Jarabi - šta ovi ljudi misle!

Omer-efendija ušuti, pa se onako zagleda preko ceste onamo uz brdo, kuda se stere Brankovac i gdje se daleko nad njim diže Stolac. U taj čas kao da nije ništa mislio, hoteć zaboraviti što je upravo čuo, pa je samo gledao kako je sunce osvijetlilo svaku kuću, svaki krov, svaki kamen. Odozgor se natkrililo čisto, vedro nebo - a zrakom se mješala buka i vika čaršinska, dovikivanje, kotrljanje - te kao da ga ta cijela slika, ono žarko sunčano svjetlo, ono sivo stijenje, one kamene kuće i vedro nebo, ona buka i vika - sve ga to priteglo svojom zanimljivošću, jer je mirno svedj onako sjedio i nepomično gledao. Nu ipak - od svega toga ništa ga se nije dojmilo, ništa ga privlačilo, već mu se misli nadale nekako oštare, ljute. I opet je eto - prekuhavao je u sebi - jedan turčin pustio nešto zemlje iz svoje ruke - a nije ju kupio koji drugi turčin. Ako još ovako potraje nekoliko godina - e onda će nas, bogme, svi tjerati da odemo, kad ionako ne budemo ništa imali!

Svijet je prolazio ispred dućana, zaposlen, netko lagano, netko brzo. Hamali se svijali pod teretima, koje su nosili na sebi. Kroz onu vrevu prolazili i došljaci, u francuskim, tijesnim haljinama, koji su došli za poslom, pa se razradili u velike. Sa domaćim odijelom i s onim tijesnim mijehaju se i vojničke odore, te se katkada čuje kako sablje

⁸⁶ napolion, napoljun - francuski zlatnik od 20 franaka

⁸⁷ međer (ar.) - dakle, bogme

klepetaju niz bedra, te se iz one vreve i razgovora čuju riječi i hrvatske i talijanske i njemačke. Kad kola prolaze - sve im se ugiba, a radi njihove težine, trese se ispod njih tvrda zemlja.

- Ha, taman! - upade iz one vreve u dućan Alaga mašući rukama i idući ravno Hilmi! - Oh! - iznenadi se kad vidje Omer-efendiju. Kako, đanum⁸⁸? - pitao je i govorio hitro sve u jedan dušak. - Baš sam te dobro našao.

- Koja dobra, Alaga? - pogleda Omer-efendija uz Alagu.

- A evo nešto malo! - poče tražiti nešto za silahom⁸⁹. Izvadi premotanu hartiju, pa se onda maši u njedra te izvuče odebeli smotak knjige, svezan kanafom. - Na der, Omer-efendija - ili baš ne - evo, Hilmo, ti, ti si mlađi! Deder mi iz ovih tapija⁹⁰ izaberi Bunu.

- Što će ti to? - upita ga Omer-efendija, raskolačiv oči.

- Ama onako, hoću da znam koje su koje! - odgovarao je Alaga razvezujući tapije i redajući ih pred Hilmom na banak.

Dosta je bilo tapija, jer je bio prilično debeo zavežanj. Ima ih manjih i većih, od bjeljega i žućega papira. Neke još gotovo nove, čiste, a neke naokolo i po sredini, kuda se motaju, izglođane, iskidane, te se isprekidala tako na njima jazija⁹¹, a na jednoj se turali-tapiji sasma iskvarila sultanska tura⁹².

Hilmo ih poče jednu po jednu prebirati i dijeliti na dvije strane. Alaga se desnim laktom naslonio na banak i nagnuo se prama Hilmi nad tapije, motreći pozorno kako ih on pregledava.

- Što to gledaš, Alaga - da nećeš što prodavati? - nadviri se i Omer-efendija na banak.

⁸⁸ džánum (pers.-tur.) uzrječica - dušo moja, dušo si mi draga

⁸⁹ silah, bensilah (tur.- ar.) - široki kožni opasač, pojasa, koji sprijeda ima više pregradaka za papire, novac, duhankesu, oružje, noževe itd.

⁹⁰ tapija (tur.) - javna isprava o vlasničkom pravu na nekretninu

⁹¹ jazija (tur.) - pismo, pisanje

⁹² tura (tur.) - monogram, grb osmanskih sultana, koji stoji na početku svakog fermanna; ona strana kovanog novca na kojoj se nalazi tura, odnosno lik i ime vladara

- Ama nije - vet - znaš, hoću da vidim, pa nema mi tko proučiti!
- zatezajući odvrati mu Alaga, ne krećući se ni najmanje.

Hilmo je morao dugo pregledavati, a samo katkad bi bacio pogled s papira na cestu.

- Eno na - ovo su ti od Bune! - pokaza Hilmo prstom u jedan kup tapija.

- Ovo biva? - uze ih Alaga, te ih poče premotavati, poturnuv ih malko ispred sebe, a onda smota i ostale, te ih sve skupa, ali razdijeljeno zaveza. - A sada deder mi prouči šta ovdje veli! - i raširi pred Hilmom tabak hartije. Ovo ti je ova nova kaurska jazija - pa ne znam tko bi mi drugi video i kazao.

- Pa ovo ti je pozvanica za sud - evo na - ovdje veli da imaš s kmetom radi nekih zemalja parnicu! - govorio je Hilmo, gledajući u pismu.

- Jest, ja! Bit će s Brotnjom.

- A kad si ovo dobio?

- Ima, bogme, dosta - nekoliko dana!

- E vidiš - vakat ti je prošao; tu ti nema šta! - položi Hilmo arak⁹³ na dasku. Prekučer si morao izići pred sud - a sad ti više ne valja. Izgubio si parnicu, jer nisi došao, kad su te zvali.

- Kako to more biti? Misliš li ti da se more tako lako izgubiti onoliko krčevine? Ajbo! - nijekao je Alaga.

- Bogme jest - kmet je dobio. A što nisi prije donio da ti kažem?

- Šta mogu sada učiniti? - ne odgovori mu Alaga na pitanje, te se osloni leđima u banak.

- Vidiš - da si dao djecu u ruždiju⁹⁴ - ne bi bio tako okasnio, niti drugoga tražio da ti prouči. Šta ti rade djeca? - dignu Omer-efendija

⁹³ arak - list papira

⁹⁴ ruždija (ar.) - prvi stupanj srednje škole

glavu. - Evo, što je mome Hilmi, što sam ga dao da i to nauči? Neka ga, sve će mu valjati.

Alaga ne odvrati ništa. Jednom je rukom držao izvraćenu pozivnicu, a drugom je pipao po njedrima, gdje je stavio tapije.

- Hm! - trgnu se iz misli i slegnu ramenima. Šta ču ja! Svakako hoće Švaba da ja izgubim! - i odmače se od banka te pođe prama vratima.

- Sjedi, kud ćeš? - ustavi jaše ga Omer-efendija.

- Valja mi ići, imam posla! - i pozdravi.

- Stani - der, i ja ču s tobom! - diže se Omer-efendija i pođe za Alagom.

Alagi kano da to nije bilo drago, jer se je nekako čudno držao.

- Kako čujem, ti si prodao Bunu? - upita ga u hodu Omer-efendija.

- Tko ti veli?

- Pa svašta se može saznati. Što ne i to? Prodaješ li?

- A eto - prodao sam. Ionako mi malo donosi - te je bolje da imam u gotovini.

- Brat si mi - ama što prodavati, pa baš sada? Nije ti od potrebe - a i kasnije more valjati. Tko zna!

- Volim ja ovako. Taki je vakat - što čovjek ne drži u ruci - ni ne more reći da je njegovo. A ovako - lakše mi je, gotoviji sam da se iselim.

- Ama jarabi! - da se iseliš. Ma dobro: evo seliti! Ali što ne ideš kad si skastio, već ovdje otežeš i trošiš?

- Hoću da vidim šta će još biti. Mogu se vremena promijeniti, još godinu dvije - pa će i Švaba - šsj! Nekako zviznu na usta a pri tom pokaza rukom, kao da nekomu veli neka ode ispred njega.

- Kakvi je to račun - ne znam, dina mi! Uprli ste svi seliti - a sve vas gotovo vidim ovdje. Ako ćemo se seliti - dobro - hajdemo svi đuture, odmah - evo ja sam prvi gotov. Ama ovako! Pa tko vas goni da selite?

Alaga ga omjeri sa strane i ne odgovori ništa, već ušuti. Omer-efendija je video dobro kako ga je on omjerio i pogledao. Dobro je razumio odmah šta to znači.

- Beli sada misli da sam murtatin, izdajica! - ujedljivo se nasmija ispod brkova - pa neće da sluša mojih riječi. Eh! -

Omer-efendija se ustavi ondje gdje se ide na malu Tepu.

- Allahemanet! - dokvinu mu Alaga i pode uzbrdo ispod lipe.

- Eto prekosutra je petak - pa dođi mi malo izjutra!

- Vidjet ću! - odvrati Alaga te požuri hod.

Bio se je malo počeo i znojiti, tako je htio. Pa onda stade pred jednom magazom.

- Gdje si, Jovo? - zaviri unutra najprije, uvaliv glavu. Ha, ha! i uđe.

- Bujrum, bujrum, aga! - skoči pred nj trgovac iz mraka - a Alaga kako je unišao sa ceste, nije sve mogao jasno vidjeti.

- Evo tapija - hoćemo li na takrir⁹⁵? - pokaza mu rukom na njedra.

- Upravo sada ću imati da obavim jedan prešan posao. U drugu ćemo srijedu - a evo, ja ću ti dati kaparu.

Alaga pristane te primi izbrojeni novac. Bio je dobre volje, upravo nekako veseo, te se je šalio i smijao s Jovom, pijući kakvu. I odatle kad se je digao, izišao je radostan, a taki je bio i sve te dane. Pa i doma, kad bi bio, razgovarao se je dulje, pitao šta rade djeca, ženi

⁹⁵ takrir (ar.) - zemljišno-knjižno provođenje kupoprodajnog ugovora za nekretnine

svašta pripovijedao, te ju je do kraja taj put mogao saslušati kad mu se je potužila na Mehmed Aliju kako se je raskalašio.

- Prođi se, boja, tih stvari! - odbaci on na šalu. - Već znaš li, šta sam uradio?

- A šta to?

- I sama znaš, da nam nije Buna mnogo donosila, - a opet bolje imati gotovinu u šakama - pa sam ju prodao!

Ženi je to bila nova stvar.

- Jesam - pa sam uzeo i kaparu. A što ne bih? Kud da se natežem i ovako i onako, a puno brige - može udariti kiša, tuča, sve obiti - pa ništa - i ovako imamo u gotovu. Aa, što veliš?

- Šta učini ako si božji! Ta novci će se hitro potrošiti - a ako Buna i nije mnogo nosila - bilo je barem vazda stalno za uvijek. Ja, bogme, ne bih - već de ti, kad nisi dao takrira - natrag povrati!

- De prođi se, bona, bolje je ovako, a kud ču čovjeku da lažem! - odmahnu Alaga tako kao čovjek koji je veoma radostan što je s vrata zbacio veliku brigu.

Kad je još dao takrir i primio svu cijenu u napolijunima - začudo se Alaga promijenio. To je bilo lako opaziti. Nekako rahatniji, zadovoljniji, a veseo i pripravan na šalu, kako god i koliko hoćeš. Kad bi se sastojao s drugima na razgovore, i opet je on govorio proti onom proti čemu i do sada - al' sada je sve bilo drugačije, lakše. Tako je govorio kao da će Švaba evo sad na izići ili kao da će se proložiti svijet kad se on iseli. Ovo pak iseljivanje nikako nije smetnuo s uma.

- Vidjet će oni kad ja odem! - kao da se je prijetio.

I učestao on na sastanke ići i kod sebe ih sazivati. Tu on pozivao na časti, davao sobete⁹⁶ i živio - kratko - štono se kaže - na kratku ruku.

- Čovječe, šta to radiš, šta li misliš da će to vazda trajati?

⁹⁶ sóhbet, sóbet (ar.) - razgovor, sjedeljka, sijelo, sastanak

- De nemoj, dina ti. Hvala Bogu, nije nam od potrebe da gladujemo ni da otkidamo od usta. Već ja šta hoćeš - da se stegnemo kô nitko ljudski? Ne boj se ti, ima Alaga!

Žena je sumnjivo mahala glavom, ali bi i ušutila, videći uzaludan trud da mu što dokaže.

U krugu svojih prijatelja Alaga je bio razgovordžija, a što bi on koju rekao, pogledao bi Hadži-efendiju - i on bi mu potvrdio glavom da je dobro.

- Šta? Još godinu-dvije pa da vidite gdje će biti Švaba! Mislite li vi da će nas naš car puščati ovako? Aa! - Pa opet, ne bude li šta - ta mi znamo kud se ide u Tursku!

Bio je kao ptica kad leti.

A kad bi izišao na ulicu i video vojnike, ljudе u tijesnim haljinama - pogledao bi ih poprijeko i od njih okrenuo glavu, a kad izdaljega - tako bi ih gledao, kao da im je htio reći: Brzo ćemo vam pogledati u leđa! Činilo mu se je da ih sam more otpuhnuti - tako se je jakim osjećao.

Jednom su - neke nedjelje - sjedili u čošku Hadži-efendijinu. Bilo onako pod veće. Nedjelja kô nedjelja, pa svijet izišao na veselje, a pod mrak se vraćao. Oni u čošku - kad posuklja ulicom ovdje četa, ondje četa. Iz mehana se i krčama vraćali vojnici, radnici, sve sami strani ljudi, pa onako, tko samo veseo a tko pjan pjevali ulicom koliko su mogli, iza svega glasa. Pjesme se orile, a tim jače odzvanjalo što su se onako razveseljeni napinjali da jače, više dignu. Upravo kao namjerice ustavili se pred čošak, i onako stojećke u krugu pjevali.

- Ha, šta veliš, čuješ li, pas ih derô? Krenu Alaga glavom na ulicu, a gledajući Hadži-efendiju.

- Hoće oni, hoće! - ispravi se Hadži-efendija. Velim ja uvijek, eno oni - i pokaza rukom na raf, gdje je bio čitab - oni nam vele da je naša dužnost da bježimo odavle!

- Pa zar smo dotle spali da gledamo kako se oni izopijavaju, te da ih slušamo gdje se pijani deru? Tko da to trpi?

Alaga je bio upravo planuo na tu viku i deraču, pa se onda zanio u misli kako će to biti lijepo onda kad ih više ne bude čuo. Sutradan se video s Omer-efendijom, pa uput i sam njemu poletio. Omer-efendija se pravo začudio.

- Deder mi ih sada brani - -

- Koga? - upita Omer-efendija.

- Ja - njih - ta ti ih uvijek braniš - Švabe! Obrani mi ih, ti si njihov a oni tvoji!

- Ma šta je, Alaga? - smijao se je ujedljivo Omer-efendija.

- Eno da si ih sinoć video! Sjedili smo u Hadži-efendijinu čošku, a Švabe nagrnuše. - Aman, to ti sve pjano, da nije kabel⁹⁷ proći sokakom - ni mi ne možemo proći - a kako će nam žene? Pa da se to trpi?

- Posta ti, ne zanovjetaj! A ti hajde - rasrdi se malo Omer-efendija - petkom prodi Zahumom i Donjom mahalom i Carinom, pa da vidiš naših! Podi u Carigrad, pa nu, šta ćeš naći svaki dan u Galati! Govori mi kô čovjek, a ne kô ...

Nu Alaga nije htio dalje slušati. Nekako i požalio što je zaustavio Omer-efendiju. Upravo se pokajao - ta i unaprijed je mogao znati da će mu reći sve drugačije nego što on misli. Od Omer-efendije se on već sveosve odijelio, a samo staro prijateljstvo sililo ga da mu se javi kad ga vidi. Više mu Omer-efendija nije bio ono što nekada; on se je već posve odmetnuo od ostale svoje braće - mislio je Alaga. Od njega više nema ništa!

I proljeće bilo, i nastalo ljeto - ama Alaga nije imao kada da se brine sa svojim kmetovima, šta će uraditi, šta li donijeti. Nekako mu je bilo pravo, il' donijeli ili ne donijeli. Nije ga boljela za to glava. A niti se je pobrinuo zimus ni proljetos, kao da ni nema više zašto da se brine. Žena ga je češće pitala je li ovo, je li ono uradio, a on bi joj odgovorio neka ne tare glave, i odmah bi zametnuo razgovor o drugom, ili bi

⁹⁷ kábil, kábel (ar.) - mogućan; moguće

izašao iz kuće. Mehmed Aliju je malo kada vidjevala, a kad bi došao pred njega, umilio bi mu se i tražio od njega novaca. Alaga, kako je dobar bio, nikad mu ne bi uskratio, pa kad bi sin od njega odlazio, ponosno bi gledao za njime.

Jednoga dana, prije nego će poći u čaršiju, Alaga priđe čekmedži, u kojoj su mu novci bili. Trebalo mu je da uzme nekoliko da ima uza se. Tako je on uvijek radio - a čekmedža mu je bila u sobi gdje je on spavao. Čučne pred čekmedžu, potegne ključ i otvori.

Odjedanput da poblijedi kad podignu kapak.

- Šta to? - uprepašćeno upita sam sebe pa i opet pogleda u čekmedžu⁹⁸.

Više prama jednom kraju bilo je po dnu čekmedže razasuto pet-šest žutaca i nešto srebra. Kano da nije sam sebi vjerovao, slegnu glavu još više da bolje vidi. Nu i to mu je malo bilo: uhvati čekmedžu za daske, hoteć ju izdignuti više prema svjetlu.

- Šta ovo? - zadrhta onako bliјed kad vidje da mu dno čekmedže ispadne, dok su mu u rukama ostale samo strane. Kao da ga je grom ošinuo, tako je ostao na mjestu.

I opet pogleda čekmedžu bez dna u rukama, te ono dno na tlu, na komu je bilo nešto novaca. Ne puštajući čekmedže iz ruku pomače se nasred sobe i zovnu ženu.

- Znaš li ti šta je ovo? - naskoči on na nju, dok nije bila pravo ni u sobu unišla.

Žena se primače bliže.

- Jadne mene kukavice! - zaviknu hanuma, stisnuvši šake pod prsima. A čovječe, što uradi od tolikih para?

- Tko: šta uradi? - viknu Alaga glasnije, pa onda ušuti i kao da se nečemu dosjeti, upita niskim glasom: - Gdje je Mehmed Alija?

⁹⁸ čekmedža, čekmedže (tur.) - kovčežić koji, mjesto kapka ozgor, ima ladicu sa strane kao u stola i služi kao drvena kasa, škrabija

- Kukavna ja - a jest dina mi - nešto se je vrzao jučer ovuda. Da ga nije tko nagovorio?

- Gdje je, kaži mi, gdje je?

- Otkuda ja znam? Koliko sam ti govorila i govorila: Pripazi na Mehmed Aliju! - pa eto - sad vidiš! Jadna mati moja!

Hanuma poče jadati pa sjede u pendžer u dnu sobe, metnuvši glavu na dlane. Alaga spusti čekmedžu i izide odmah na dvor, ne prozborig ni riječi.

Spopalo ga hiljadu muka, a sve ga nešto priječi da pogleda ljudima u oči, sve ga nešto davi kad je htio da što rekne. Šta da čini, šta da radi? Nestalo je novaca - a tko ih je mogao drugi uzeti negoli Mehmed Alija? Pa kako da raspita, kako da sazna? Bilo mu je teško, silno mučno - a ne bi možebiti toliko ni žalio kad bi to tko drugi učinio. A ovako, kad se sazna da ga je njegov sin orobio? Nu - možda nije on! Pa tko bi drugi? Tko bi se mogao ušuljati i obiti čekmedžu?

Bio je kao bez glave kad je izišao u čaršiju. Nije znao šta da počne. Išao je pognuto, gledajući pred se, ne osvrćući se nikuda.

Ujedanput stade. Mimo njega prolazio stražar - te mu nješto sinu pred očima.

- Ha, deder mi - ovi - reci, znaš li ti gdje se mlađarija sastaje? - Što će ti mlađarija, Alaga? - uljudno mu odvrati stražar, metne ruku na sablju, držeći se ravno.

- Ne pitaj - znaš li?

- Ali kakva mlađarija?

- Nu - oni što piju, što se igraju - gdje oni zalaze?

- A, bogme, gdje i stariji. Tu su ti jednaki i mladi i stari.

- Ti znaš biva?

- Ima na dva-tri mjesta.

- Hajde me poslušaj i nađi mi - a valjat će ti - nađi mi sina - znaš li ga - Mehmed Aliju?

- Znam ga, dobro ga znam! - izreče stražar, načiniv lice kao da nešto sluti. Bit će mu bio i otprije poznat.

- Leti, što moreš prije! Okrao mi je novce; dok ga uhvatiš, vodi ga na sud, a ako se uz njega nađu - valjat će ti!

Podu obojica prema Zahumu. Stražar je bio odmakao malo naprijed. Svrnuše se u Činđe - ali tamo nema Mehmed Alije, već neki drugi sjedili nad vodom. Odatle skrenu pod Hum - evo ondje, uz Radobolju, prama Šemovcu.

- Ako igdje - bit će ovdje! - pokaza stražar na drugu kuću u onom uskom, krivom sokačiću pod Humom. Ti stoj ovdje, pa gledaj hoće li izmaknuti, a ja ću unutra.

Stražar je kao na krilima obletio kajatom i zavirio u sobe - nu dolje nitko. Onda udari uz stepenice. Na tavanu sretnu krčmaricu, koja je izlazila iz odaje.

- Kud ćeš, šta je dobro? - upita ga ona.

- Hajde - uhvati ju stražar čvrsto za ruku - kaži mi gdje sjede, tko ima?

Krčmarica se je otimala kašljuci, a stražar potegnu i namjeri na prvu odaju, te ju otvorи.

U odaji sjedila petorica. Naglo skočiše kad vidješe stražara.

- Aha - evo ih - i ti si! - jurnu stražar unutra vidiv Mehmed Aliju.

Ona četvorica hitro umakoše, ostavivši na odaji i karte i novce, a Mehmed Alija ostao zapanjen.

- Gdje su ti novci?

Mehmed Alija je drhtao vas, a kad ga je stražar po drugi put upitao, on mu pokaza džep.

- Ovdje su!

Oko Alage se je okrenuo cijeli svijet, kad je čuo i video šta je, a kao da mu je obraz padao na zemlju kad je video gdje stražar vodi njegova sina kao zločinca.

- Ja ne mogu ovako - ti ga vodi - a ja ču nekud naokolo pa ćemo se gore naći! - govorio je Alaga stražaru i pode ispod kule na onoj pećini, ispod koje se kroz slikovitu i zelenu tjesnu uvalu vere Radobolja. Koljena su se pod njim tresla. Pošao je odmah na sud, gdje će dovesti Mehmed Aliju, a udario onamo ispred džamije na spilama.

Sav shrvan, poništen, vratio se je do jedan sat doma. Na sudu mu dali novce što su još kod Mehmeda Alije našli, a njega ostavili u zatvoru.

Hanuma udari u plač kad joj Alaga kaza šta je bilo. Plakala je kao ljuta godina, a ozgor se s tavana također čulo tiho jecanje ... Ono je bila Đulsa.

- Neću više da znadem za nj - nije više moj sin - i - bogami - nikada više da ga ne vidim u kući mojoj! - zakle se Alaga.

IX

Teška je bila bol hanumina radi sramote koju je počinio Mehmed Alija. Njezin sin, koga je nosila pod srcem, koga je odgojila vrućom ljubavlju materinjom, komu je još sitnomu popijevala, da će joj biti na ponos - taj njezin sin da počini takovo zlodjelo? Prvi ju je glas snašao čudno: kad joj je Alaga pokazao obijenu čekmedžu, preneražena već time što je nestalo novaca, nekako joj je sumnja pala odmah na Mehmed Aliju, ni ne imajući kada da pomisli kakova će joj bol biti obistini li se ta sumnja. A tek sada, kad joj je Alaga sve prijavio, kako je i gdje je našao Mehmed Aliju i novce, kako ga je stražar vodio preko cijele čaršije - a stotine je očiju gledalo tu sramotu! Njezin sin - je li se ona mogla ikada tomu nadati, ikada poslutiti, da će joj raskopati duševni mir, a pred svijetom obraz baciti pod noge? Pa on - šta će biti od njega, uz takovu nevolju kakva će biti budućnost njezini djetetu, komu je još nad kolijevkom snovala zlatne dane? Eto već tim - on je u očima poštenih ljudi svršio, on je gotov, a pošten svijet za takove nesretnike nemade druge riječi nego - hrsuz. - Kradljivac? - njezin sin kradljivac!

Zavukla se u odaju - i plakala je ljuto - sama, sakrivena. Obrve joj se podigle u kutu, a trepavice treptale hitro, brzo, puštajući ispod sebe da suze otječu.

U kući kano da se je odjedanput sve preokrenuto. Alaga ljut, više mučatljiv i zamišljen, a kad koju rekne, kao da škrine zubima. Upravo uzbjesni kad se spomene Mehmed Alija.

- Neće mi više u kuću! - uvijek bi završio kad bi ga spomenuo, a onda bi se smrknut odmaknuo.

Takav još nikada nije bio, a niti je ikada do sada bilo razloga da u kući zavlada takovi jad kao što sada. Alaga se ne more smiriti ni doma ni u čaršiji, a hanumi se činilo da čitav svijet znade za ovu sramotu, i što je najgore, kao da tu sramotu sam Alaga upravo njoj u grijeh upisuje.

- Ah - jesam li ja kriva što sam ga rodila i što je takov? - prala se je ona sama pred sobom. Jesam li ga ja na to naputila, tomu naučila?

Prvih dana - kao što nikada u životu - bilo joj je tako da se je bojala izići pred Alagu: i bojala ga se, i stidila se - pa da je do nje i njezine volje sakrila bi se da je ne vidi ni ono malo vremena što ostane doma. Sama mu se nije usuđivala ništa reći ni spomenuti - a kamoli da ga što upita o Mehmed Aliji! On joj je sam onako otresito isprekidano priopovjedio kako je Alija ulovljen te kako leži u zatvoru, pa da neće više ništa za nj da znade.

- U zatvoru? - grizla se je u sebi. - To sam od njega, od moga Mehmed Alije dočekala! - Jadna ja - a kako mu je? - poče se u njoj rađati milosrđe, ono milosrđe koje roditeljici ipak ne da da prestane ljubiti svoj porod.

Odmah bi joj se srce smekšalo, zaboravila bi razmišljati o tomu šta svijet veli o toj sramoti, šta kone i druge znanice.

- Jao - moj Mehmed Alija gladuje, žeđa - leži na tvrdoj dasci, bez jastuka, bez prostirke i pokrivke...

I počne ga žaliti, zaboravivši sve što je počinio. Sad joj nije više bio kao svaka druga osoba koju mora radi jednoga nepoštenoga čina zauvijek od sebe odbaciti - već je bila mati, koja je osjećala sve muke, koje trpi njezin porod. Jednom joj se pričinilo kako su ga tukli - a ona kao da je sama osjećala te udarce, kao da su nju žegle one modrice.

Čitav dan i pô bila je u mukama šta da učini, čim da pomogne Mehmed Aliji - - tako joj se je činilo da to mora učiniti, a i da će to koristiti, da će djelovati na nj.

- Gladuje li? Čim se hrani, tko li će mu dati? pitala se je, ne znađući šta bi ni kako bi.

A da more - o kako bi mu ona drage volje dala, jer više nije vidjela pred sobom Mehmed Aliju, koji je obio čekmedžu, već sina, koga je othranila mlijekom svojih prsiju. Bila je na živim mukama, ne znajući šta početi. Mnogo puta spremala se je da upita Đulsu za savjet: - kad nevolja tare, i kam se pita.

- Ona je dijete! - dozvala bi se - pa šta će mi znati reći?

Nu ipak kano da se je domislila i odlučila.

- Đulso, hajde, kćeri, zovni Saju. Valjalo bi onomu jadniku što poslat da jede - more umrijet od gladi. A ne do Bog da ti što babo sazna!

I Saja je došla, te je odnijela nešto jela Mehmed Aliji, a nosila mu je od sada redovito, sve oprezno - jer Alaga ne smije saznati. Zlo i naopako onda!

Ova nesreća, kako je pomutila blaženi kućni mir, Alagu raspalila do bjesnila, hanumu savladala i pogodila usred srca - i Đulse se je duboko kosnula. I ona je znala cijelu stvar, shvaćala je da je to grđno zlo, da je to najgore što čovjek more učiniti, pa je i ona - kakono god i mati joj - plakala, i plakala stoga što joj brat leži u zatvoru. Mehmed Alija je njoj bio drag, onako drag kao Meho, samo što je Mehu kao mlađega mogla i milovati, dok je Mehmed Aliju kao starijega morala pripravna slušati. Činilo joj se da je ona upravo najnesretnija između njezinih druga: dok se ostale mogu s braćom svojom razgovarati - ona se tada zavuče te plače za svojim bratom, koji je u zatvoru. Pa koja njezina druga nije sretnija od nje? A onda - šta će joj sve reći? Sada svaka misli i govori da je njezini brat, Đulsin - takov i takov, najgori, što se more pomisliti - a kasnije - tko će htjeti s njime i riječ prozboriti? Ta ona je čula gdje stariji kazuju da je zatvor za zle ljude - pa je li zbilja ona tako nesretna da je njezin brat najgori od svih?

- A šta veli o mom bratu on - Hilmo?

Koliko je puta u njoj stala krv kad bi se tako upitala. Šta će Hilmo govoriti o Mehmed Aliji - šta će reći o njoj? Hoće li nju kriviti,

hoće li na nju poprijeko pogledati, ako dođe - i hoće li uopće ikada doći?

Đulsa nije nikada znala šta to znači sve sebi samo željeti i za se htjeti. Ona je jednakom, nepomućenom, nježnom ljubavi ljubila i svoga oca i svoju majku, jednako je ljubila i Mehmed Aliju i Mehu. Ali kad se je sjetila Hilme - zaboravila je da ikoga dragoga ima - i mislila je samo na to hoće li i kako će ta nezgoda, ta sramota pokvariti njezine snove, razoriti njezin raj, koji je osjećala u Hilminoj blizini, onda kad joj se on javlja, pripovijedajući joj o svojoj ljubavi. Mahom je zaboravila očev bijes, materinu tugu, Mehmed Alijinu sramotu, koja kalja glas čitave kuće - te su ju oni osjećaji, koji joj izviru iz ljubavi prama Hilmi, otcijepili i od matere i od oca, od svih, nesvesno se bojeći za onu nepomućenu, slatku ljubav, koja ju je vezala s Hilmom. Počela je žaliti samu sebe - a više nego sebe, svoju ljubav.

- Kad Hilmo sazna - a može biti da je i saznao - da moj brat leži gdje i drugi kradljivci leže - sve zli ljudi - šta će on reći?

Kobno je bilo stanje njezine duše, a nesretne misli donosile su pred nju sve same grozote, koje su porušile, ogorčale svu slast, svu draž njene prve ljubavi. Hilmo će se nje okaniti kad vidi i dobro sazna kakav joj je brat i gdje je - a onda je ona najkukavniji stvor. Pa zašto baš ona mora imati takova brata koji trne vatru u svetištu njezina srca, zašto je baš ona nesretna tako da mu je morala biti sestrom? Otkuda dolazi to da radi tuđih grijeha, radi tuđih opaćina mora trpiti upravo onaj koji nije ni znao ni za kakve grijehе, ni za kakve opaćine?

- Hoće li Hilmo doći - a ako dođe, kako ћu mu na oči? Hoću li mu moći što odgovoriti ako me upita, hoću li mu moći dokazati da ja nisam ama ni najmanje kriva? Pa koga da okrivim? Sve - sve - samo ja sam prava - jest, ja nisam ništa uradila, onakva sam kakva sam i prije bila. - Onda se - onda se neće on na me ljutiti, neće mi ništa zamjeriti - i onda - oh da mi ga je moći skloniti, da me nekud odnese - daleko tamо, gdje je lijepo, krasno - da zaboravim svu sramotu sve, - tamо...

I snivila je kako ju nosi Hilmo na rukama - kakono ju je mati nosila dok bijaše još mala, pa su otišli negdje gdje je bilo toli lijepo, toli

divno... I veselila se tu kakono se je djetetom veselila, od milja je drhtala kao onda kad bi u bašči iza plota sakrivena gledala gdje joj se Hilmo dobacuje grančicom... A lijepo je bilo vrijeme, jasan, mirisan dan, nebo vedro, čisto, kao djevojačka duša - a od svega milije, od svega draže je bilo kad je mogla vidjeti Hilmu i uzdrhtati radi njega od naše nejasne slasti, neosjećana milja...

A kad se je prenula od toga - bilo joj je nekako pusto...

Bio je upravo petak. Alage nije ni bilo o podnevnu doma. Hanuma ostala negdje dolje i zavukla se u sobu, a Đulsa sjela u odaji nad bašču, otkuda se more vidjeti i u Sajinu avliju. Alagine kuće su bile između dvije ulice, a podno njih cesta. Jedna kuća, u kojoj je on stanovaо, bila je ona što je s dvije strane omeđena ulicama, s treće cestom, a na četvrtu se pak nadovezivala bašča i još jedna kuća, iz koje se je moglo ravno u Alage. U toj je kući pod najam stanovaла Saja, poslužujući ujedno i ona i njezin čovjek u Alage. U Saje se je ulazilo i s druge strane, s one druge ulice. Njezina avlija je bila uz Alaginu bašču, a u avliju se je moglo gledati i sve vidjeti s gornjih prozora.

Petak je bio - a Đulsa sjela na prozoru u odaji, gledajući ravno u bašču, a bacajući počesto okom u Sajinu avliju. Od nekakve muke, od nekakva stida i боли, koju je i ona osjećala radi Mehmed Alije, nije mogla a niti je bila jaka da ode svojim drugaricama u pohode. - Ta kako da se pokaže pred njima, neće li joj svaka prigovoriti, ljuto prigovoriti ono što je njezin brat počinio? Ili da trpi, da snosi, kad budu one među se razgovarale o njoj, kao o sestri onoga, koji je poradi one sramote zatvoren ondje se najgori ljudi zatvaraju? One - pa momci - pa čitav svijet?

- Ne - ona nije mogla među njih!

Sjedila sama, mirna, tiha, a snuždena i ožalošćena u odaji. Nijema je gledala po bašči, uza strmeni Hum - a nekako vlažnih očiju, nešto oborene glave. Jednom se rukom - dlanom - oslonila o ono dno u prozoru, a drugu spušćala niz krilo, svinuvši ju s jedne natkoljenice na drugu. Osvrćući se pogledima uzdahnula bi tako da bi joj se još više nadigle prsi ispod bijele, tanke košulje - - pa bi povirila u avliju ...

- Da li će Hilmo doći?

I dan je odmicao i zapadalo sunce - a ona se iz odaje niti dizala, niti je - koga dočekala. Silna joj, duboka tuga prevladala srcem, a trepavice i kapci jedva padali po vlažnim očima. - Saznala je, doživjela je groznu istinu, koje se je bojala: iza onoga nesretnoga slučaja, koji je pomutio sreću u kući - eto došao prvi petak - al' to je prvi petak što joj Hilmo nije došao u Sajinu avliju, da se s njom narazgovara, da se vide. Sa zapadajućim suncem kano da je i njezina sreća zapadala - tako joj se činilo - a ta joj se pomisao savila oko srca i oko duše, kao zmija otrovnica - koju joj je ovio njezin - brat.

Pa da ga mrzi?

Mrziti nije znala, a brata mrziti nije mogla. To joj nije ni moglo pasti na um uz one bolne osjećaje koje je tada osjećala, uz onu tugu radi toga što nije vidjela svoga Hilmu.

Satrvena, bez nade, kao onaj koji nema šta više očekivati, sišla je dolje, na hajat, gdje je zatekla svoju mater, isto tužnu, isto žalosnu. A kako li su njihove tuge različite bile! Jedna je žena drugoj dala svoje tijelo, svoju krv, otkinula joj srce svoje i presadila ga u drugu, zadahnula ju dušom svojom, iz svojih ju prsiju hranila svojom ljubavlju - objema se dogodila ista nesreća, isti jad - - a nuto, ne žale obje jedno te isto! Ona žali svoga sina - ne žali sebe - već se peče, kako joj je sinu, šta će od njega biti, a druga smetnula s uma da žali svoga brata, te joj se smutila duša radi toga što joj je brat smutio prvu, žarku, neodoljivu ljubav. Nju ubijaju muke i boli radi Hilme - a da je on došao - tko zna, zar ne bi mahom sve zaboravila, zar se ne bi možda čudila kako joj može mati žaliti? Pa bi li joj se to moglo upisati u grijeh, bi li joj se to moglo zamjeriti?

Je li ona kriva što joj je u nenadani čas, u onaj prvi, slatki i mili čas, crv zašao u srce, koji joj ne da mira, već ju podgriza da misli na Hilmu?

Mati ju je poglegala upravo raskolačenim očima, onako kao da ju je htjela nešto upitati, nešto silno i važno, nu - očima preleti odmah preko avlige, pa ravno ih uperi preda se nekako zamišljeno. A htjela ju

je pitati, mnogo, sve - da joj kaže i pripovijeda... Spremila se, smislila je odmah prve riječi, pa onda redom - šta veli Hilmo, kazuje li, šta zbori ostali svijet? I nije joj tužnoj dosta jedna briga, jedna bol, da žali svoga sina, već ju mori i druga, jednako velika i jednako teška: - šta govori svijet o njezinom sinu, o njezinom porodu? Ona - ona se brine i za njegov glas na dvoru, a pred svakom osudom strepi kao da svaka na nju samu pada. Da ju pita o Hilmi, šta joj je on rekao? Ali kako - zašto? Na koji način?

Bilo joj je teško, bila je upravo u škripcu.

- Hajde, kćeri, valja gotoviti večeru! - mahnu rukom ispred glave, kao da se je htjela svega otresti, sve zaboraviti.

Cijelo veče prošlo je sumorno, šutke, da se je i Meho morao čak čudom čuditi. Ljubopitno je on gledao i mater i sestru - pa onda i sam sasma ušutio. Alaga je prilično kasno došao.

Sutradan, kad je Saja odnijela hranu Mehmed Aliji - brzo se je vratila s njom. Mehmed Aliju nije više našla u zatvoru - bio je puščan.

- Šta - puščan? - preporođena ju je iščekala hanuma, i Đulsa se je obradovala.

Materi kao da je pao kamen sa srca u prvi mah - tako joj je odlahnulo. Nekako rek bi da joj se je pričinilo da je sada sve prošlo, da se je zaboravilo - i željela je da vidi sina, da mu kaže koju riječ, da ga nasavjetuje - a sin bi nju toli lako, toli dragovoljno poslušao! I jedva je očekivala čas kad će doći da ga vidi - da vidi Mehmed Aliju. Mati je mati!

Nu njega nije bilo, a kad je došao Alaga nešto iza podne doma, htjela mu je da javi od veselja tu vijest. Nu Alaga ju je pretekao - a bio je smrknut, pa ju je i time poništio.

- Oni nesretnik je puščan - znaš li? Jutros me pozvaše da me pitaju jesam li mu tužitelj i hoću li da ga kazne. Nisam htio, jer neću da ga vlasti muče po zatvoru. Ali da mi ga nisi primila u kuću - neću više da znadem za nj! - otresao se je Alaga.

Hanuma ga je najprije bojažljivo pogledala.

- A pa da šta će on?

- Neka mi ne izlazi na oči - jesli li čula? - prikriči Alaga.

- Ali, čovječe... Dijete je... A zar ti nisam govorila i toliko puta ti spominjala da ga opomeneš, da ga iskaraš, pa da ga i izbjiješ? Već ti si mu pušćao - pa sad vidi... zajeca hanuma, pokrivši lice dlanima.

- Dosta toga - neću da čujem za nj, pa pik!

Ona mu se nije usudila više ništa reći, ili pravije, od plakanja nije nikako ni mogla. Stislo ju u grlu, davilo ju - i sad joj je gore i teže nego dok je Mehmed Alija bio u zatvoru.

- Šta će on kukavac sada, šta će sada moje dijete? uzdisala je, pa se onda digla i izašla na tavan a da nije Alage ni pogledala.

Prvi put joj se to dogodilo da ga upravo nije htjela pogledati.

Sad su za nju nastale veće muke nego prijašnjih dana. Cijelo popodne, čitavu gotovo božju noć mislila je gdje je Mehmed Alija, šta li radi.

- Čim se hrani, gdje li spava? - okretala se je na dušeku s bedre na bedru, gledajući na prozor neprestano, kao kad čovjek skrbno pogleduje kakvo je vrijeme i da mu ne potuče usjeva.

Ni sutradan se nije mogla snaći, a tako joj je bilo sve do ponedjeljka. U nedjelju je čula kako su ga vidjeli u čaršiji, pa da se je negdje izgubio u kahvi, gdje li - a ona je od boli trpjela.

U ponedjeljak izjutra hanuma je nešto pospremala u kući. Meho otisao u mejtef, a Đulsa na hajatu upravo iz đuguma natočila vode u ibrik. Metnula đugum na sofу i onako se ispravila prama vratima, držeći ibrik u ruci.

U jednom se otvore avlinska vrata.

- Ah! - izvi Đulsa krik i iznenadena pušća iz ruke posudu. Ibrik lupnu, voda poče teći, a Đulsa onako nepomično stala, napola otvorenih usana.

- Šta ti je, šta si pobjesnila te krhaš sud! - Ijuto ju prekor i mati iz kuće.

Đulsa nije ni čula šta joj je mati rekla.

Preko avlje bacila pogled i onako ga nigdje na drugu stranu ne svraćala. Iza avlinskih vrata stajao je - Mehmed Alija, blijed, pognute glave, kao da se stidi, te se boji i mrava pogledati u oči. Još pred koji dan na njemu novo, uredno odijelo pobijeljelo, kao od prašine, od luga, od šta li, bez podveza, neuređenih tozluka¹. Labavo se oko njega smotao pas, na kojem su se prilijepile slamke, kao i na kiti i na fesu, koji je bio isprotiskan po kalufu.

Kako je Mehmed Alija stao za vrata, onako se nije ni maknuo.

- Mati... evo Mehmed Alije! - viknu Đulsa i poleti preko hajata.

- Tko? - Mehmed Alija! - pohita hanuma, ostavivši posao. - Ah! - kriknu, stade malo, pa podje prama sinu.

On je nepomično stajao na vratima.

- Sine, mati te ne požalila! - zajada hanuma, stade uza nj i pogleda ga - a na oči joj navrše suze. Kano da joj se je srce rastopilo pa izlazi na oči. Poljubi ga u čelo, uhvati za ruku. - Hodi, sine, da te tvoja mati vidi! - povede ga preko avlige, uvede u sobu i povuče da sjedne uza nju.

Oči joj se prevukle krvavim mrenama, a ispod očiju podbuhlo i pomodrilo. Uzdah joj se dizao za uzdahom - a kako je Mehmed Alija uhvatila za ruku, još ga nije ni puščala.

- Gdje si bio, kako ti je bilo? - pitala je ona i natjerala da joj sve kaže, da joj sve prizna.

Mehmed Alija je samo šutio.

- Gdje si bio ovih noći, gdje si spavao? Kako ti je bilo, kaži majci svojoj? - molila ga je ona i preko ramena mu bacila ruku.

¹ tozluci (tur.) - dokojenice od čohe ili sukna koje se sa strane skopčavaju

- Hm! - maknu Mehmed Alija jednim ramenom i glavom, pa i nehote vidje kako je Đulsa šutljivo stala uz vrata, ovivši ruke sprijeda u dimije. Ona kano da mu se je čudila, kao da ga nikada nije vidjela.

Mehmed Alija skrenu glavu od nje i pogleda na drugu stranu.

- Sine moj! - spušćanim glasom opet će hanuma, te se sagne i poljubi ga u čelo.

- Daj mi štogod jesti - gladan sam! - potare Mehmed Alija rukom preko čela i iztrgnu ruku iz materine ruke.

- Hitro, Đulso sva blijeda skoči hanuma.

Obje poletješe u kuću, a Mehmed Alija ostade sam u sobi. Hanuma je cijelo vrijeme jadikovala, kako je Mehmed Alija spao, što se je morao mučiti gladom.

- Kuku meni! Moj sin gladuje! - tužila se je i sve joj suza suzu stizala.

Što su mu donijeli Mehmed Alija je pojeo kao vuk.

Mati nije s njega svraćala očiju - a htjela ga je sved zapitivati, nije joj se dalo da ga smeta, dok jede.

- A jes li, sine, vidio babu - pogladi ga po glavi.

- Jesam! - otrese se on na mater. - Što će mi babo?

- Nemoj, tako sine! moljaše ga ona. Kako to moreš reći svome babu. A vidiš li, kud ćeš gdje ćeš. Već lijepo dođi, priđi mu i poljubi ga u ruku on će ti oprostiti - a ti...

- Je li de - izmaknu se Mehmed Alija, te se nekako čudno podsmjenu.

- De, sine, obećaj mu, da ćeš biti dobar i poljubi ga u ruku - ta znaš ti njega - on se i rasrdi, ali je opet dobar!

- A bogme baš neću!

- Ne govori tako, jadna ti mati ne bila - već se pokori starijemu...

- Kad kažem, neću, pa neću!

- Što se ne dozoveš, bolan, pameti? Znaš li, da ti je zaprijetio, da ne smiješ u kuću - pa šta ćeš onda? Moli ga da ti oprosti - dobar je on...

- Ne razbijaj mi glave - neću, eto, čuješ li - i on se diže, te izide na hajat.

Mati je za njim išla, a on pred njom izmicao.

- Nemoj tako, ne griješi...

Mehmed Alija stade na hajatu pod strehom, te se okrenu, kad je čuo zadnje riječi.

- Neću - pa ga nikad ne video! - stisnu šakama, tržnu se, zakroči avlijom i izide na ulicu, da se nije ni osvrnuo.

... Hanuma je dugo, nepomično i nijemo gledala za njim na avlinska vrata, kud je izmakao, a Đulsa se okrenula u čošak na hajatu i zabola glavu u ruke preda se... Djevojka je na glas jecala.

Mehmed Alija je išao uskorenim hodom uz duvare, kucajući jednom rukom po njima, a drugom mašući na široko za se i preda se. Digao glavu visoko i zviždukao. Upravio ravno i zakrenuo u Ive pod Hum.

Po gradu se je sve znalo, šta se je dogodilo s Mehmed Alijom. Ljudi u čaršiji su o tomu govorili, kako je bio zatvoren, te kako mu otac više ne da doma - govorili i zaboravili, kao da nije ništa ni bilo. Žene, koje su poznavale Alaginu kuću, imale su vazda šta da pripovijedaju, a svaka je znala uvjek nešto novo kazati o Mehmed Aliji, gdje su ga vidjeli, što je radio, kako je u onoj kahvi i mehani spavao. Za te je razgovore saznavala i Mehmed Alijina mati - a vazda, kao da bi joj hiljadu noževa zaboli u srdce.

Mehmed Alija se gubio po gradu, sjedio po kahvama i mehanama. Kad bi ga stučio Salko ili koji drugi od njegovih jarana, prišao bi mu i s njim popio kahvu ili rakiju ili što založio. Jednom je spavao u Čindinoj bašći, jednom u kahvi na Đerizu, a dva puta u mehani pod Humom nad Radoboljom. Mehandžinica mu se je znala smilovati i pustiti ga.

Izjutra, ovako na tri-četiri sata pred podne, on bi lutao svukuda: sad bi bio i na Skakalima, a sad opet čak u Bišću - dok bi se iza podne tek pravo zavukao u mehanu ili kahvu da se opet sutra izjutra digne.

Upravo drugi-treći dan što je vidio mater, krenuo niz Luku i uperio onako da ide, ne znajući ni sam kuda. A išao je čudnovato: ili bi uvijek jednom rukom kucukao po duvarovima a drugom mahao, ili obje metnuo straga - a sve izdignite glave, pa zviždukaj. Nikad da bi oko sebe pogledao da se umakne komu ili da vidi koga.

Još se nije pomaklo sunce na sredinu, te se sterale dulje sjene po ulicama, koje su bile poškropljene. U to doba gotovo najviše svijeta pred dućanima, a na ulici konji i tovari, seljaci stjerali drva, pa ih provode i na vas se glas pogadaju s onim daleko tamo na dvadesetom negdje dućanu. Sve živahno, a nekako kao i svečano radi toga, jer dućandžije znadu svoju robu lijepo iznijeti i njom iskititi svoje dućane. Niz Luku idući, dućani su gotovo samo na donju stranu, uz Neretvu, a gdjegdje se samo rastavljuju uzahnim, vrlo strmenitim uličicama. S te strane i više svijeta, onoga seoskoga s donje Neretve, pa i onoga koji obitava bliže južnom logoru.

Mehmed Alija, idući s gornje strane, najedanput kao da se predomisli, pa presječe ulicu i pođe mimo dućane, verući se kroz svijet i svejednako lupajući rukom, ali sada po donjim čepencima. U dućan koji ni da bi pogledao.

Upravo je bio usred Luke, ondje gdjeno ona česma pod drvetom.

- Jesi li ti to, Mehmed Alija? - izviri Avdo s čepenka, prekidajući razgovor s mušterijama.

Mehmed Alija se okrenu.

- Dina ti, svrni mi se oko podne ovdje! - nastavi mu Avdo. - Ali nikako nemoj propuščati!

Kad Avdo uđe u dućan, Mehmed Alija odšeta dalje.

Pred Avdinim dućanom bilo nešto svijeta, dolazilo, odlazilo, a on sve podmirivao, svakoga lijepo dočekivao i otpremao. Dućan mu pun kô šipak, a on u dućanu kô jedan po jedan.

Malo po topu, eto ti Mehmed Alije pred dućan. Avdo ga zovnu da sjedne uza nj, a Mehmed Alija ga posluša.

- Šta je s tobom ako si mi brat? - ravno ga upita Avdo. - Eto čujem da te nema doma ...

- Ne da mi babo!

- Ja šta radiš, kud li se prebijaš? Pa gdje si sve bivao ovo vrijeme, kako si izišao iz zatvora?

Mehmed Aliji, vidjelo se je, bilo je malo pomučno što ga Avdo pita.

- Kud idеš, gdje li noćevaš? Čujem, po kahvama i mehanama! Nemoj tako - evo, dođi k meni, pa u mene - otvorena su ti vrata. A što ne bi onda i babu molio da se ne ljuti?

- Neću! - hitro odreza Mehmed Alija.

- E ništa, ništa... ne velim ništa, već ti dođi k meni na konak - ne treba svak da znade - a evo, ovdje moreš sa mnom i jesti.

Avdi došao ručak pa su obojica jeli. Navečer, kad je već mrak bio, Mehmed Alija otišao u Avde, koga je već kod kuće našao. Od sada je tamo spavao, ručavao s Avdom ili s Mušom, navečer po ahšamu otišao na konak, a ostalo sve vrijeme opet bi se nekuda izgubio. Samo jednom nije došao na konak, a jednom malo pokasnije, ama nakresan.

Dolazeći Avdi na dućan, udarili bi malo-pomalo u razgovor - i napokon je Avdo mogao otvoreno da svjetuje Mehmed Aliju. Vidio je odmah Avdo da onako od prva puta ne ide, već malo-pomalo. Može biti Mehmed Alija se je ljutio na oca što ga je dao zatvoriti ili što mu je zabranio doma - ili radi oboga, pa nije mogao trpjeti da mu se što govori o ocu, a još manje da ga tko nagovara da ocu ide ruku ljubiti. Prvih bi dana uzbjesnio, a onda sve pomanje i manje, dok u neke i ne splasnu. Avdo ga je onda nagovarao, i svjetovao ga, molio ga - i zbilja, nekako je Mehmed Aliju kao i smekšao. Avdo je mislio da se primire, izmire - što jednom - govorio je on - i mora biti. Evo s Mehmed Alijom je uspio, pripravio ga je, ama kako s Alagom? Alagu je i njegovu narav predobro poznavao: pa kad bi Alaga samo doznao da mu on, Avdo, prima

Mehmed Aliju pod krov - onda zbogom poznanstvo i prijateljstvo! Nu koliko god je bio obvezan prema Alagi, ipak nije mogao podnijeti, a da mu sina ne primi k sebi, dok se stvar ne izmiri. Samo što je to skrivao, nek se ne zna.

Dok je Avdo umekšavao Mehmed Aliju, za to je i Alaga dva-tri puta čuo debelih od Omer-efendije. Makar da se on izmicao Omer-efendiji, ipak ga Omer-efendija uhvatio pa u Hilmin dućan i preko podne kad se malko primiri čaršija. I na ručak su jednom zaboravili.

- Jesi li ti čovjek, jesi li turčin - šta radiš i misliš? Šta učini od sina?

- Ja, dina mi, nisam ništa, sam je sebi kriv!

- Kako moreš, bolan, tako govoriti A kako si ga odgajao, kako li pazio na nj? Ja sam drugačije radio s mojim Hilmom: i on bio pošao malo na stranu - a ja pritegni - pa eto: danas ga se ne mogu postiditi! - šaptao je Omer-efendija, primakov se sasma Alagi.

- Šta će mu ja! Bog mu je dao pamet, pa je mogao otvoriti oči...

- Eto dobro, nije ih tvoj otvorio - a ti si kriv. - Ama šta sada misliš s njim? Ne daš mu ni u kuću - pa se mora prebijati po zlu i goremu. Ti hoćeš, biva, da je tako najbolje, i da se tako - može popraviti? Ne znaš ni sam kuda on tada vrluda, šta li radi. Nigdje ništa - pa neće li u nevolji i ukrasti i navaliti - - a, bogme, što god učini, reći će se negdje, gdje te znadu, da je tvoj sin! Pa dedera, da čujem šta misliš, hoće li ti tada bolje služiti za čast?

- Neću da znam o njemu ništa! Dorastao je da se je mogao dozvati pameti - a kad neće ...

- Neće - a tko je kriv? - Ti! Da si mu ju ti svaki dan lijepo i polagano sipao, ne bi učinio što je učinio. Vidiš kad sam ti i kada, a koliko i koliko puta kazivao: daj dijete na knjigu, u ruždiju, da uči. Kad je što znano, onda se stidi sramotu počiniti pa kad bi i htjelo. Već ti ovako njemu pušćo, a on ha danas, ha sutra - i eto, dokle si ga odgojio i dotjerao. I pravo ti budi!

Alaga je ljuto teglio iz čibuka², i nikud očima već u lulu, otkud su izbijali debeli, bijeli dimovi.

- A šta si mislio s njim? - nastavi Omer-efendija, pa i opet prekinu da se iz testije³ napije vode. - Evo uzmi, da nije počinio ono što jest. Dobro! Ma šta bi on, koji li bi posao primio kad podraste do ljudske dobi? Zašto bi onda bio, što li bi mogao raditi? Knjige, jazije ne zna, zanata nikakova, a i zemlja, kad se ne zna raditi, ne daje što hoćeš, koliko ti treba. Šta bi bilo od njega - je li, da objesi ruke niza se pa da gleda šta drugi rade? A evo vidi kako Švabe rade - oni, bogme, ne pometaju, već sve naprijed -. Već što sam ti se, brate si mi dragi, znao ljutiti, a i sada se ljutim. Kad su ono gradili eto lanjske godine i kućâ, i krčili ceste - nijedan ti od naših u posao, makar da skapava od glada. Pitam ih ja: što, ljudi, ne idete u posao? A oni meni: Nećemo Švabi! Pa taman, kad neće: Švaba je znao i bez njih sve uraditi - a oni isto ostadoše - gladni! Baš su mu se osvetili!

Alaga je samo šutio i pušio.

- A, pa šta misliš? - pogleda ga ozbiljno Omer-efendija, spopav ga za rame.

- Vidiš, što ja velju - pa kako hoćeš, onako i radi. Primi dijete, da ti dode doma, a onda dobro gledaj kako ćeš i šta ćeš s njim. Stegni ga, pa ga daj jali na zanat, jali da što nauči. Još je mlad, a valjat će mu. More se još ispraviti, pa da od njega budne čovjek, a ne da ti budne na sramotu. Znaj dobro da si mu ti otac!

Alaga nije ni jedne ama ni problijelio, već samo kao slušao i ne slušao, tako se je činilo. Ali je ipak mozgao što je Omer-efendija govorio i počeo se smekšavati. Do jedno petnaest dana Omer-efendija ga opet uzeo pred se da ga nagovara.

I uspio je. Alaga se nije otimao više da mu se sin vrati, a kad mu je Mehmed Alija poljubio ruku, već je bio sasma udobren.

² čibuk (tur.) - kamiš, cijev sa lulicom koja služi za pušenje

³ testija (pers.) - zemljani sud za vodu, sličan bardaku; vrč

U toj sreći što se je otac izmirio sa sinom, hanuma kano da je zaboravila onu sramotu u kući. Bila je sva sretna i blažena, a sina je pazila i gledala materinskom blagosti, radujući se što ga po sve dane viđa kod kuće. Mehmed Alija bi malo kada kuda izišao.

I Đulsa je bila sretna i zadovoljna. Njezine se bojazni raspršile - njezin ju Hilmo nije napustio. On joj je dolazio svakoga petka, a onoga jedanput nije mogao doći jer mu nisu dali poslovi. Nikada joj nije ništa spomenuo o Mehmed Aliji - a njezina je sreća bila tolika da se nije mogla pritajiti, već je morala odmah odskočiti materi, izvan sebe, i ogrliti ju:

- Mati, Hilmo me isto voli!

X

Ostatak ljeta Mehmed Alija je proboravio na selu. Alaga ga poslao tamo, a na neprestano nagovaranje hanumino.

- Pošalji ga, odvedi ga, ili mu zapovjedi da sam ode - samo da ne bude ovdje - - ne bi li jednom svijet zaboravio što je bilo, a i on će tamo biti sam, pa neće imati prigode da se vrati na zlo.

Mehmed Alija nije rekao otvoreno ni da hoće ni da neće. Malo kao da je otezao, pa napokon - otišao. Otac mu na polasku prikričao da gleda i nadgleda što se na selu radi, jer da on neće doći, da nema kada.

Čitava tri mjeseca nije bilo Mehmed Alije u Mostaru, niti se je po komu javljao. Šta je gore radio, nikomu nije kazivao kad je sišao.

U Alage ove godine ljetina bila vrlo slaba i loša. Kô kad je manje kmetova i zemlje - jer je Alaga dobar dio - polovicu - već prodao. Alaga nije gledao niti mario gledati šta li se unosi u kuću, ali se je za to hanuma u sebi jela i pregrizala. Od grožđa ni spomena, a pšenice i druge žitije ni upola kao lanjske godine.

- Evo, ovo ti je sve njegovo, što zapušća i prodaje! - kukala je ona u sobi.

Duhana nije bilo ni mrve, jer ga Alaga nije htio saditi ni prodavati za državu. Kad je bilo plaćanje poreza, morao je prodati žita i drugoga priroda pod jeftinu cijenu da skuca koju paru. Do sada mu nikada nije bilo tako tjesno. Nu svejedno - on se nije pometao, nikada da se je na svoje stanje potužio ili komu rekao: Vallahi ēu do godine ovako i ovako raditi, da što više dobijem. Cijelo se ljeto pa i pod jesen vidjelo na njemu da ga nešto mori - a to će biti bilo, kako su mnogi

govorili, stoga što mu je Mehmed Alija onu sramotu nanio. Nu zato on nije nikada propustio dana da ne izide u čaršiju, da se ne sastane s onima s kojima se je navikao sastajati i najviše razgovarati.

Jest - ama kano da su zadnji razgovori sa Omer-efendijom na nj djelovali - utoliko barem što mu je priznavao da ima pravo govoreći mu da je morao strožije postupati s Mehmed Alijom. Nu ono što ga je nagovarao da sinove dade u školu - to mu nije moglo ići u glavu: jedino se je utoliko smekšao da nije toliko kao prije druge krivio, koji svoju djecu daju da uče novu jaziju.

Nu svi njegovi dojmovi, koje je otprije dobio i imao, tako su mu se u duši uvriježili da ih nije mogao više nitko iščupati, izbrisati. Najmanje mogu djelovati razlozi na onoga koji ne misli, ili silom hoće krivo misliti. K tomu pridošla ona sramota s Mehmed Alijom - a Alagi se ona usadila duboko, te ga pekla i pekla; i nuto - on je i u tome nalazio razloga da se osjeća tuđim, oštećenim, potlačenim u ovom kraju, te da su mu sve nevolje, koje je morao proživjeti, došle upravo i jedino zato - što ih je morala donijeti nova uprava. Da nije nje bilo, da nije s njom došlo i razvraćenosti i iskvarenosti - zar bi njegov sin, tako je on mislio, došao do onoga da počini što je počinio? Vidio od drugih - i tomu se naučio, pak onda - tko je kriv?

Opet nova neprilika u jesen što ju je imao s porezom silno ga ozlojedila. To je bilo opet najnovije da se smuti, a opet za nj od tolikih posljedica da je o tomu mogao također cijelu zimu razmišljati, razgovarati i tužiti se. Ona pak jesen sa svojom dosadom i turobnošću kao da je na nj sama djelovala, pak je stoga bio smrknutiji, ozlojeđeniji negoli ljetos. Kao novi neki zadah u tim vječnim mukama došli su glasovi pod zimu, koji su navjećivali o nekim skorim, brzim promjenama: i tako je bilo već s tim dovoljno hrane da se ljudi zabavljaju, raspravljaju, nagađaju - a svako bi nagađanje i razgovaranje svršilo jednim te istim zaključkom: - Švabi nema duga opstanka!

Alaga se s Avdom slabo vidjevalo - nekako kao da ga je od njega počelo nešto dijeliti. Jednom se u mrtvu jesen vidješe, pa se upitali za zdravlje.

- Kako ti iđe, Avdo? - upita ga Alaga.

- Pa lijepo, ne mogu se potužiti! - odvrati Avdo.

A nije rekao neistine. Išlo mu je sve od ruke, svaki mu posao unosan. Od puke sirote kroz ove dvije godine marljivim radom i stednjom zarađivao sve više i više, pa udarao u veće poslove. U zadnje vrijeme, osim što je držao dva dućana, udario i u kontrate, pa kao kontradžija silu zasluživao i stjecao. Podigao sebe i kuću, a nosio se lijepo kao jedan po jedan, i on i sin mu. Gdje je god došao, nosila mu se čast, bio je pribran - a prije, bogme, dok bijahu prazne i šake i trbuh, nitko ništa. Već je kupio neki lapat zemlje, a sada ponovno nešto oveće na Buni. Sad su ga svi zvali Avdagom.

Ma je Avdo i radišan bio, pažljiv. Žalije mu potrošiti uludo dan negoli bogzna što. "Volic, brate, ako budne: stani-pani, u čem drugomu izgubiti nego li vrijeme; sve drugo opet moreš steći i nabaviti - vremena nikada koje si izgubio." Prema tomu se je on vladao, pa ga nikad vidjet, kao što je običavao reći, u dangubi, u kahvi, u bašči na razgovoru.

- Pa šta razgovaraju? Sve sama naklapanja. Tu ti mjere: ovako ćemo, a onako nećemo - a onamo ti sve pušćaju iz ruku, i ne hvataju dok je na vrijeme. Odjedanput će to puknut, pa onda: ha, jao i pomagaj!

Nu makar da se je Avdaga podigao, da se je mogao brojiti među teške ljude, ipak ga sreća nije uzoholila ni zanjela. Ostao je isto onako tih i miran, a sa svakim lijepo i uljudno. Nevolja ga naučila misliti, pa se je u svemu slagao sa - samim Omer-efendijom. Omer-efendija ga zavolio, jer je bio čestit i radišan, pa se češće sastajali. I Avdaga je kao i Omer-efendija osuđivao ostale, kako se drže, kako se ništa ne brinu.

- Sve Švabe oteše kad naši neće! - potvrđio bi Avdaga Omer-efendiji.

- I kasnije će im biti krivo!

Avdagi je bila jedna osobito za živo čudo. Od davna je poznavao Omer-efendiju, tko je bio, šta je bio, kako li je njegova riječ vazda puno vrijedila i vazda se slušala. U prvašnje doba svaku bi mu poslušali, jer je bila pametna, kô što i jest, pa su mu svi i priznavali i dolazili ga pitati

za savjet. Nu kako dode nova uprava, upitaju Omer-efendiju i ovu i onu - ama neće nikako s njim da se slože, niti da ga poslušaju. Začudno mu to kako se svijet promijeni. Sada, kad im što rekne Omer-efendija - ništa im ne valja, ništa im nije pravo, pa ne samo to, već - da Bog oprosti! - okriviljuju ga među se i osuđuju da nije pravi turčin. A zašto? Jedino zato što im ne odobrava kad vele da će se seliti, što ih prekorava jer ne rade a sve prodavaju. Kako li su na nj graknuli kad je on, Omer-efendija - koji zna što je šerijat - rekao da se Kenjarev tobožnji ubojica niti može niti smije osuditi, a još više kad im se je upravo ismijao kad ono podoše - čitav buljuk - pred okružnika, dok od te sve sile do pod basamake došla samo četvorica-petorica. Putem svi ohladinili - taman kao što je ohladnio i Hadži-efendija. On prije uvijek čitab pod pazuhu pa propovijedaj svijetu kucajući po čitabu: "Evo ovi vam veli da nam je dužnost seliti se!" A ljetos, kako mu objesili službu na vrat - presta Hadži-efendija lupati po čitabu. "Šta sada veli čitab, Hadži-efendija?" pitao je kotarski poglavavar, a on samo njemu odmahnuo rukom: "Prodi se, bolan!"

Sve je to znao Avdaga i razumijevao da je morao osuđivati. Omer-efendija čovjek poštenjak, prije rad zlu sebi nego svomu bratu - a oni na nj svi, kô na bijelu vranu, pa ga ogovaraj među se i jedan drugomu.

- E da nam je pusto ovakih više pa da ih slušamo! Ali kud ćeš ovako s ovakim ljudima! Ne reknes li im da je svaka njihova luda pametna - eto te odmah da nisi turčin, da si izdao i ostavio din i što god hoćeš! E šta ćeš! - uzdahnuo bi Avdaga - vazda ti je to tako kod nas. Je li jedan što pametniji od drugih, pa da more kazati i nasvjetovati - tomu ti nije više ni dlaka na glavi pošteđena!

Avdo je zimi htio i po više puta da dode na sijelo u Alage - ama mu se nije dalo slušati uvijek iste razgovore o vojskama, pak onda kako će Švaba bježati i svakakvih takih stvari. A i jest zbilja - ove zime opet se počelo pogovarati kako će udariti Forta s jakom vojskom, tamo u proljeće, i tu ti nije nigdje bilo drugog razgovora van o tomu. Alaga pak nije o drugom znao ni misliti ni govoriti doli o tomu pa da je moguće bilo i dan i noć besprekidno. I još više, još jače unišao u staru

kolotečinu svoju, koja mu nije dala da drugačije misli. Sve jednakon se nije za ništa drugo brinuo - a i kako bi? Da sve Neretva odnese - na nj kô da to ne bi djelovalo, jer se njemu po glavi vrzaju i velike vojske i ratovi, i - ustreba li - iselivanje, i sve - sve, pa je tvrdo uvjeren bio da će se barem nešto ispuniti od onoga što snuje.

- Jarabi, šta li ovaj čovjek misli! Nikakva posla, ne brine se ni za što... toliko puta se je upitao Avdaga kad bi čuo da je u Alage bilo sijelo, ili da je gdje drugdje otisao.

Za hanumu su to bile stare rane i боли, gledajući šta radi Alaga, zapravo gdje ništa ne radi, već sve troši - a svega manje. Katkad bi se ljuto zabrinula i mnogu noć jedva što bi stisnula oči.

Kô ono zimnje večeri duge, a znadući da Alage neće zadugo u noć biti doma, otisla bi na sijelo svojoj sestri, ili bi sestra sa svojim kćerima došla k njoj. I još bi ih se dvije-tri skupile da skrate noć, kako se je to sijelima kratila u ono doba. Žene razgovaraju svoje razgovore, a djevojke opet svoje, i šalu i bijes i pjesme.

Đulsa među njima najradosnija, najveselija. Djevojka svakim danom ljepša i slađa, a sreća joj se smijala s njezinim Hilmom. Već se je u komšiluku, u mahali znalo da se njih dvoje voli i da će ju Hilmo uzeti. To je već znala i ispovijedala i njezina mati, koja proti tomu nije imala ništa, već se je dapače veselila. Hilmo bi joj često dolazio na vrata - i njih bi se dvoje tako dugo, tako milo razgovaralo.

- Sretna li si, seko! - mnoga joj je druga zavidno znala reći.

A Đulsa je bila sva sretna i blažena. Prvi joj je Hilmo bio koga je voljela, a zavoljela ga odmah kako ga je vidjela. Onda je bila još zelena - al' kad ga je vidjela - prođoše ju najprije kô hladni srs, te je problijedila, a onda ju osu živa vatra. I od tada - ona nije za drugog znala, za drugoga onako osjećala kô za Hilmu.

Pa još - kad joj je Hilmo rekao da će ju brzo, tamo u proljeću proziti! Tko je tada mogao biti sretniji, tko radosniji od Đulse? Jest, ona je od stidnoga veselja na tu vijest klonula, obuzeli ju plamenovi - pa je u

njoj srce igralo, i još jače i još življe negoli onaj put kad joj je prvom rekao da ju voli.

I od tada je Đulsi prolazilo vrijeme u divnim rajske snovima. Mati, koja je već dobro znala šta biva s njenom kćerkom, i sama je plivala u nekom milju gledajući sretnu i zadovoljnju svoju kćer. To joj je ublaživalo sve ostale brige, koje su ju počele već ubijati - što se je vidjelo po njoj, jer je u zadnje doba silno spala. Nešto je i Alagi odnekud kroz uši prošlo o Hilmi i Đulsi, ali on nije imao kada da o tomu misli, niti li je to na nj spadalo: on je imao prečeg posla i razgovora o vojskama i skorim ratovima. Uz ovo za njega nije ništa drugo postojalo, te je upravo začudno kako kod onako na oči i vanjštinom mirna i tiha čovjeka može mašta biti toli hitra.

Bilo je to ulazom u 1881. godinu, odmah prvih dana prvoga mjeseca. Studen uhvatila, te reže i para; suha zima. Alaga - a bilo je pred zoru još studenijega dana - probudio se i okretao sa strane na stranu. Htio je da budi ženu da mu ide ispeći kahvu, u kako je odveć rano bilo, bijaše mu žao, jer je još tvrdo spavala. Pa se on zavezao u misli, u ratne i bojevne misli, i računao kad bi kô Forta - jer se je to već za stalno pripovijedalo - mogao udariti s vojskom. Već je snovao kakve će biti zgode, kako li će biti okršaja, te kako će Švabo nagnuti otkud je i došao. Na dvoru je vladao još mrkli i crni mrak, samo što se je video gdje udara odozgora na prozore slabi sjaj vedroga neba pred zorom. Vjetar je duhao i zavijao, Neretva šumila i bučila, a u toj tišini to je stoput jače odjekivalo negoli inače.

Htio je još da trene okom - ama mu se nije dalo. Sve pogledavao na pendžer, kada je video gdje se razbijaju mrakovi a svjetlo dana mal a malo siplje.

- Stara, diži se, stara! - zovnu Alaga hanumu.

Morao ju je i dva i tri puta zovnuti. On je sjedio već na dušeku.

- Ahaha! - zijevnu hanuma ispod jorgana, povlačeći rukom preko obraza pa udarajući na usta kad se probudi.

- Diži se, dan je! Peci kahvu!

Hanuma se počela dizati polako. Već je dobro vidno bilo.

- Iđem najprije djecu buditi! - otetura onako još snena prema vratima i otvori ih.

Svana zadahnu hladan, silno hladan uzduh, a s njim napade i bijela magla kao dim.

Hanuma probudi u drugoj sobi Đulsu i Mehu, i pozva ih da idu avdest uzimati i klanjati. Pa onda, kô po običaju, ode u odaju potražiti Mehmed Aliju.

- Nema ga! - začudi se hanuma tresući se od studeni.

Zaviri onda bolje.

- Nesretan se on ne rodio! - Sinoć legao, a vidi jutros - bit će da je po noći umakao!

Mehmed Alija je tako običavao u najnovije vrijeme raditi. Mati ga je tako dva-tri puta uhvatila. Teško joj, kô da si joj džigerice izvadio, ama nije smjela da kaže Alagi kako Mehmed Alija po noći izlazi, pa se opet uvuče pred zorou da ga nitko ne vidi. Da to kaže Alagi, onda i još gore: istjerao bi ga opet, jer se je tako zakleo - - pa šta onda? Onda ga nitko više ne umiri.

Smota se, pa odmah onako šuteći u kuću. Zovnu za sobom i Đulsu da joj pomogne.

Već dan bio kad su svi sjedili za dagarom¹ i kahvom, pošto su uzeli avdest i otklanjali. U sobi toplo, jer je grijala dagara, a pucalo u peći koju je Đulsa naložila. Meho sio uz peć i raširio dlane, a glavu okrenuo i gledao kako se je na dvoru sledilo. S dagare, iz ražarenoga čumura dizao se plin, modrikast plin, a sve dršćući i trepereći, zadrhtavajući i sam zrak. Između pojedinih zažarenih komada sikne modri plamen, pa onda spane, a po žeravi se sve više i više slaže bijela

¹ dagara (tur.) - mangala ili saksija u kojoj se drži žeravica i pred goste iznosi kafa sa kafenjacima ; manja zemljana odnosno glinena posuda u obliku dubokog tanjira za jelo i mlijeko, te veća zemljana odnosno glinena posuda za mlijeko, za držanje žeravice, za pečenje jagnjadi, itd.

korica - pepeo. Alaga prekrstio noge, sa strane se bokom okrenuo dagari, nad koju je dlan raširio.

- A gdje je Mehmed Alija? - upita on hanumu.

Hanuma kano da se smete, ne nadajući se može bit takovom upitu.

- Budila sam ga, ma tvrdo spava a lijen je ustati! slaga očito hanuma, bojeći se kazati da Mehmed Alije ni nema doma.

Alaga srkne iz findžana, pa potegnu na čibuk.

- Deder mi nalij! - pruži findžan, a udariv lulom od čibuk po džezvi koja je bila pripurena uz žeravu na dagari. - Dina mi, na dvoru je studeno!

Hanumi ne pade na um šta da odgovori. U glavi joj se samo vrtilo gdje je Mehmed Alija - a da po nesreći sada trgne na avlinska vrata - eto ti zla da ne može gore. Pa se je nekako i nehote sama kô od straha sved ogledavala na vrata.

Alagi se još nije dalo izići. Bilo mu je i u sobi lijepo. Hanuma i Dulsa digle se da po kući pospreme što treba, a za dagarom ostali samo Alaga i Meho, koji se je primaknuo ocu i sio uza nj. Mehi se zažarila lica, a Alaga napeo oči na žeravu. Sračunavao sam u sebi šta se je u zadnjem sijelu razgovaralo, pa i u predzadnjem. Neki pronijeli glasove da će Austrija kupiti vojsku, uzimati momke - ama tome se nije davala nikakva važnost, jer do toga neće ni doći pošto će Forta udariti. I drugačije - svakako je to bilo teško vjerovati, jer: "Ama šta! Neće ona, bolan, glavom u duvar! Ne smije ona nas, vidi kakvi smo, pa ako to pokuša, smrvismo ju."

Ženske se u sobu povratile kad se već i sunce pomolilo na vedro nebo. Kako otvorise vrata, onako na njih zastruji hladan uzduh, a s njim napade i bijela maglica. Đulsa uzela derdef², metnula ga preda se i vezla uz pendžer. Hitro je provlačila iglu kroz vez dolje, a kad bi gore, onda

² derdef, derdev (tur.) - okvir četvorougaonog oblika na kojem je razapeto platno po kojem se veze

bi prstom napipavala, pa bi se kadšto i ubola. Sa strane bi kradom pogledala oca, a onda digla glavu, ispravila se i zavirila kroz pendžer. Rumenim bi joj licem nešto odsijevalo, a na vlažnim očima lomili se trakovi jutarnjeg svjetla. Upravo joj nestalo zlata u igli. Ona udije, otkine, i zlatnim koncem onako kao igrajući se provuče preko crvene donje usnice.

... Bummm! ...

Zagrmi, zatutnji u jedanput, odjeknu od pećine do pećine, a drmnjuše i džamovi na pendžerima.

Đulsa se sva strese, kriknu ispadne joj i konac i igla pa bojažljivo pogleda oca i mater.

- Šta to? - upita u neprilici hanuma.

Alaga skrenuo glavom i napeo se da sluša, da čuje bolje.

Bummm!... i opet zagrmi, da je odjekivalo.

- Bit će vatra! - hotjela je hanuma umiriti i sebe i ostale.

- Nije, nije vatra! - skoči Alaga na noge, kad zagrmi i treći i četvrti put.

Izađe na hajat.

Bummm; ...

- Allaha mi, bije se boj... da nije Forta? - sinu Alagi u glavu, pa htjede da se odmakne malo k sredini avlje.

- Alaga, Alaga, bitisa³ ona strana! - provuče glavu Šaban iz Sajine kuće.

- Šta veliš, brat si mi? Ha neka, neka, hoće naši!

- Eno - sada sam čuo - Forta udario niz Podvelež, pa sve osvaja!

Topovi nastaviše pucati, a Alaga je bio tvrdo uvjeren da je Forta navalio. Već je i vrijeme bilo otkad se govoril!

³ bitisati - pasti

- Amo, Šabane, pomozi mi pusat⁴ iskopati! - zovnu Alaga Šabana, te sam podje da traži motiku.

Šaban brzo upade na kapidžik. Zametnuo se krasnom⁵. Alaga mu kaza u čošku od avlige. Šaban poče kopati, za njim pak Alaga razgrčati.

- Uranio, podranio, Alaga! - viknu netko sa ulice na avlinska vrata.

- Tko je? - upita potiho Alaga, pa polagano priđe k avlinskim vratima i poviri kroza njih. - Ti, Mujaga? Šta ono - jesu li...?

- Dina mi, ne znam - već rekoše mi da je nekakav saltanet⁶ - vlaška krstivoda! - odvrati mu onaj iza vrata.

Alaga se potegnu na se a iz ruku mu ispadne motika.

- Zar nije Forta? - izusti nakon male stanke i ostade onako, držeći otvorena usta, kako je zadnju riječ izgovorio.

Šaban se isto začudi, pa presta kopati, te se osloni jednom rukom na držak od krasne, prebaciv nogu dolje preko ušica. Zaokruži očima po avliji, onda nada sobom k nebu, kao kad tko gleda kakvo će vrijeme.

Alagi je bilo - kao da ga je tko hladnom vodom polio: - gore, stoput gore. Iza onih tolikih očekivanja, dojavljivanja, trzavica i nemira u duši - napokon eto razočaranja, koje više uništava svojom smiješnosti negoli ičim drugim. Ta on je bio tvrdo uvjeren da će nekako sada - tako mu se je činilo - udariti Forta, pa da baš mora udariti, jer su se po sijelima raznosili glasovi kako ga stambulski car šalje. Upravo u zadnje vrijeme oni su vodili napete važne razgovore, učinili sve osnove, vidjeli svoje želje ispunjene - i nuto! od svega toga ništa, i sve svrši sa - riščanskom kristivodom.

⁴ pusat, puset (tur.) - oružje

⁵ krasna - trnkokop

⁶ saltanet (ar.) - sjaj, raskoš, pompa, veličanstvenost; sjajna i blistava oprema; carstvo

Cijelo jutro je bio smeten. On je bivao i inače mučaljiv, ali bi ipak šuteći štošta snovao. Nu sada mu se ni to ne da. Prekinuo mu se konac svih misli i ostao je tu kao sleđen, ne pazeći ništa i ne moguć se ničim zabaviti.

Tek po podne izišao je u čaršiju i svrnuo se u kahvu, gdje je bilo dosta ljudi, sve poznatih i dobrih prijatelja. Bio je tu i Omer-efendija, koji se je čas prije uvratio s nekim drugim, razgovarajući se o poslu. Na dvoru oštra studen, a u kahvi upravo lijepo, ni odviše vruće ni studeno. Samo kad se vrata otvore, onda zapahne mrazni zadah da se čovjek mora stresti.

- Bujrum, Alaga! - pozdraviše ga, koji su već sjedili.

- Merhaba! - po redu će on svima, pošto je sio.

- Šta u tebe, Alaga? - okrenu mu se Omer-efendija i primače se k njemu. - Šta ti veliš, udari li ono jutros Forta, kadno topovi...? - uštinu Omer-efendija u šali Alagu, pa udari u smijeh.

Alaga nije znao što bi drugo, pa i sam udari u smijeh.

- Otkuda, kud će još Forta u ovo doba! - smijući se preko sile odvrati Alaga.

- A evo drugi svi - pokaza Omer-efendija rukom - svi su mislili da je Forta!

I ljudi su se nastavili smijati, o toj zgodici pripovijedati i šaliti se kako su mnogi i mnogi držali da je Forta udario niz Podvelež. Potanko su sve kazivali kako su se spremali i veselili. Alaga je samo slušao, a kano da mu je to pripovijedanje mrsko bilo.

Neugodno ga se dojmila ta zgoda od krstivode, te je neko vrijeme bio kao poništen, kao čovjek komu su sve nade potonule. Komu će da vjeruje kad su ga eto glasovi i vijesti prevarile - a od svega kazivanja ne bi ništa? Ako potraje i dalje u takovojoj trzavici, propade sasma i oboli, jer ništa više ne boli nô kad se nade izjalove. A on se je tako dugo nadao - sve do zadnjega časa.

Pa šta da učini u tim mukama, kako da ih se riješi? Zar da trpi da unaprijed bude varan, i on i svi oni koji jednako s njim misle i žele? Zar da u ovoj nevolji - govorio je sobom on - prolaze dani i da mi ostanemo i da nam drugi zapovijeda, a bez svake nade da čemo se izbaviti?

- Ne, pa ne! - odlučivao se je on. Orilo, gorilo - ovomu se neugodnomu stanju mora učiniti kraj poštoto-poto. Zar da gledam gdje mi se kauri u sabljama i svi drugi redom motaju ispred očiju? Pa onda - zar da ja podnosim da nas sile da ostavimo našu svetu vjeru, mi i djeca naša. A jok - dina mi - dok je Alagi živa glava na ramenu. Kad nema drugoga spasa, a ja ču se...

I zaključio je tvrdo da se seli, tvrdo, odlučno. S tom je misli lijegao i ustajao, ta ga misao nije više ostavljala.

- Šta ču ja! - slegao bi ramenima. Pa - sve će dobro biti! Ono još što imam valja što prije prodati, pa tamo u proljeće krenuti!

Ženi nije ništa kazivao o svojoj osnovi. Ali je zato prema njoj već počeo sam raditi. Gledao je i tražio tko će mu koju zemlju i kmeta kupiti. Šved je računao kako bi bilo zgodnije uraditi i komu bi bolje prodao. U tomu je poslu zalazio trgovcima, s kojima je malo kad ili nimalo općio.

Bio je veoma zadovoljan kako mu je nastojanje sretno - kako je sam sebi govorio - išlo od ruke. Za pet kmetova se je pogodilo s istim onim trgovcem komu je prodao Bunu, pa je za njih već primio i kaparu. Za ostalih četiri-pet još i za kuće u Mostaru obrekao mu je naći mušterije sam onaj trgovac. Druga mu je glavna briga bila za obitelj, ili, pravije, za samu Đulsu. Nedavno mu je žena kazala da se djevojka gleda sa Omer-efendijinim Hilmom, a on da joj je obrekao da će ju i proziti. Djeca se hoće - pa taman! Alaga je odmah razmislio i bio načistu šta će tu uraditi: nema ništa proti tomu da dade Đulsu Hilmi. Isprva mu je nekako nezgodno išlo kako da se odluči, jer nije mogao znati šta kani Omer-efendija, da li ostati ili i sam seliti. Alaga - mada bi u srditosti katkad posumnjao - ipak je Omer-efendiju smatrao dobrim i pravim turčinom, samo što ima neku čudnu narav da se komu zamjeri. "Pa nu - Bože moj - i meni se je nekoliko puta zamjerio, - al neće biti

onaki kako se misli. I on je dobar turčin - a zašto ne bi ni bio? Turčin se rodio, turčin se odgojio, godine i godine po medresama sproveo - pa kako bi on da izda din? Neće on toga učiniti. A bit će i njemu već svega dosta šta Švaba počinja, pa će se i on iseliti. Ako ne ove godine, pa more biti do godine. S njim će i Hilmo, pa će tako i Dulsa za nama. I što ju ne bih dao za Hilmu?"

A nešto je još došlo što je pospiješilo, utvrdilo Alaginu odluku. Pronio se glas da će Austrija sada brzo zvati i kupiti momke pod pušku u vojниke. Grozniye stvari nije moglo biti. Ne sam Alaga, već gotovo i svi drugi bijesom su uzbjesnili na tu vijest, koja im je davala razloga i prilika da razgovaraju kako nastaju sve teža i gora vremena, a još malo - pa Austrija neće trpjeti ni jednoga turčina. Dok se čovjek s čovjekom sastane - odmah je o tomu razgovor.

- Eto, gledaj šta Švabo misli! - govorili su oni po sijelima. On vidi da mu nema drugoga kurtariša⁷ već da nas rasturči, ugnjete. Sad će da nam kupi djecu, pa da ih povlaši, i da onda služe kaurskoga cara i idu u crkvu!

Nastala velika strava i pometnja - a što koji dan više - to sve napetije. Među ljudima nastao metež, prava zabuna - a nitko ne zna šta da se čini i radi. Svak je uviđao pogibelj koja svima prijeti.

- Pa šta bilo - ne damo svoje djece! - govorili svi stari. Ja krv se liti, ja mi se seliti!

A oni koji su mislili da bi ih mogli uzeti u vojниke zabrinuli se, nu njihova je zabrinutost bila druge ruke negoli u njihovih otaca. U njima je kipio bijes, srdžba, i svaki je bio spravan da učini što mu drago samo da se otme toj nesreći.

Malo je bilo ljudi koji su stišavali svijet da se ne plaši i ne uznemiruje.

- Tako to mora biti - govorili su oni - a ni šerijat ne kaže ništa proti tomu, već baš veli da valja služiti cara, ma koje on vjere bio! A neće to nikomu smetati da ostane turčin, kako je i bio. I kao vojnici,

⁷ kutariš - spas

djeca će nam moći u džamiju, imat će svoga hodžu - i sve kaono ti i sada!

Nu uzalud im je bilo sve, jer ih svijet nije slušao. Sastajali se na sijela i odlučivali šta će. Sad ih se i više spremalo da sele, a momci će, kad bude u proljeće, ubjeći da ne budu na oku Švabama. Jednaki su glasovi stizali i iz drugih mjesta, iz Stoca, Ljubuškoga, Nevesinja, Gacka, Konjica. I tamo da je sve zbumjeno, da će biti svašta, a najbolje tko se je uredio da odmah iseli.

U Alagi je sve bjesnilo - a skrb, koja ga je spopala radi toga šta će biti, nije mu više dala mira. Ovo najnovije - to je vršak svakoga zla koje je bilo toliko veliko, toliko pogibeljno, da je pred njim uviđao samo jedan spas - otići iz ove zemlje, u kojoj se je rodio, pobjeći tamo gdje mu neće prijetiti nikakova pogibelj, ni njemu ni njegovim svetinjama. Kao mnogi drugi - tako i on odluči da će stalno odseliti.

Svoju je osnovu pripovjedio i ženi, te ju nastojao za nju predobiti.

- Znaj dobro da to dobru ne sluti. Ljudi svašta kazuju, sve jednu goru od druge. Kad nam djecu uzmu pod pušku, morat će se odreći dina!

I hanumu smuti taj glas.

- Pa eto - i naš Mehmed Alija je prispio u dobu, brzo će i Meho - - pa da podnosimo sve ono što će od njih raditi?

Hanuma ga je gledala uprepašćena i blijeda. Do sada nikada nije odobravala šta Alaga radi, kako li se drži - ali sada, eto čuje da prijeti pogibelj njihovoј djeci i njima. O tomu su već i žene kazivale, te su i one sve isto onako držale šta i ljudi.

- Što sam odredio, to će i biti. Nama više ovdje opstanka nema! - nastavlja je Alaga.

Hanuma okrenu pogledima oko sebe, kao da bi u jedan mah htjela obuhvatiti cijelu kuću, pa se smrknu, a u grlu joj zape riječ.

- Šta ćemo s Đulsom? - upita ona.

- Hm, ja nemam ništa proti tomu da ju dademo za Omer-efendijina Hilmu.

- A kud će i šta će bez nas?

- Ono šta i mi. Omer-efendija je, kažu, pametan čovjek. Čuo je šta nam se sprema. I on ima sina, pa će mu ga uzeti - ali ja ne držim da će Omer-efendija dopustiti da mu Hilmu na silu izvade iz turske vjere. I oni će iseliti - pa eto Đulsa će svejedno s nama!

Hanumu je sve ono što joj je Alaga rekao, smelo, a nije imala dosta odvažnosti da o tomu razmišlja. Nastavila je svoj obični kućni život, a mnogo joj se je puta dogodilo da bi se usred posla, usred razgovora zapiljila u koju stvar, te bi tako nepomičnim i ukočenim očima dugo i dugo gledala.

Za sve što se zbiva, što se događa, Đulsa nije ništa znala, kao ni za to što joj je otac odlučio. Njoj je pred očima i u mislima bivao samo Hilmo, a sretna s ljubavi svoje, sladila je i časove majci, koja se je u kćeri svojoj preporađala.

Još je trajala hladna i oštra zima - a Đulsa kano da ju nije ni osjećala. Nju je okružavalо vječno proljeće, onako mirisno i milo, onako samo i cvijetno kao onda kad je prvi put vidjela Hilmu. Njoj se je smiješilo proljeće ljubavi, koje ju je obajvalo, zanosilo i opajalo, a u tom proljeću vidjela je protkan svoj život - jest - duša joj je njime plovila, jer ona ljubeći silnom ljubavi, nije znala zagledati u budućnost, živući samo u sretnoj sadašnjosti, u koju je utapala cijeli svoj život.

XI

Nadošlo proljeće godine 1881., blago i ugodno, a s proljećem se i zelenilo osulo. List izbio po baščama, i vinogradima, nebo se divno vedrilo, sunce grijalo, a odasvuda počelo odisati novim, mladim životom.

U planinama naokolo Mostara još je bilo snijega, koji se je nadaleko bijelio, laštio i sjajio prama sunčanom sjaju. Nu dolje je već prilično toplo bilo, a zimi iščezao i zadnji trag. Ljudi odložili zimnje ogrtače, a čaršinski život poprimio onaj obični svoj veseli, šumni lik. Kako se snijeg pomalo otapljao ili negdje daleko kiše padale, onako i Neretva više nabujala i uzbjesnila, opljuskujući bijesno mutnom vodom o kamenje i pećine.

I nad sami Mostar, nad njegovu okolicu nakon ono lijepih, vedrih dana nadvili se debeli, tamni oblaci. Kiša počela sipati, lijevati, a potocima po gradu sapirala je ceste i ulice. Kao da se je nebo otvorilo - a uz kišu napala i jugovina. Kud god okom moreš doprijeti, sve oblaci prekrili i kiša pljuštala. Cijelo popodne, cijelu noć nikako nije prestajala, već tek ujutro do idućega dana raspukli malo oblaci, nebom se rastjerali, da se opet brzo sastave. Čaršija se bila napunila radnim i zaposlenim svijetom. Neretva porasla još više kroz noć, a jutrom uz njen šum iz daleka dolazila neka mutna orljavina i tutnjavina, kao da se negdje brda ruše. Najednom to počelo zaglušnije, kiša udarila jače, a svijet se donekle prestravljenio okretao i ogledavao, kao pitajući šta bi to imalo biti.

U kahvi na Đerizu sabralo se radi kiše i nevremena dosta svijeta. Po samoj odaji kahve - i ne gledajući na dvor - vidjelo se da je kišno vrijeme, jer je tavan bio vas mokar od hodanja i mokrih stopa onih koji

su dolazili. Uz pendžer nad Čerizom sjedili su jedan spram drugim Mehmed Alija i Salko, oba podbuhla i zakrvavljenih očiju. Kano da su slušali pljusak kiše, pa su samo pogledali kroz pendžer i očima hvatali po mutnoj Neretvi.

- A - šta veliš, Salko - noćas? Dina mi, ona mi kaurkinja zavrti glavom! - domisli se Mehmed Alija da nešto rekne. A lijepa je - uh! - skrinu zubima, nasmija se, stjerav podsmijeh samo u oba kraja usnica i stisnu ujedno obje šake.

- Jako su ju u mehanu nabavili - ama znaš li? Vidio sam da i Hilmo oko nje obligeće. Odem ja ovako preko dana, na koju čašu rakije - - ne radi sebe, već da vidim hoće li ona koga drugoga mimo tebe!

- Pa - pa? Kako će - bolan - a ja sam joj dao dosta darova -

- Aa! i Hilmo obligeće oko nje!

- Neka ga!

- Ali te kod nje ogovara ...

- Hilmo?

- Jest ja! I ne samo kod nje, već i kod tvoga oca - - kazuje onu i maže - a da se sam prikaže dobar - kako ti opet obilaziš naokolo...

Mehmed Aliji kao da ne bi ugodno što je čuo, pa nekako čudno pogleda i malo više problijedi.

- Dat ču ja njemu, kazat ču mu s kim on ima posla! - stisnu Mehmed Alija šaku. A kad si to saznao? ...

Na blizu zalomi tutanj, te Salku zaustavi da što odgovori. Udario buk, kao da gromovi pucaju - a uz bijesni šum ne čuje se drugo ništa. Svi se u kahvi prestravljenog ogledaju, svi nagrnuše na pendžere.

- Hajde, da vidimo šta je! - pozva Mehmed Alija Salku, diže se i izleti kao strijela, odjuri preko čuprije pa na Tepu.

Kiša pljušti, kô Bog hoće, a ori da se ništa drugo ne čuje. Cestom zasu voda - i niz Suhodolinu zaderaо dronjo kao brijeđ, veliki brijeđ, pa bjesni i kida, zanosi dućane, valja kamenje i ruši se još

snažnije, još bjesnije u mutnu Neretvu, povlačeći za sobom sve što je na putu našao.

Svijet gleda zapanjen - a onda nasto vika i dovikivanje. Gotovo pola Kujundžiluka pod vodom, pa se je bojati da nije tko nastradao.

Grozan je bio čas ...

Mehmed Alija je gledao s dućana - na cestu se nije moglo od kiše i od potoka. Više od pola sata dronje je udarao, zaglušno šumio - a onda sve manje i manje, dok ne splasnu.

Prestala i kiša, a čaršijom se po cesti cijedila voda, kud je čas prije potocima tekla. Niza Suhodolinu još je tekla - ali slaba i mirnija. Nu mjesto vode - niz cijelu Suhodolinu, pri krajima, po cesti navukla se brda pržine i prekinula puteve. Dućani u blizini iskidani, kamenje naneseno - a ona strana Kujundžiluka nad Neretvom, što je gledala prema Suhodolini - bila je pa je više nema. Sve odnjo dronje i Neretva.

Razgaljivalo se nebo, prestao dronje - al' Neretva bijesno udara. Porasla visoko, visoko do pod čupriju, a vrhom vrtložne vode plove, lete i grede i vreće brašna i samari i sve što je toj nenadanoj nesreći moglo biti na putu. Ljudi se okupljali, išli razgledavati i uvjeriti se kolika se je nesreća dogodila. U Podveleži, gore u planinama, eto se otopio snijeg i vodu nagnao, krčeći sve što je smetal. I na Carini je bio dronje niz Mazojice, pokidao vinograde, razrušio kuće. Bilo je žaobe i jauka.

Mehmed Alija je tu ostao više od sata, pa se opet vrati preko čuprije. Bio je - leteći kroz pljusak - vas mokar do kože. Hitio je doma da se presvuče.

Oca je našao doma. To jutro nije mogao izići radi pljuska, a i radi toga jer se je tužio na glavobolju.

- Gdje si ti bio? - viknu hanuma na Mehmed Aliju - pa onda polagano, kad je upravo uza nju prolazio: - cijelu noć?

- Strahota šta je bilo! - zamahao Mehmed Alija rukama, kao da nije ni čuo materina prigovora. Snijeg se noćas u planinama otopio, pa jutros - evo sada na - udario dronje - i sve uništio. Išao sam da gledam

na Mazojice - lagao je Mehmed Alija, i - sve nam vinograde iskrčilo. Ni trsa nije ostalo!

Hanuma od prepasti stisnu rukama, a Alaga mrko pogleda.

- Eto - poče muklo a očima izvali na hanumu - ti si kriva. Šta imamo sad od toga? Htjedoh i ono prodati - a ti nikako, već me odvrati, veleći da će biti vremena. Tolika šteta! Više nikada da me nisi odvraćala! - - omjeri ju Alaga još jedanput. Ja ču raditi što ja znam!

Mehmed Alija iziđe na tavan u odaju da se presvuče. Đulsa mu iznijela svu presvlaku. Dok mu je ona unosila i metala, Mehmed Alija ju je oštro pogledavao sa strane, a nekoliko je puta bio otvorio usta, kao da će ju nešto upitati - nu ne izusti ni riječi.

Sve do iza ručka nije smio iz doma izići radi oca. Ali zato dok prošao ručak, jedva je gledao da izmakne i da nađe Salku. Htio je čuti još štošta, sve, kako mu Hilmo misli kvariti poslove kod one djevojke što poslužuje u gostioni na priječkoj strani, i koju on gleda od neko doba, umiljavajući joj se na svaki način.

Mehmed Alija je tražio Salku, ama da budu nasamu, da se mogu po volji narazgovarati. Stoga kad su se sreli, otišli su i zavukli se u Ivinu mehanu pod Humom.

- Sad mi opet sve kaži! - napadne na nj Mehmed Alija.

- Tako ti je kao što ti rekoh. A ja ne bih mogao toga podnijeti. Sramota bolan i za te i za twoje: Hilmo obligeće oko onake Švabice - a ovamo - znaš beli i sam, zalazi twojoj sestri na vrata. Ja toga ne bih dopustio.

- I neće više! - zakle se Mehmed Alija. Ubit ču ga da ga još gdje vidim - a Đulsi ču počupati kose. Šta, da onaj kaurin moju sestrulu...?

- Eto vidiš, kakav je - a sve nas je odbjegao, pa to korse kô ne da mu se s nama, već hoće sam... Sve pred nama izmiče - ta znaš - nigdje ga ne mogosmo zateći. Alčak!

Mehmed Alija je zamrzio odjedanput Hilmu - zamrzio ga jako, silno. Kako i ne? Ta hoće da mu Hilmo primami onu curu - na koju je

sam on potrošio toliko novaca, donosio joj darova. Pa još taki čovjek da ašikuje s njegovom sestrom? Toga nije mogao dozvoliti.

Jedno je jutro namjerice ostao doma, a mati mu - kao da je učinila po njegovoj želji, otišla u tetke. Mehe također nije bilo - već sama Đulsa, te on u odaji. On ju zovnu.

- Čujem ja da ti dolazi Hilmo!

Đulsa ga samo pogleda.

- Pa šta? Dolazi i dolazit će.

- Komu ti tako govoriš?

- Što ti smeta Hilmo? Neka mi ga...

Mehmed Alija je bio mamuran i zlovoljan - a Đulsine ga riječi uspališe. Diže se i uhvati ju za pletenice.

- Reci još jednom... de - hoće li ti Hilmo dolaziti?

- A što neće - tko će mu zabraniti?

- Na! - zamahnu Mehmed Alija šakom iza svih naramica i udari sestruru po obrazu, pustiv joj pletenice.

Đulsa se uzdrma, problijedi, uhvati za lice - i uz teško jecanje proli suze.

Mehmed Alija pogleda za njom kad je plačući izlazila, pa kano da je požalio što je učinio.

- Neka, neka - to je i tražila! - umirivao se on. Bilo mu je donekle žao, nu kad se sjeti Hilme, ne, ne, ona ne smije na nj misliti!

Đulsa je bila slaba i nemoćna da što učini, a nije joj se dalo da se komu potuži. Koliko ju je boljelo što ju je Mehmed Alija udario, još joj je teže bilo kad se je stala pitati zašto je to bilo? Od svoga brata - koga je ljubila iskreno, kao što može dobra setra ljubiti onoga koga joj je mati rodila - nije se tomu nadala. A i zašto? Šta mu je skrivila, šta li učinila? Dvorila ga je kao starijega, gledala mu u svemu udovoljiti, pa nije nikada ni mrve ništa uradila čim bi ga mogla rasrditi. Pa šta on ima

proti njoj, proti Hilmi, proti njezinoj ljubavi? Znala je dobro da joj se je brat u zadnju godinu, godinu i pô silno promijenio, da je postao čudan, da ne dolazi doma uvijek, da je osorniji - a za to bi bilo još manje razloga da se na nju obara. Pa onda se protivi njezinoj želji, da s njom tako postupa jer joj Hilmo dolazi? Otkuda i s kojim pravom more on to učiniti, i to sada kad već i mati i otac znadu za njezinu ljubav, kad je već utvrđeno da će ju Hilmo prositи?

Đulsa je dobro - ako ne vidjela, a to barem osjećala onako slutom da je njezina okolina sada drugačija nego li prije kad je bila još manja, mlađa. Na materi je opažala da već nije onakova kao prije. Sad je smrknuta, zamišljena; - prije dobra, kao što je kruh dobar - sada se znade često puta razljutiti. Nije joj sve uvijek pravo bilo, a katkada bi znala po čitavo popodne sjesti sama pa da s nikim ni riječi ne progovori. I otac joj se je promijenio. Malo je kada u zadnje dvije-tri godine na njegovu licu vidjela onaj smiješak kojim joj se je smijao nekada, kad bi ga djetinjom nevinom radosti dočekivala na dnu ulice ili na avlinskim vratima, pa mu se hvatala oko čakšira. Ona nije shvaćala ni razumjevala tih promjena - ali ih je dobro opažala. Koliko li je puta zaželjela da otac i mati i sva djeca onako navečer sjednu na okupu, pa da se razgovaraju, smiju i zabavljaju kao prije. Sada kano da je toga običaja u kući nestalo, kao da je glavnja pala i jedno od drugoga rastavila. Otac nema kada da se doma ustavi, već sve s drugima biva, sve mu je drugo preče, a kad se doma nađe - onda nije sam, već se oko njega okupe nepoznati i poznati ljudi, te tamo gore u odaji nad baštom razgovaraju. Učinilo joj se je kao da oca upravo otimlju i tuđe od kuće, a kad bi ih iz sobe iza pendžera gledala gdje se jedan po jedan povlači po avliji - bilo joj je da ih odmah rastavi, rastjera. Kano da ih je zamrzila - tako ih nije mogla gledati. Pa još u zadnje vrijeme... Od zimus počeli se i momci nekakvi sastajati na sijelo Alagi i Mehmed Aliji. U razgovoru s materom razabrala je da se tu misli o nekakvu bježariju - ali dalje nije htjela pitati i raspitivati. Nije joj se dalo jer je opet među tima vidjevala Salku. Poznavala ga je po kazivanju. Nikada joj nije prije na um ni padalo da ga pogleda, ma da išta o njem pomisli, al' sada, otkako je počeo u njih zalaziti na sijela, neugodniji joj je bio nego i jedan drugi. Nije joj nikada ništa učinio, s njom nikada riječi

progovorio, al' otkad ga poče razmatrati da se osobito voli s Mehmed Alijom, odmah joj je ispaо iz volje, mada joj ni prije u njoj nikada nije bio. Zašto se on hoće s Mehmed Alijom? Pa ovo kad se ovdje kupe radi nekakvih dogovora - zašto nije s njima i Hilmo? - Ha - a tko bi mogao biti kriv da se je Mehmed Alija raspушćao, da to već svatko znade? Neće li tu biti razlog kakav što se Mehmed Alija, kako je slušala, tako voli sa Salkom, neće li tu biti koji povod da ju brat grdi radi Hilme, Hilmu mrzi i radi njega da s njom tako postupa, čemu se od svoga brata nikada nije nadala - a najmanje sada, kad su i otac i mati za to da ona pode za nj?

Boljelo ju je što ju je upravo Mehmed Alija udario, boljelo ju je i ono kuda ju je udario, malo je i zaplakala i razglabala u sebi o toj stvari - nu brzo se je opet stišala i umirila. Nekuda joj bilo - ma i nejasno - kô slatko što je morala malo podnijeti i pretrpjeti radi Hilme, a onda sjetivši se da njezinoj ljubavi s Hilmom ništa na putu ne stoji, a sam Mehmed Alija ne more ništa učiniti - opet se je brzo smirila i razblažila, gledajući unaprijed one slatke, toli željno snivane časove koji će tek doći. I odmah je zaboravila što joj je brat učinio, zaboravila da je u prvoj vatri i sama mislila da se radi toga potuži materi - zaboravila je sve - samo što nije zaboravila Hilmu, rastapajući se i blažeći svojom čistom, nepomućenom ljubavi.

Nastalo je već lijepo vrijeme, brzo sredina proljeća, a Alaga nije još ništa govorio o iseljivanju. Hanumi je to donekle bilo i čudno a i povoljno u zadnje vrijeme, jer se nije mogla nikako sljubiti s mišlju da bi svi ostavili zauvijek ovu kuću, ovaj kraj, pa otići tamo gdje nigdje nikoga ne poznaćeš, nit li drugi tebe poznaće. Hanuma imala dosta briga na glavi, dosta muke, pa nije pravo ni imala kada da misli o onomu što joj je jedanput zimus Alaga rekao. Nikako se nije mogla smiriti radi Mehmed Alijina života - a Alagi se bojala potužiti da ne bi sina sasvim istjerao, kako se je nakon one nesreće bio zaprijetio. Boljelo ju je šta Alaga radi: nikad nikakva posla, već sam pusti trošak, a uvijek prodaj nešto danas, nešto sutra. Kroz tri godine kuća silno spala i otančala, kô kad nitko ništa ne radi, a svi skupa troše. Jedina joj ugodna briga bila Meho i Đulsa, nu brinući se u zadnje vrijeme Đulsinom srećom - a opet i radi ostalih briga - Mehu nije više tetošila kao prije. Sad joj je bila

jedina misao i želja da Đulsu namiri, da ju vidi sretnu i zadovoljnu, kako i sama djevojka želi. Tu se je osjećala sretnom: - momak je bio kao da ga je dobar čas poslao. Gdje je god čula govoriti o Hilmi, svagdje najbolji glasovi, kako je dobar momak, valjan i vrstan trgovac. A opet i Alaga je bio za tu ženidbu - još malo pa će biti sve gotovo, i prosidba, i vjenčanje i sve.

Alaga se je raskrstio s misli da seli u proljeće. Jedno radi Đulse, a drugo, što je bilo za nj puno i mnogo važnije, radi glasina, koje su se pronašale. Dolazile su viesti da svijet radi vojaštva bježi u goru, da će se sastavljati čete, da će se udarati na Švabu, a tad da će i sultan poslati svoje vojske. To će onda napasti kao mrav, i nema druge, onda je Švabi odzvonilo. To je znamenita stvar, a upravo onako kako je on mislio i želio. Ne gibi - to će biti sve tako - pa zašto da ne čeka i da ne vidi šta će od toga biti? Ako sve uspije dobro, kao što i hoće - zar ne bi bila najviša ludost da se iseli? Jedino mu je muke zadavao Mehmed Alija: ako njega uzmu? Nu neki su kazivali da jedinke neće pod pušku: a i Mehmed Alija je jednak, jer bogme, Meho je još dijete. Dakle njega za stalno neće. Al' zato je ipak - za svaku sigurnost - pomišljao i na to. A on je o tomu i razmišljao i razgovarao također radi drugih, da im uzmogne dati savjet i kazati zgodu kad mogu ubjeći. Stoga se je u njega na sijelo osim starijih ljudi sabiralo i momaka. Isto tako je pušćao Mehmed Aliji da se i on s drugima sastaje i razgovara: kad je opća pogibelj - dobro je mislio Alaga - valja i svaki sa svoje strane da se brine i nešto radi. A Mehmed Alija je savjesno vršio i izrabljivao to povjerenje i dozvolu. Po čitav dan ga nema doma i nekad i noću izostani. Otac mu je davao novaca da uzmogne sjesti među ljude. Jedno dva puta ga je Alaga vidio pijana - ali mu nije ništa zamjerio, jer je držao da je to Mehmed Alija učinio od žalosti i brige, od ljutnje i bojazni pred onim što se na nj možda sprema. Pa napokon - i drugi su momci to isto tada činili, koji gotovo nikada nisu okusili nikakva pića, a sve od očajanja ili beznadnoga veselja: kad se ruši sve, neka i to pada, svakako se primiče odsudni čas, pa što dragi Bog dade. Tko bi i mogao u taj čas što mlađariji zamjeriti? - I tako je Alaga Mehmed Aliji sve oprostio.

A sada - kako je on sada sretan bio u svom Mehmed Aliji! S njime se je razgovarao kao s odraslim čovjekom - i nikada da bi pomislio da bi njegov sin za ranijega mogao tako ozbiljno i lijepo misliti. Mehmed Alija bi sam odmah svaki govor svraćao na Švabu, na vojništvo - pa bi govorio i lјutio se, mahao rukama. Sam Alaga priznavao je u sebi da tako nikad žestoko nije ni sam u sebi govorio kao Mehmed Alija, pa se je od - milinja gotovo rastapao i u sinu ponosna srca gledao valjana, vrijedna i odlučna turčina. Koji drugi otac - mislio je Alaga - more biti tako sretan da ima takvoga sina? - I on bi ga odmah pomilovao, ogrlio - - ama mu se nije dalo da se odmah pred sinom oda i da mu pokaže koliko mu je ugodio: ta pred mlađim ipak se valja držati malo ozbiljnijim, hladnijim.

Kad se je jednom sastao s Omer-efendijom, ipak je uvidio da mora malo oštro opomenuti sina.

- Zar ne vidiš, bolan Alaga, šta ovi rade? Koji misli da bi ga moglo uzeti u soldate, to ti sada svaki piye, pa nikad da se otrijezeni od rakije. I po šerijatu je bolje da ode ovoga cara služiti nego da se opijaju. A dina mi, valjalo bi im i da ih uzmu, ne bi li se malo primirili i pameti dozvali! Već ovako boje se i ne boje - a sve pij danas, pij sutra. Kad misle nešto učiniti, eto, neka se svi saberu pa neka bježe u goru, kao što i vele - te sad je lijepo vrijeme, ili nek sele u Tursku, kad kažu da je tamo bolje. Ništa to - ama pripaziš li ti na svoga Mehmed Aliju?

- Što?

- Čini mi se, kako sam čuo, i on koji put potegne, pa se napije. Bolan brate, ne valja tako!

I zbilja, Alaga je jednom prikorio Mehmed Aliju. Poslušao je Omer-efendiju.

- Šta ja čujem, kaurine? Kazuju mi da si pio - čuješ li, da mi nisi više toga učinio!

Kad su počele oblasti paziti i nadzirati gdje se sijela sastavljuju, Alaga je odmah vidoio da mu je kuća na nezgodnu mjestu, pa da bi ih

mogli lako naći. Zato su odredili u zavučenoj ulici, podalje malo, u jednoga od prijatelja da se sastaju, da ne bi kod Alage bilo neprilika.

Mehmed Alija se redovno sastajao sa Salkom, a nije rijetko bivalo da je Salko izjutra ili po ručku došao u Saje da tamo pričeka Mehmed Aliju. Dok bi ga čekao, sa Sajom bi se nadugo i povjerljivo razgovarao, a nekoliko puta joj je donio i darova u jagluku ili u hartiji. Salko je činio sve što je držao da će biti Mehmed Aliji po volji. A znao je dobro da ne može njegovu prijatelju dan proći, a da se jutrom ili po podne ne vrati na Carini lijepoj krčmarici. Stoga bi Salko sam uvijek prvi tamo pošao, ili dan prije, kad bi se rastajali, Mehmed Aliji pripovijedao kako će biti lijepo, kako li će se ugodno zabavljati kad sutra odu lijepoj krčmarici.

Jedno se jutro Mehmed Alija digao pokasnije. Daleko sunce poodskočilo. Sinoć došao doma negdje iza ponoći, a ugrabio zgodno, kad mu još otac nije bio došao sa sijela. Bio je sa Salkom u lijepo krčmarice, a ona ga ispratila o ponoći s riječima da ga i sutra očekuje. Tako bi mu uvijek rekla - i Mehmed Alija bi joj uvijek išao. Digao se i umio nad ledenom, obukao i uredio. Ama je bio nešto nezadovoljan. Hvatao se po džepovima, pa se onda ogledavao naokolo po odaji. Kao da je nešto izgubio pa traži. Onda uze hodati polagano i iz odaje zalaziti u odaju, gledati po avliji, po bašči. Napokon otvori odaju, što je bila u dnu tavana i razgleda se po njoj. Oko mu pade na materin sanduk, u komu je opazio ključ. Pogleda opet na tavan, niz basamake, okrenu glavom da namjesti uho, ne bi li što bolje čuo - i primaknu se sanduku. Otkluča ga, pa poče po njemu prebirati lijepo uređene i presmotane haljine. Prebirao je najprije s jedne, pa onda s druge strane - dok napokon ne izvuče materinu dizu¹⁰⁹, ogleda ju, izvadi čakiju i odreže mahmudiju¹¹⁰. Opet metnu dižu gdje je i bila, al' taman da će sanduk zatvoriti, u odaju dođe Đulsa.

- Šta, jadan ne bio, prebiraš po materinu sanduku? - preplašeno ga upita sestra.

¹⁰⁹ dizija, díška, diza (tur.) - niska ili struka od ogrlice dukata, bisera ili korala

¹¹⁰ mahmudija (ar.) - turski dukat, kovan za vladavine sultana Mahmuda II (1808-1839)

- Što ti imaš govoriti? - Šuti - ako riječ kažeš i materi pripovjediš - znaj da će zbosti i tebe i Hilmu...

Djevojka trgnu na se i sva problijedi.

- ... Čuo sam ja stvari i o tebi i o njemu. Da si mi odmah umuknula - čuvaj se - ni riječi! - oštro joj zaprijeti Mehmed Alija.

Mehmed Alija brzo zatvori sanduk, još jednom pogleda Đulsu, da je jadnica sva protrnula, pa izleti na dvor.

Išao je kao da je za njim potjera. Pred kahvom na Đerizu sustretnu ga Salko.

- Hoćemo li - a? - namignu Salko okom preko čuprije i nasmije se.

- E ja šta!

- Imaš li ti što para?

- Imam, imam dosta!

- Otkuda ti?

- Uzeo sam ocu jutros tri oke duhana u demetima¹¹¹ pa prodao. Nije mi otac htio dati, već nešto malo - pa sam morao. Privezao duhansku iglu za mlat, a onda nabadao sve demet po demet i vadi kroz pendžer - jer je duhan pod ključem.

- Ja sam morao jučer mehandžiji ostaviti sahat za piće - ma svejedno, imaš ti! Hajdemo!

I podoše preko čuprije. Salko je poveo razgovor o Hilmi, i napadao na nj, jer da on svagdje govori proti Mehmed Alije.

- Da samo čuješ! - uvjeravao ga je Salko. Pa još ima obraza da ti sestri dolazi - a ovamo, kad nije tebi mogao oteti lijepu krčmaricu - našao neku drugu Švabicu, pa sve na nju potroši. I on hoće da ide tvojoj sestri -

- Neće, dina mi! Ako ga vidim i zatečem, teško njemu!

¹¹¹ deme, demet (grč.) - snop, breme, svežanj, naramak

U krčmi nije nikoga od gostiju bilo, pa kad su se njih dvojica približila krčmi, na vratima je stala podbočenih ruku još omlada ženska, stasita i jedra i u rastu i u bedrima i u prsima. Lica joj puna i bijela, samo što se sa svake strane od nosa do ugla od usta protegao modrušast nabor, kao i koluti ispod očiju.

Nasmija im se odmjereno, nekako nehajno i pusti ih unutra, sveđ gledajući za sobom na sokak, kao da koga isčekuje. Kad su oni sjeli za stol male, tamne krčmice, u kojoj još nikoga nije bilo, s visine ih je pogledala, držeći suvišnim da ih riječima upita, šta će.

- Najprije ćemo pive, pa rakije - a? - upita Salko Mehmed Aliju.

- Taman tako, daj nosi, gospojo! - reče djevojci Mehmed Alija, pogledajući na nju željnim okom.

Kad im je lijepa krčmarica donijela pivu na stol, Salko namignu lukavo očima, a Mehmed Alija ju sav dršćući i kao bojažljivo tek s vrška dodirnu u debelu i gojnu nadlakticu.

- Nhaa! - uzdahnu on naglas. - Sjedni, gospojo! - pokaza joj Mehmed Alija mjesto da sjedne uza nj.

- Nemam kada! - otrese ona, omjeri ga dva-tri puta i pode bliže vratima da gleda kroza njih.

Mehmed Alija preneražen razrogači oči za njom, a da ubije tugu, nastavi piti s prijateljem. Trusili su pivu za pivom, a pusta im se oslačala, da nisu ni mogli pomisliti da se dignu. Piće ih razgrijalo, te nisu ni opazili da se je oko podne radi ručka izmijenilo dosta svijeta, a po podne da su opet sami ostali. Napokon im piva dosadi, pa narediše rakiju da se njom zabavljaju.

I četiri sata su po podne bila prošla - a oni sveđ sjede i piju. Salko je već bio uhvatio, a još više Mehmed Alija, komu je jezik silno otežao.

- Amo, amo, gospoja - ahaa! - okrenu se Mehmed Alija na stolici za djevojkom, koja je prolazila besposleno, ali kako namjerice blizu njega. Zar me ne voliš?

- Dragi moj, - uh! - skoči ova hitro, obujmi ga otraga rukama po prsima, pritiše ga na sebe i poljubi u usta.

- Sjedni tu - ovdje! - zvao ju je Mehmed Alija.

Njoj je na krajevima usnica lebdio neki čudan smiješak, a oči joj sveđ letjeli na ulicu. Sjela je kao nehajno uz Mehmed Aliju, a onda kô da se predomisli, pa mu prebaci ruku preko ramena i zagleda mu se u oči. Mehmed Alija objesio ruke niza se, napinjući sumorne i krvave oči da ju gleda. Katkad bi samo digao ruku i hitro, rek bi kradom, prevukao njom preko ramena pa preko prsiju lijepu krčmarice, a ona bi se, kad ne bi zaboravila, stidljivo stala braniti od toga.

- Turčin - ti mene nemaš rad! - teško je lijepa krčmarica izgovarala i sebi primicala Mehmed Aliju.

- Ja - ja? - rastvorili oči Mehmed Alija, gotovo ni ne nadajući se tomu upitu.

- Nemaš, jer bi mi inače dao kakovu uspomenu!

Mehmed Aliji se od blaženja raširili lice, ukoliko je mogao razumjeti ono što mu je lijepa krčmarica rekla. Taj čas nije se mogao dosjetiti da joj je dao mnogo skupocjenih darova - on je bio sretan što je i opet od njega pitala.

- Evo, donio sam ja tebi! - maši se on rukom u njedra, te iz džepa od ječerme¹¹² izvadi zlatan prsten - zmijica obavljena nekoliko puta.

- Ah! - začudi se lijepa krčmarica, kao da je htjela i očima prsten uzeti, pa ga stade navlačiti na prst. - Dušo moja! - ogrli ga debelim rukama, nasloni se na nj i stade ga ponovo ljubiti.

- Otkuda mu prsten? - upita se sam Salko, gledajući ga na prstu djevojčinu, koja se kraj Mehmed Alije sjela i neprestano oko njega tetošila.

¹¹² ječerma - vrsta prsluka, dio starinske muške i ženske narodne nošnje

Oko ićindije nagrnu svijeta - sve mlađarija. Djevojka se je morala dignuti da ih podvori rakijom, a kako im je donosila, onako je svatko za njom gledao, a tko je mogao, i uštinuo bi ju za debele ruke. Mehmed Alija se samo prevjesio preko stolice, a kud god lijepa krčmarica, onuda i njegove oči, gledajući ju u lice. Ona bi se kad god obrnula i vragoljasto se nasmijala.

I pilo se je dalje, a rakija sve više razgrijavala i otežavala glave. Sunce odavna već palo k zapadu, a mlađarija od brige radi vojaštva udara po rakiji, a rakija podiže ruke da se hvataju lijepe krčmarice. Jedan od onih tek nadošlih otetura se u kut djevojci, stade preda nju i pruži ruke prama njoj, te ju uhvati čvrsto, jedva joj nešto pod glas priopovijedajući a sve klimajući sa strane na stranu. Djevojka mu se smijala.

- Ne kreći u nju! - viknu Mehmed Alija.
- A tko će mi zapovjediti? - lako okrenu onaj glavom.
- Velim ti, ostavi! - poče se Mehmed Alija dizati, i naleti u onaj čošak gdje je sjedila djevojka.
- De - koga ćeš ti? - namjesti se onaj proti Mehmed Aliji.
- Odlazi otalen!
- Neću!...
- Na! - zamahnu Mehmed Alija i udari ovoga po vratu.

Djevojka skoči, ostali se slete i navališe na Mehmed Aliju, koga je branio sam Salko. Nasta prava tučnjava, udarci padali i odjekivali, a djevojka izide na ulicu da zovne stražara.

Dvojica su došla i rastavila ratoborne momke. Četvoricu momaka uhvatiše, dok se ostali izvukoše jedan po jedan. Među ovom četvoricom bio je i Mehmed Alija. Svaki je stražar uhvatio po dvojicu sa strane za ruke i poveo ih sobom preko čaršije. Znatiželjni svijet je gledao za uhapšenicima, a pri tom se smijao i pravio svakojake opaske radi toga kako su momci teških nogu i glava posrćali sad na ovu, sad na onu stranu.

XII

Hanumu je bolno pogodio glas da joj je sin opet zatvoren. Još prije nego joj je što o tomu Alaga pripovjedio, ona je čula to u mahali što je i kako je bilo. Kao da ju je netko nožem pogodio - tako se je to nje kosnulo. Od muke i boli sva problijedila, ustima stisnula, a zapanjenim i suhim očima prevrćala, kao da nešto brižno traži.

- Ha - jesli li čula što je oni tvoj srećo uradio? - ujedljivo joj dobaci Alaga.

A nju je to gotovo više opeklo nego li ju je zaboljele kad je čula šta je opet s Mehmed Alijom bilo. Alaga ju prekorava kao da je ona kriva svemu kakav joj je sin, kao da ga je ona raspušćala. A kako može mati da svojom voljom bude kriva sreći svoga djeteta? Zar mu ona nije kazivala svako dobro, i zar nije Alagu opominjala da bolje pazi na sina, da se ne liska i ne skita i dan i noć? Alaga ju nikada nije htio poslušati, sve su mu neke druge besposlice bile preče negoli kuća i djeca - i tako je Mehmed Alija imao i zgode i slobode da se lola, da pije i da se karta. Pa koja sramota cijeloj kući! Svak će živ na nj upirati prstom i pokazivati da je to taj i taj - a sva sramota pasti će na nju sirotu! A je li ona kriva svemu tomu, te tko je pravi krivac?

Bojala se je i pomisliti da točno odgovori na to pitanje. Ta kako bi ona opet mogla Alagu okriviti za to što je taki Mehmed Alija? Ni Alaga nije nikad poželio da mu se sin iskvare, već naprotiv, ako je imao kada da o tom razmišlja, želio je da bude valjan čovjek, štovan i pribran među ljudima. A eto - nesreća je drugaćije htjela, pa Mehmed Alija pada i pada.

Hoće li Bog dati bolje?

Nešto joj se steglo oko srca, a na oči joj se činilo da sve vidi crno. Nekako kao da sve ide unatrag, sve gore i gore. Alaga se zapustio, ništa ne radi, prodaje zemlju komad po komad: - da je barem polovina ostala od onoga, što se je nekada imalo, nikuda bolje! Sve se smaklo, a jednakost se troši. Sada opet i Mehmed Alija udario po zlu, pa gdje što uhvati, ono i ubije, da ništa za njim ne ostane. Pa ne to - već evo po drugi put je došlo da je bio zatvoren. Koja sramota! Kojim srcem da čeka jadnica nove, buduće dane, kojim li obrazom da pogleda u oči svijetu? Šta će se reći, šta li govoriti o njoj i o njezinoj kući? A sada opet najviše u čas kad bi imala usrećiti kćer i dati ju za Hilmu! Neće li to smetati njezinim željama, pokvariti nade i njoj i Đulsi? Zar se ne bi Hilmo mogao svega okaniti radi sramote što ju čini Mehmed Alija, zar ne bi mogao s pravom reći: kakva mati, takva i djeca?

I upravo radi toga - koliko li se bojala Alagine ljutnje! Opće se je zakleo da Mehmed Aliji više ne da u kuću, već neka ide kud zna, i neka radi što zna. Može biti da svatko ne zna što je poradio - pa zašto onda pred svakim svoju sramotu otkrivati? Može biti da Hilmini još ne znaju za ovu novu nezgodu - pa zašto ih ići upozorivati na nju? Ne bi li to nekako na njih nepovoljno djelovalo, upravo u ovaj čas kad se kroz uši provlači da će Hilmo zaprositi Đulsu, kad se na to spremaju i s jedne i s druge strane? Pa i šta bi inače ta stroga zakletva koristila Mehmed Aliji, samom bi li ga to išta popravilo? Bi li ga to smekšalo, dozvalo pameti, izvelo na pravi put?

Njoj se je sasmosta neumjesna činila ta Alagina strogost, a tim neumjesnija što bi onda može biti Mehmed Alija i izvan kuće još gorih stvari radio, a sve za inad onima koji su ga od sebe odrinuli. Ona se još dobro sjeća kako je prvi put nagovarala sina, kad mu je otac zabranio dolaziti, da poljubi babu u ruku i da ga moli da mu oprosti - pa kako je tad Mehmed Alija na to osorno odgovorio! A kasnije, kad se je s ocem izmirio, neko se je vrijeme uljudio i gledao na se, dok ne dodoše glasovi o vojaštvu i dok mu otac opet ne pušća uzde. Pa šta mu dakle pomaže sva ta strogost? Upravo stoga nije ona sada Alagi ništa ni kazala što joj je Mehmed Alija učinio. Iz dize¹ joj otkinuo nekoliko zlatnih novaca,

¹ dizija, díška, diza (tur.) - niska ili struka od ogrlice dukata, bisera ili korala

odnio joj zlatan prsten, svijen na zmiju. Šta će da radi? Njoj ne bi toga žao bilo - al' samo da joj sin nije bio onaj grešnik, onaj krivac koji je to zlo učinio. I kad bi to sada kazala Alagi, ili bi što koristilo, ili bi se to moglo naknaditi?

Stoga je naumila govoriti Alagi da ne tjera sina od kuće, jer to ni onako neće njemu koristiti, a štetovat će sreći kćerinoj. Neka barem očuva jedno dijete kad ne more oboje.

Kad je navečer Alaga došao doma - a bilo je pokasnije - ona ga je čekala sama. Đulsu i Mehu poslala da spavaju. Kad je Alaga unišao u sobu, digla se pred njim, da preda nj metne tablu gdje će sjesti. Još nije bila prostrla dušeka, a i Alaga kano da nije htio odmah leći, već onako smrknut sjede.

- Spavaju li djeca? - upita ju on, pogledav u nju navučenih obrva.

- Jest! Čuješ, dina ti, baš valja da se porazgovorimo o Đulsi! - odmah ona nastavi, zatvarajući vrata što ih je Alaga za sobom otvorena ostavio.

- E? - izvrnu Alaga glavom, pripaljujući čibuk² na momu.

- Eto znaš, čuo si i sam, da se Hilmo Omer-efendijin gleda s Đulsom. Javljuju nam da će ju brzo prošiti - pa šta veliš, da mu ju damo?

- Hm - a što ne? Hilmi ne mogu ništa zamjeriti. Kuća mu je dobra, s Omer-efendijom sam odavna prijatelj - a opet, hm! - ja nemam šta proti tomu reći!

- I ja tako velim, a bogme, i Đulsa to hoće!

I nastavili su o tomu razgovarati, a Alaga se tako mirno držao kao da se ništa nije ni dogodilo. Hanuma mu je dokazivala da će im kći biti sretna s Hilmom, da će se dobro udomiti; Alaga je pak i sa svoje isto nadodavao, te se je hanuma upravo čudila kako to da je Alaga našao barem jedanput toliko vremena da se s njom razgovara o

² čibuk (tur.) - kamiš, cijev sa lulicom koja služi za pušenj

obiteljskim stvarima. U ovoj nevolji i to joj je bilo tako slatko, tako ugodno, da se je osjećala gotovo sretnom kao što je nekada bivala.

- A vidiš - jednu ču ti reći. Čini mi se, mjesec, najviše dva dana da prođe, Hilmo će zaprositi Đulsu. I njoj je tako rekao. Već znaš li - bojim se da ne bude što radi one nesreće, radi Mehmed Alije ...

- Ne govori mi o njemu, koji mi sramoti obraz pred poštenim ljudima! - smrknu se Alaga, pa ljutito otpuhnu tako, tek što nije utruuo čirak, koji je bio daleko od njega.

- A dina mi, i meni je kô i tebi... Jadna ti sam, Bože moj! - metnu ruke na lice, nu brzo se opet sustegnu i upilji očima u plamen, koji je hitro trepetao, pa se opet umirio, da plamsa mirno, jako. - Je li ti draga sreća tvoje kćeri? - upita ga ona, samo jednom, hitro skrenuvši očima s plamena na Alagu, da se opet u mum odmah zagleda.

Alaga ju pogleda i ljuto i blago, kano da je onim pogledom htio ženu upitati:

- Zar još treba da ti reknem?

I ona mu poče kazivati kako bi baš sada najgore bilo kad bi Mehmed Aliju otjerao od doma. To bi moglo učiniti da mnogi saznadu koji još nisu saznali šta je učinio i koju sramotu. A tko zna, ne bi li se radi toga i Hilmo predomislio - pa šta onda? Đulsa za njim izgubila i pamet - - a još, tko zna kad će se i hoće li se za nju ovakva prigoda desiti!

- Stoga bih ja rekla da ga pušćamo doma sad za sada, dok ovo ne budne - a onda, opameti li se, dobro s dobrim, ne opameti li se, neka udara glavom kud god zna i more!

- Da ja onoga hrsuzina primim u kuću? - izvali se Alaga po minderu na jastuk i zabode očima u sišu.

- E nije samo to! Ja sam čula - a dina mi, bit ćeš i ti - sad kad budu uzimali momke pod pušku, da će najprije sve one koji se skitaju, a kuće ne imaju. A zar ne bi onda odmah uzeli i Mehmed Aliju, pa kad bi ga uzeli - što ti koristi sve što si do sada razgovarao i radio i nakanjivao? Vidiš, šta bi se otuda moglo izleći: Hilmo bi ostavio Đulsu

- a onda ona ne bi više za nikoga i Mehmed Aliju bi svakako odmah uzeli pod pušku.

Alaga privuče obrvu obrvi, nabora mu se čelo, a oči zapele jednako o šisu, pa niti da bi riječi, već kao da nešto teško premišljava. Hanuma ga je gledala bojažljivo, upravo dršćući, očekujući šta će reći. Licem joj se, kao i sveđ u ovo zadnje vrijeme, prelijevao izraz sjete, neke tajne, tuge, a dok je govorila, govorila je tako mirno, tako jednostavno. - Na ono što je Mehmed Alija počinio, tako je otvrdnula, pa sada kano da nije imala vremena da njega žali, koliko je, naprotiv, mislila da se mora skrbiti za Đulsinu sreću. Takov biva onaj koji se je navikao neugodnostima, a ne gubi nade da će ih i opet imati, te ih očekuje, misleći: Svejedno, bit će što će biti! Za Mehmed Aliju kano da joj je postajalo svejedno, kano da ga je više od polovicu izgubila, a drugu da će brzo, pa ga požali kao da ga više ni nema, kao kad majka zaplače za nestalim sinom. Jedino se je brinula za Đulsu, za njezinu sreću, koja će joj se eto brzo nasmijati - pa bi htjela da joj ju kći uživa svu, u cijelosti, nepomućenu - tako ju je voljela, a i još više, otkad je počela gubiti nadu da bi moglo što biti od Mehmed Alije.

Alaga zadimio iz čibuka i tegli naglo, glasno, a u luli sve fršti duhan. Nekoliko puta se okrenuo sa strane na stranu, kad bi mu počela pomalo trnuti ruka na koju se je naslonio.

- A - šta misliš, ti, šta veliš? - tiho ga i bojažljivo upita ona.

- Neka ga hiljadu đavolova nosi! - muklim glasom izusti Alaga, tresući pepeo iz lule na tablu. Ja mu ne branim - ama nek mi ne izlazi pred oči kad sam ja doma!

Sutradan se je Mehmed Alija bio dovukao doma. Podvio glavu, u prvi mah, kao da se je bojao pogledati materi u oči. Nu kad je vidio da ga ona ne ruži niti na nj viče, ohrabri se, te ode na tavan, kamo je kasnije za njim i hanuma došla.

- Sine moj, što to radiš? - blago mu reče ona. - Očiju ti, hoćeš li se dozvati pameti? Evo, hvala Bogu, imaš oca, koji se brine za te, ništa ti ne fali; - sjedi doma, pa nećeš nikomu biti kriv. Sinoć sam ti se s babom razgovarala - pa da znaš kako si ga ražalostio! On ti ne bi nikada

ništa zamjerio da sjediš s mirom, a i sam bi ti katkad dao i rekao da se ideš malo razveseliti. Pa kud ćeš više? Onda ne bi bio nikomu kriv niti li bi te zatvarali! A tko ti je viši prijatelj nego tvoj otac?

Mehmed Alija ipak kano da je i sam veoma dobro uviđao da je sagrijeo, pa se skutrio i šutio. I sam se silio da se smiri, a već i stoga što se je jednako bojao oca i njegove strogosti; malo bi kad po danu izišao kuda, te se obično vrzao samo po donjoj mahali. Već ipak na njemu je bilo čitati šta je ležalo u njegovu srcu, u njegovim mislima. Kad se pomalo počelo zaboravlјati šta je učinio - a svijet mnogo štošta brzo zaboravlja - u njegovim očima, u njegovu hodu i držanju bilo je vidjeti nekoga ponosa i samodopadnosti, osobito kad bi bio uz koga. Makar da je malo zabrazdio - ipak je eto tu nedavno u onoj tučnjavi pokazao svoju snagu i odvažnost - pa zar to nije junački? On je svoju obavio, pokazao je tko je i što je, a sad je dobro da ga se drugi boje. On je svoju učinio.

Mati se primirivala radi njega, a i Alaga kano da je počeo zaboravlјati pomalo da se mora na Mehmed Aliju srditi.

Jedina Đulsa živjela je sretna i blažena u ljubavnim snovima. Zapravo nije ni saznala šta je opet bilo s Mehmed Alijom, tek je nešto načula, ali nije imala kada da se istrgne iz onih svojih slatkih i ugodnih misli. Od njena veselja kano da se je cijela kuća veselila, a kako li bi lijepo odjekivalo kad bi ne znajući šta više od sreće i blaženstva zapjevala i izvila na tavanu ili u bašći! Misleći na Hilmu, svaka joj je žilica trepetala, a nekada bi joj se prisnilo - onako na javi - kao da joj je utisnuo cjelov na usne, ogrlio ju - - i tad bi joj zaigralo od milja oko usana, grudima bi ju sjeknula draž, u glavi, nad očima nešto stisnulo, te ne bi mogla na otvorene oči ništa vidjeti - - pa bi onda, rumeneći se, crveneći se radi tih nejasnih, neosjećanih pomisli, prikupila noge, o njih se laktima oslonila, a u dlane sakrila glavu, da je ne bi tko vido. I uživala bi tako - samo se je bojala da tko ne dođe, da je tko ne buni...

A kad bi se prenula, opet bi uhvatila za posao i radila. Spremala je svoje ruho djevojačko, što joj treba kad ju Hilmo povede domu svomu, svojim bijelim dvorima. Od rane zore pa do mrkle noći radila je i vezla, a Saja je morala po više puta i počešće u čaršiju da kupi i zlata i

svile, kad bi to zaboravio Alaga narediti i nabaviti: - a, zapravo, gotovo je uvijek zaboravljao. Po mahali se je svuda znalo da se Đulsa sprema za udaju i da će ju Hilmo odvesti, a to se je tim sigurnije tvrdilo što je sve tjede bilo Đulsu vidjevati u petke s drugim djevojkama u ašikovanju. I Hilmo se davno već okanio takoga ašikovanja i zabave, te je samo dolazio otvoreno na vrata svojoj Đulsi, gdje bi se njih dvoje dugo i dugo slatko razgovaralo.

Hanuma se je ozbiljno bavila pripravljanjem ruha svojoj kćeri, jer je bilo i više nego stavno da će joj brzo doći prosci. I sama je Đulsi pomagala, a Đulsa opet nije drugo ništa ni radila nego samo za se. Valja djevojci da ponese sa sobom i svoga ženskoga rada, jer joj se i po tomu mjeri vrijednost i valjanost. Tek bi onda od posla otpočinula kad bi joj na vrata došao Hilmo, a ona preda nj izašla svosve i u bijelu ruhu, kako je ljeto bilo. Sve na njoj bijelo kao bijeli snijeg, a plemenito joj rumeno i lijepo lice u onom odijelu još ljepše, krasnije bilo. Nije ju samo jednom Hilmo premjerio kad bi mu se ovako iza vrata pokazivala: jeo ju je očima, gledajući njezin stas, vitak kao što je jela, čarno lice i na njemu ona dva oka, koja su iz one bjeline još življe, plamnije sjevala, kao što se je i crna kosa isticala ispod sitnoga i urešenoga finog fesića. Duge, bijele dimije bi sprijeda potkupila, prebacila ih preko ruku, spuštenih dolje niže ispod tanka pasa - i pogledala bi ga tako milo, tako blaženo da bi mu se mahom srce rastopilo, da bi se on tu ustobočio kao kamen, da se ne diže ni ne miče, već da ju tako gleda. I kako mu je bilo pri duši ugodno, slatko - gledajući nju, i znadući da će biti brzo njegova i ničija više! A njegova sreća jednaka je bila njezinoj: Hilmo joj je bio prva ljubav, njegovo biće, njegovo sve zasadilo joj se u prsi s prva maha duboko - još onda kad nije mogla shvaćati kako što sada shvaća - njegova joj pojava u onaj sveti čas zasadila klicu u djevojačke grudi, koja se je evo rasplamsala do vatre, do plamena, koji ju djevojku priteže domu njezina dragoga, dočim ju je još zeleno dijete njegov pogled sapinjao - da je morala drhtati. A dok se je ona sjećala onoga prvoga časa, blagosivljući ga sada u naponu prve, žarke, neugasive ljubavi, Hilmo je i sam sretan blagosivljaо isti onaj dan, isti onaj sat koji i ona, a koji mu je u naručaj bacio to divno biće, to nevino srce, koje se je prvi

put njemu povjerilo, uvijek mu jednako vjerno ostalo, a da nitko drugi nije više mirisao iz toga cvijeta niti će mirisati doli on sam.

Pa da ne budu i jedno i drugo sretni?

A kad bi se Hilmo od nje dijelio, uvijek bi mu ona na put dala kiticu mirisna cvijeća, što ga sama goji i zalijeva. Sama bi se prije poigrala cvijećem oko usana svojih, izdigla ga na bijela, puna njedra, pa ga poljubila, kao da bi u nj htjela izliti sve svoje želje, a cvijeće onda da ih pripovijeda Hilmi, kad mu ona ne može niti zna sve kazati što bi htjela.

Po onomu što je Hilmo njoj kazivao, prosit će ju pod konac ljeta, a u jesen odmah da budu svatovi. A kako li je i jedno i drugo iščekivalo to vrijeme!

I Alaga sam, videć da mu Hilmo dolazi kćeri, a čujući od žene da će ju eto brzo proziti, upravo je sve odobravao i kano radovao se.

- Pa kad hoće, šta će ja - eto neka bude sa srećom! - rekao bi hanumi, prepuštajući sve njoj, da se brine i uređuje kako znade.

On je i sam imao svojih briga. A kako i nećeš? Eto se primicalo vrijeme vojništvu - pa, bogme, to je važna stvar, da se premišljava i iščekuje šta će biti. Što koji dan više, a to se u Alagu nakrcavao jed kao otrov. Smrknulo bi mu se pred očima kad bi video kojega Švabu - ama svakoga nosi li se kao Švaba. Kako li se je vrijeme promijenilo, pa šta li je dočekao, pred kim da se boji! Da, boji, ne samo za se i za svoju glavu, već i za svoju djecu, za sveti din! Sad će, brzo će početi tjerati iz dina: prva je da mladariju pohvataju pod pušku, i da ih obuku u one haljine! Strahota!

Od boli, od muke, od bijesa ne bi znao ni riječi progovoriti.

- Ah, još malo pa vas neće moje oči gledati! istisnuo bi kroz zube kad bi mimo njega zakucala austrijska sablja, il kad bi prošao koji činovnik ili useljenik.

Sad već nema kud kamo, te nije mogao otezati. Kad namiri kćer, onda će na godinu i on i Omer-efendija. To mu se je činilo tako naravno da je smatrao suvišnim o tom s njim i razgovarati i razmišljati. A dok

pođe - još će doživjeti svakih stvari. O tom je bio i više nego uvjeren, jer se je već znalo da su šume i planine pune ustaša, i da ih austrijska vojska uzalud gona i tjera. Mada se tvrdo nadao da će broj ustaša sve više rasti, i da će ustaše suzbiti austrijsku vojsku, ipak je uz to već snovao kako će to lijepo biti u Turčiji, gdje mu nitko neće smetati ni njemu ni dinu, gdje neće gledati ovakve kaure, niti li će mu moći zapovijedati, a ni on njih slušati. A za tim je časom čeznuo, kao djevojka za vjenčanim danom, kao suđenik i uznik da se dočepa dana i sunca. Ovdje mu više opstanka nema; što je otezao do sada - to je bilo i prošlo, ali više neće te neće. Još udati Đulsu, prodati ono malo što je preostalo - ta ni onako već sada nema volje ovdje za ničim. O tom je razmišljao neprestano, a kad bi po podne sio u Čindinoj bašći, svi bi se drugi razgovarali, svaki koju rekao - jedini bi on šutio i tek bi mrtvo gledao kako katkada šušnu svinute grane vrba, slušao kako Radobolja teče i šušulja.

Već se je znalo dobro i točno kad će se momci birati pod pušku. Svijet se bunio, rogoborio i svašta govorio. Alaga je još molio Boga da ne krenu u Mehmed Aliju a ni u Hilmu. Još ako to - teško njima! I koji bi im pravi turčin dao svoje dijete da ga muče, tjeraju iz dina, u džamiju ne dadu ići i još da na nj navuku ono odijelo? To Alaga ne bi ni pod živu glavu podnio ni doživio!

A upravo na jedno tri mjeseca dogodi se nešto što i njega i ostale uzbuni i smuti do zla boga. Na poziv i nagovaranje oblasti našlo se izdajnih momaka, koji će od svoje volje uz plaću pristupiti vojnicima. I našlo ih se nekoliko, primilo ih i obuklo, te oni hodali naokolo, veselili se i zabavljali.

- Sve gori od gorega! - govorili su ljudi, odvraćajući sa zgražanjem od njih glave kad bi mimo njih prolazili u onom odijelu, a pripasavši uz bedru austrijsku sablju.

- Izdajice lijepoga dina; - uzdahnuo je Alaga duboko, bolno, a potom se zaklonio doma, ne hoteć od jada nekoliko dana nikuda izlaziti, niti dajući da mu djeca kud izlaze.

Već je video gotovu propast, koja je počela, pa samo da se nastavi. A što je najtužnije, našlo se i nekoliko momaka da prije drugih počnu služiti od svoje dobre volje. Sve nade, sva očekivanja počela mu padati - a zadnja i glavna i jedina misao još mu ostajaše: seli za vremena, što prije.

- I zbilja - to sve je moralo na Alagu teško djelovati. Kad je opet izišao u čaršiju, bio je silno spao, kao da je bolovao, smršavio, a smrknut u licu, kako nije bivao ni onda kad bi se najgore razljutio.

- Šta je, bolan, Alaga! - susrete ga baš Omer-efendija na Đerizu, idući na veliku čupriju. Šta ti je, što si se smrknuo? Vidi, kako se ja veselim: u mene sin za ženidbe, a u tebe kći za udaje - a?

- Nek im bude sretno! - odmahnu Alaga rukom. Nisam im protivan. Kuda ti?

- Za poslom sinu u magazu - a svejedno, bit će vremena da se razgovaramo. Nisam te bogme od duljega video.

Već je i prije nekoliko puta Omer-efendija zapovrzao ovaki razgovor s Alagom. I Omer-efendija je doznao šta mu sin misli, pa se je čisto radovao, jer je i sam želio da mu se sin oženi; ta bogme dorastao je sa srećom do ženidbe. Pa bi i otac i mati htjeli da ga vide oženjena. Još su to željeli - pa su onda mirni. Bio im je sin na diku, te su se njim ponosili. Marljin, radišan, gledao svoj posao, a i - djevojku. Sve se na svijetu čuje i sazna, pa tako i to. Oni nisu imali ništa proti tomu, jer su čuli o Đulsi lijepo samo glasove, a ionako od dobra je roda i koljena. Taman jedno za drugo.

Bilo je to jednoga dana izjutra. Do podne mogla su biti sat-dva. Dan postajao sve vrući, a ionako sunce žeglo i pripicalo, kô Bog hoće. Čaršija puna svijeta, po magazama se kupe mušterije, iz kovačkih i kundurdžinskih dućana razlijede se lupanje i udaranje. Alage nije ni dvadeset-trideset dana bilo na drugoj strani, pa sada krenuo da vidi šta ima. Mislio je obići naokolo, najprije tamo uz glavnu cestu, pa onda svrnuti okolo natrag na Tepu, pa negdje sjesti na dućan. Prolazeći ispod lipe, tamo pred sobom video je velika kola, puna puncata vreća i sanduka robe. Kola su bila pred Hilminom magazom, a oko njih radilo

nekoliko ljudi, skidalo robu i unosilo u magazu, te ju svrstavalo na tavan nad magazom. Ljudi su se morali veoma naprezati, a znojili se, kao da se kupaju u vodi. Mada je Alaga nekada Hilmi malko zamjeravao štošta, sad mu je srce ipak od veselja zaigralo, pa mu se taman malo razbio onaj jad što ga evo već nekoliko muči. Išao je sve polaganije, samo da more dulje gledati kako se ono unosi.

- A gdje li je ovo Hilino? - pomisli u sebi. - Bit će da je unutra u magazi, pa kalemom bilježi šta mu se predaje. Neka, neka, lijepo! - zadovoljavao se Alaga.

Velika kola pred magazom kao gora. Oko njih obilazio mlad čovjek, jedar, u tijesnim francuskim haljinama, gledao, nadzirao, kazivao, dovikivao, mahao sad rukama, sad glavom. Alaga se na nj nije ni osvrćao, već samo radosno gledao puna kola.

- Samo ču malo da provirim u magazu! - reče u sebi - da ga vidim! - pa zađe iza kola.

Za kolima stajao onaj mladi čovjek i napeto gledao kako radnici skidaju upravo jedan sanduk, a on im pazio svaki kret. Alaga je morao proći mimo nj, iza leđa mu, a kad je bio uz njega, omjeri ga bijesno očima od vrh glave, od fesa, pa na zatiljak i vrat te sve dolje do peta. Zatim okrenu glavu isto kao da vidi austrijskog vojnika. A ovoga mu je i teže bilo pogledati, jer mu se stužilo mahom kad je video fes i tijesne haljine.

- Bit će opet koji izdajica! - promrmlja u sebi i zaviri u magazu.

- Merhaba, Alaga, bujrum, unidi, odmah ču i ja! - javi mu se neko od kola.

Alaga se okrenu i začudi tko ga od kola pozdravlja, kad nikoga nije video, osim hamale.

- Nu, pa što me ne poznaješ dina ti? Kad sam u poslu, ovako mi je zgodnije! - opet se javi onaj mladi čovjek, pokazav uza se, niza se na tijesno odijelo.

- Hilmo! - stisnu kroz zube Alaga, još ga jednom pogleda, omjeri, pa okrenu i nagne kao da ga je tko potjerao.

- Kud ćeš, Alaga? Sjedi malo, odmah ču i ja! - zovnu za njim Hilmo, otpahujući hlače svoga tijesnoga sivkastoga odijela.

- Neću - nemam kada! - iz daleka mu je odgovarao Alaga, ne imajući kada od hitnje ni da se okrene.

Ne znajući ni kuda lunja, zakrenu veoma uzahnim sokačićem, pa naokolo - da se je i sam začudio kud prije izade pred onu kahvu nasred Tepe. U srcu mu se prelijevao bijes i otrov, a u glavi mu šumilo, ama kô da ga tko čekićem iznutra lupa. Eto šta je morao vidjeti i dočekati upravo onda i od onoga kad se nije ni nadao! Obući tijesno odijelo - zar to ne znači već pogaziti din, odreći se svega, svih svojih svetinja, a primiti objeručke ono što ti nose ti kauri, a što ti hoće da nametnu? Obući to kaursko odijelo, zar to nije i očiti znak izdajstva? Šta i kako u duši misliš, to se ne zna dok riječima ili na koji drugi način ne iskažeš: - a Hilmo je eto iskazao. Pa kad se je i kad davno on u sebi morao odlučiti za ovo što je istom sada učinio? Ne - ne, on nije tek od sada izdajica: - to je on od davna, a s njim je izdajica i onaj koji mu pušća, a mogao bi mu zabraniti - da, s njim je izdajica i njegov otac, Omer-efendija.

Tako je Alaga razmišljao - a bio je ogorčen, u njemu povrijeđena ljubav, odanost prama vjeri, prama svemu što mu je sveto bilo. I došlo bi mu kao da ne more vjerovati, kao da ne bi moglo biti ono što je video. Ali zašto sve te pričine, zašto ublaživati gorku istinu, koja se više ne da sakriti, koju nitko živ ne more oporeći? Zašto da se više obmamljuje, zašto li se boji u duši odlučno priznati i osuditi grijeh, toli teški grijeh onih koji ga počiniše? - - Ta nije taj grijeh ni došao tako iznenadno. U dosta se je slučajeva moglo opaziti da će izbiti kadli-tadli na javu... I zašto bi inače Omer-efendija napadao na nj i na ostale, koji jednako s njim misle, zašto bi šibao i ismjehavao njihovo mišljenje i osnove i nade, zašto bi on inače branio Austrijance, kaure - kao što je to u toliko prigoda činio - a osuđivao držanje i postupanje svoje braće?

- Izdajice vjere i dina! Kukavni, crni izdajice! - ogorčeno je u sebi zaključivao Alaga idući zamišljeno, poništeno naprijed, kao čovjek komu su propale sve nade, pa još čeka konac kakav bilo da bilo.

Neki mu se javiše putem, pozdraviše ga, a da on nije pravo ni opazio. Uvukao se u se i u one jade koji prijete da će istom pritisnuti.

- Pa kad je to učinio Omer-efendija, njegov sin Hilmo - kud neće drugi? Ta još on nesretnik, Omer-efendija, znade šta kaže Kur'an - i eto, on ga svejedno iznevjeri, dade sinu da ga pogazi! - Šta je, Alaga, kud si ti nagnuo, pa nećeš ni da se okreneš? - javi mu se jedan trgovac s vrata od magaze.

- A ništa - onako! - govorio je Alaga nesuvislo, smeteno, a vidjelo mu se da u njemu otrov vri. - Jesi li čuo, a? - stade, podiže glavu, metnuv ruke straga, pa se nasmija bolno, ujedljivo.

- Šta to?

- Eno oni, za koga sam do danas bio spravan položiti glavu, da je turčin! - mahnu on prama glavnoj cesti glavom. Eno ti Omer-efendije, eno ti njegova sina, gdje - crn mu obraz na obadva svijeta - pogazi din! Eno ga otac daje u kaure - jesli li video?

- Eeh! - mahnu tužno i trgovac glavom, pa kao stideći se i sam radi Hilme, ušuti, ne nadodav više ništa.

Alaga poposta još malo, pa se onda okrenu i pode, a sve jednako razdražen, ogorčen. I s kim se je god još sastao i s kim se je zatim razgovarao, svak mu je rekao upravo onako kako je i sam mislio. Sad pak nije prošao mimo njega znanac a da ga ne bi zaustavio i kazao mu što je video da se je Omer-efendijin sin zapisao u kaure. Nad Kujundžilukom stučio se sa Salkom, pa i njega ustavio.

- A, ne znaš, ili si čuo, pa ideš vidjeti da i ti isto uradiš? Je li, da se pokauriš?

- Šta veliš, Alaga, ako si turčin? - debelim i hrapavim glasom odvrati mu Salko. - Kako mi moreš to reći?

- A nisi li čuo za Hilmu? Eno, hajde ga vidi: očiti kaurin!

- Drugo i nije, niti je mislio biti. Znam ga ja! Sramota za din, a meni je, Alaga, tako da bih radi toga od muke dao da me presijeku evo

ovdje, gdje sam najtanji! - zgražao se i Salko, a pri tom se uhvatio za vrat desnom rukom.

- Neka, neka - ti si pravi turčin! Bog te poživio! - i razminu se.

Taj dan Alaga nije mogao o podne doma doći. Ostao je u čaršiji: - ta kako i ne bi kad su se svi o tom nečuvenom događaju razgovarali, ispitivali, zgražali? Svi su se radi toga uznemirili, a svima je bio navrh usta jedan sud: da je Hilmo izdajica dina, a njegov otac i još gori što to trpi od sina, čak mu dopušta, makar da je proučio sve knjige po medresama.

XIII

Hilmo je postao časom slavan čovjek u Mostaru, te nije bilo duše koja se nije radi njega smutila. Gdje su ga god spomenuli, tamo su odmah padale proti njemu stroge osude, da, prokletstva.

Jako pred večer je Alaga došao doma, a i to mu je bilo poranije, samo da uzmogne i ženi kazati šta je on vidio, šta ostali svijet, pa šta se onda govori. Tek sunce palo za brda, a nebo se odonuda rumenilo i zlatilo. Hanuma preko hajata išla u kuću, a Đulsa zalijevala cvijeće u avliji. Zalijevajući u avliji po sofama, sagnula se u pasu, a tako joj se na leđima, gdje se je izdigla kratka ječerma, od pasa pa do nje napela tanka košulja kao da je htjela na silu da pokaže ono bijelo tijelo, nježnu put ispod sebe, koju pokriva. Jednom se rukom oprla o koljeno, dok je drugom držala ibrik, a pletenica joj pala preko ramena, pa joj udarala po grudima.

I hanuma i Đulsa začudiše se kad vidješe tako rano Alagu. To nije bivao njegov običaj, pa se je Đulsa malo stresla, a i hanuma ga pitajući očima pogledala.

Alaga ih pozdravi, više promumlja negoli izgovori, pa se uspe na tavan. Skinuo fermen¹, svukao čakšire, te se uzeo dugim rukavom od košulje mahati.

- Deder ti! - zovnu ženu. - Amo hodi!

Hanuma u tren oka ode na tavan.

¹ fermen (tur.) - dio stare narodne nošnje, vrsta prsluka, od čohe, kadife ili šajaka, izvezen gajtanima, sprijeda sasvim otvoren i ne skopčava se. Ženski fermen je obično od kadife i više ukrašen vezom i gajtanima

- Iznesi mi ovdje jastuk; naslonit će se malo, jer mi je baš vruće!

Hanuma mu iznese jastuk iz odaje i jednu serdžadu, pa ju prostre na kraj tavana do trabozana². Alaga se oprući po serdžadi, izvali uz jastuk i nasloni na ruku, da je mogao gledati preko avlje dolje na Neretvu i na onu stranu preko nje.

- Stani malo! - zaustavi Alaga ženu kad je htjela upravo da podje niz basamke.

- Šta ćeš?

- A evo oni toj sretni zet - razbijala si mi toliko puta njim glavu!

- pljesnu rukom po bedri da je dobro odjeknulo.

- Pa šta je s njim? - problijedi Alaginica.

- Ha - eno ga gdje ga je otac u kaure dao! Jesi li čula?

Hanuma problijedi još više, a jedna joj ruka, jer je obje držala skupa po pasu, od sebe kao od preneraženja pade dolje.

- Jest, ja, u kaure, u kaure! Izdao i ostavio din - eno, hajde, možeš ga uvijek vidjeti! - krenu on glavom i nasmije se ujedno.

- Ne govori ako si turčin ...

- Ne govori! Kao da joj lažem! De, nemoj mi tu zanovetati! Ja sam ga video svojim očima gdje se je obukao u kaurske haljine - da ga samo vidiš! Izgubio svaki obraz, i on i otac mu... A tko bi bio rekao! Eh - znao se je hiniti, pa si i ti bila za nj da mu dademo Đulsu. Onom kaurinu, izdajici!

- Dina mi, ne znam, šta veliš, kazuj mi...

- Šta, hoćeš još da ga braniš? Da si odmah ušutila! Neću više za nj da čujem - znaš li? Šta li svijet sve kazuje i o njemu i o ocu mu u čaršiji - pa da on bude moj zet! Nikad ni do vijeka! Nije imao kada ni otac mu ni on da dočeka kad će otići među kaure, među Švabe, pa se evo sam nudi, i pripremio se, sam od sebe, da bude odmah gotov! Teško

² trabozani - debeli parmačići (kočići) kojima se ograju stepenice, sofe ili što drugo; balustrada

tebi i Đulsi čujem li još išta od vas o njemu; nek mi ne dolazi više ovamo, jer niti sam gojio kćeri za kaurina, niti ču mu ju dati...

- Ama ako si turčin...

- Ni riječi više, jezik za zube! A pušćeš li da on Đulsu sam odvede, znadi dobro da moja više nisi, puščat ču te, pa da mi više nikad pod krov ne dođeš. Eto pamti dobro! - govorio je Alaga sve jače i glasnije, a glas mu je bio opor, drhtav od muke.

Hanuma ga samo pogleda; u vlažnom joj oku odsijevalo predvečernje svjetlo, te joj je u onoj slaboj polutami na tavanu zasjalo čudnim sjajem. Htjede ga nešto upitati - al' joj se nije dalo: ni riječi nije mogla izustiti, a kad bi ju izustila, već bi ju suze prekinule, zagušile. Složilo joj se nešto na srce, pa je teško disala, a pri tomu kako bi joj lijepo odlahnulo kad bi joj se usred onih naglih, brzih disaja izvio iz grudi dugi, duboki uzdah! I još ga je jednom pogledala - i odmah se hitro odvratila pa niz basamake. Iz početka pohitila, a onda na pola basamaka stala, da nije znala bi li naprijed ili natrag. Vuklo ju gore natrag da nešto rekne - a dolje ju pritezalo, da se savije sama, gdje ne bi bilo nikoga, pa da se onda slatko i od srca isplače.

Dolje ju je čekao posao kao i svako veće. Nu ona niti je marila niti mogla da se čega lati. Sve je prepustila da drugi rade, Saja, a s njom i Šaban. Đulsa se je vrzla po kući i radila: hanuma nije ni tamo mogla poviriti, ama ni pomisliti da bi tamo otišla. Skupila se u sobi, podno nje na sanduku, podvila ruke i virila besmisleno, beščuvstveno kroz pendžer na ono danje svjetlo kojim se sve jače i jače isprepliće mrak. Oči joj pune puncate, mokre i vlažne od debelih, gustih suza, i nijemo njima upilila, ne znajući, kud gleda, nesvjesna svega šta jest i šta biva oko nje. U njenoj se je duši stvarala jača, crnja, silnija noć od ove koja se blago i milo slijegala i raspliće svoje vlasti po zemlji. Gubile joj se ispred očiju i nastajale razne slike, kojih u naravi ne bi mogla vidjeti, a te slike sve izviru iz njena srca, iz njene duše, pa kako koja izvire, izlazi da se ubliči, onako i nju kida u nutrini, čupa ju, rastače - a to sve skupa širi se i promiče do glave, do mozga, stisne ju, da se opet vrati i zastane u grudima, primakne grlu, i onda da se prospu vrele, teške suze.

Šta joj je sve rekao Alaga, šta joj je sve prijavljeno? Bi li bila jaka da i ponovno čuje od njega ono što je netom čula, a ima li snage da razmišlja o svemu što joj je rekao? Ili da ne razmišlja, već da mirno to zaboravi pa da se uzme svojim poslima baviti? A bi li to mogla učiniti sada, upravo sada kad joj je rekao što nije nikada za svoga cijelog života mogla pomisliti da bi čula i doživjela? Ona se je mogla svemu nadati, svako dobro i zlo očekivati - al' ovo, tko bi joj rekao da će dočekati vrijeme, da će joj se Alaga zaprijetiti, da će ju od sebe otpustiti? Alaga - Alaga joj je to rekao, onaj isti Alaga uz koga je privezaš sav svoj život, sve svoje ostavila i pošla za njim, da s njim dijeli sve što dođe, a rekao je njoj, koja mu je podgojila toliku djecu, koja je streljala za nj u svakoj nepogodi više nego on, s njim se u njegovoj sreći radovala, a u svemu ga slušala kao glavu kuće!

Pušćenica! Da ona bude pušćenica nakon toliko i toliko vremena, nakon mirnoga očekivanja u sreći sretnijih i ljepših dana pod starost? A radi čega? Šta je učinila a da čuje tako groznu, takovu poraznu, uništajuću riječ?

... Mati je, i Bog joj je dao kćerku jedinicu. Odnjihala ju i odgojila na rukama i na njedrima svojim, te joj dijete odraslo i do djevojke. I ludo se dijete zagledalo, zavoljelo - šta će joj ona? I sama je bila u toj dobi, i sama se sjeća kako je i ona ista u to vrijeme mogla osjećati. A sreća je bila i njenoj jedinici da se zagleda na lijepo mjesto, u zgodna momka. Pa neka je - neka bude sretna i blagoslovljena. Ne more joj zabraniti da ne voli što voli, a kad bi joj i branila, grijesila bi i proti materinskoj ljubavi i proti sreći svoga djeteta. Pa nu sada! Kad se je i sama već rastapala u sreći svoje kćeri, videći nju sretnu, pomišljajući, kako će još sretnija biti, kad joj se nade i želje ostvare - sada udari grom iz vedra neba, koji obori sve njene snove i očekivanja. Kći joj se mora odreći sreće svoje, okrenuti se od nje, kano kad se skrban čovjek od kuge odvraća - a zašto? Jer su ljudi na momka udarili, o njemu izgovorili nekoliko osudnih riječi, pa eto - radi tuđega mišljenja mora da trpi i ona i dijete joj.

Što je čula za se prijetnju, to ju ni izdaleka nije tako boljelo kao ona osuda na koju je osuđena sreća njezine kćeri. Da se ona jadnica

trgne iz svojih snova i nada, pa da niti komu kriva ni dužna trpi radi toga, jer se to nekomu sviđa? A šta će onda ona sirotica da učini kad joj je eto zabranjeno da i misli na onoga koji joj je cijelo biće ispunjavao?

- Šta - šta sad? - pitala se je hanuma i jako rastvorila oči, kao kad se probudi iza sna, pa da ih opet prikupi.

Mrak se je počeo sve više i više natkriljivati, a ona je sveđ sjedila mirno, nepomično. One grozne, nenadane muke rasplinjavale se da se izgube, jer su hanumi i odviše umorile dušu, a nakon boli, nakon muka i duši treba otpočinka. Stoga njom obladala ona mirna, ona mrtva besvjesnost, te je bila nehajna, nečutljiva, glupo gledajući u cijelost mješavine od svega što je oko nje bilo: i nestajućega dana, i nestajuće noći, i mračne sobe, i mraka u njoj, i duvarova - i svega, svega... Vidjela je sve pred sobom - al' ničemu ne bi znala dati pravo ime.

- Šta ču ja - bit će što Bog da! - uzdahnu duboko, prenuv se u onoj tišini svojih misli i osjećaja.

Svana su unutra dolazili razni glasovi od hodanja, lupanja; iz kuće zvečali sudi, a Saja lijevajući vodu iz đuguma³ jednom krhnu tako da se je hanuma prenula kao od sna. Protare rukama oči, pa s njima niz lice, onda - kao da bi bila natrunjena - mahnu rukom po krilu te se diže. Pode preko sobe, maknu jedan zar, koji je bio navučen na polovicu, pogleda kroz pendžer na nebo, vrati se natrag, te na vrata. Izlazeći samo što nije udarila u Đulsu - tako su se nenadano srele. Mati ju pogleda, stuži joj se i okrenu glavom. Već je taki mrak bio da Đulsa nije mogla ništa opaziti, al' ipak kao sluteći nešto, ohladni, protrnu. Al' ne reče ništa.

- Šta li je ovo bilo ocu i materi? - upita se sama na tiho.

Alaga zabrinut radi svojih stvari, hanuma radi svoje muke, a djeca ne znala šta je to moglo njima biti, pa veće prošlo tiho, mirno, da se gotovo nije ni riječ progovorila. Hanuma je samo nekoliko puta pogledala kriomicu Alagu pa onda kćer, kano da se je pitala: "Šta će jadnica, kad sazna - kako li ču joj kazati?"

³ đugum (tur.) - bakreni sud za vodu sa širokim grlićem (nema nosca koji ima ibrik)

Prvih dana, pa i kasnije, neprestano se je po gradu razgovaralo o onomu šta je učinio Hilmo. To je bio takov grijeh, takovo zlo da mu ga nitko nije mogao oprostiti. S velikim pak ogorčenjem o tomu je napose govorio Alaga, i nije bilo poznatoga čovjeka komu nije kazao šta misli, kako li to osuđuje.

- Kaurin - velim ti - kaurin, i ništa više! Pogazio din i on i otac mu! - bjesnio je Alaga, a u ogorčenju ga svatko podjarivao, jer su i drugi to isto mislili.

Kad bi Hilmo u poslu prolazio čaršijom, za njim bi ljudi gledali kao za kakovim čudovištem, a kad bi se morao s kim sastati, svak je od njega bježao, kao od okužena čovjeka. Jednako je gotovo bilo i s Omer-efendijom. Dapače, kad se jednom htio približiti Alagi, ovaj se okrenuo od njega, nazvav ga kaurinom i izmače.

Omer-efendija je ipak saznavao šta se govori o njemu i o njegovu sinu. U prvi mah se je smijao, nu uvidjev da su ogovaranja i svakojaki glasovi učestali, počeo se upravo ljutiti. A osobito se je čudio i iznenađivao da o njemu najgore govori Alaga. Kad je došao prvi petak, Hilmo krenuo u Donju mahalu da će Đulsi na vrata. Žurio se da ju vidi, s onim željama, s onom ljubavi kao i uvijek. Željan je bio vazda njezina razgovora, njezine blizine, koja ga je blažila i sved sretnjim činila. Idući u Donju mahalu, upravo je razmišljavao i snovao, kako će eto brzo biti njegova žena, njegova vjerna družica kroz život. A on se je za taj svečani čas pripremao već sve više. Ocu i materi je davno kazao svoju osnovu, a oni mu sve odmah odobrili da je dobro izabrao. Sveđer kupovao u čaršiji sad ovo, sad ono i donosio doma i pripremao za vjenčani dan svojoj Đulsi. Mnogo je toga bilo - a to je i morao raditi, jer se je sve više primicalo vrijeme kad će ju zaprositi i doma odvesti. Pa se je i sam rastapao u pomisli kako će svoju Đulsu sada obradovati kad joj kaže da je i jutros za nju nešto kupio. Upravo je nestrpljivo letio da što prije dođe, ne pazeći ni ne mareći što još vrućina traje i što se znoji.

Srce je u njemu drhtalo kao u mladom momčetu kad se primače Đulsinim vratima.

Stade i pokuca, pa proviri.

Nitko se ne javi niti podje prama vratima. Inače je Đulsa uvijek na prvi kućaj znala poletjeti, sluteći tko joj kuca na vrata.

On pokuca i opet po drugi, po treći put. - Nikoga nema.

- Šta to? - začudi se on; pa i opet pogleda kroz vrata. U kući sve tih.

Zakuca još jednom, ali mrtvo i bez očekivanja, pa se okrenu prama Neretvi, stoeći mirno onako zamišljen.

- Bit će kuda otišli! - pomisli u sebi, hoteći rastumačiti taj muk.

Al' ipak mu je bilo malo neugodno, nepovoljno: jer kako to da baš sada bude, što mu se do sada nikada nije dogodilo? Još nijednoga petka nije bilo kad ne bi bio Đulsu našao kod kuće.

I opet pokuca, al' ne čekajući više ništa, polagano podje niz ulicu, zabodavši palcima za pas. Danas po podne u petak preobukao je na se domaće haljine. Stade na dnu ulice, pa pogleda i tamo i amo uz cestu i niz cestu. Tamo, odozdol nekuda, čuli se glasovi i glasno razgovaranje, smijanje: bit će da su momci negdje došli ašikovati. Još je trajala jaka vrućina, ona podnevna žega, koje je tek pomalo nestajalo. Iz zemlje, iz duvarova i kamenja udarao vreli zapah, a sunce blješteći odsijevalo s pećina, krovova i pendžera. Još je vladala ona popodnevna sumara, pa je malo tko prolazio osim koje mlađarče.

Hilmo se iznenadi i malo streknu na se kad iz Sajine ulice vidje gdje ispadne Salko, pa ni ne okrenuv se, krenu uz cestu, dignuv glavu da mu se je kita na fesu mogla slobodno i tamo i amo njihati. Malo za njim izide i Saja, stade po dnu ulice, te podvijenih ruku gledaše za Salkom. Hilmi to nije ništa bilo sumnjivo, ništa zla nije pomislio, ali se je ipak začudio i upitao: - Šta li ovaj ovdje radi? - pa se onda malko i nasmijao.

- Kud gledaš, Saja bona? - iz ovoga sokačića viknu Hilmo Saji u oni drugi.

Saja se okrenu, kao na igli.

- Ah, vidi ga! Dina mi on! - pogleda ga Saja i omjeri, pa polagano priđe k čošku da se nasloni.

- Ima li itko doma? - pokaza Hilmo glavom uz brdo prema Alaginoj kući.

- Aa, jok - nikoga!

- A ja gdje su? - podje Hilmo prama njoj i stade ravno pred Saju.

- Nema ih. Bit će oni vazda doma, ali ih ti nećeš naći...

- Šta veliš, umukla! - htjede ju u šali Hilmo udariti po ramenu, nu Saja se odmače.

- Sad su otisli u komšiluk da malo posjede... Ama svejedno ti. Alaga je tako naredio, samo da Đulsa s tobom ne govori, a onda ti neće dati ni na vrata. Ne nadaj se...

- Bogati! - stupi Hilmo jednom nogom natrag, te se na nju osloni, a to je tako izustio kao da joj se je htio i narugati, i ne vjerovati joj, a uz put i našaliti.

- Vjeruj ti što ti Saja kaže! - potvrdi ona glavom. Stari svima zaprijetio da će biti svakakva zla ako samo još jednom Đulsa preda te izide. On ti ju ne da i neće ti nikada dati!

Hilmo nije znao kako da se drži i kako da ju sluša. Htio je da se smije na te šale, al' opet mu se činile vrlo nespretnе i debele, pa se okrenu i tamo i amo.

- De nemoj mi tu zanovetati! - otrese se on na Saju. Već mi kaži gdje je Đulsa?

- Hm, sad on hoće, da mu ne kažem ono kako je. Kao što sam rekla, tako i jest pa se ne nadaj. Ama ja znam i velim ti, Đulsa neće tvoja biti nikada - i eto, volj' ti vjerovati, volj' ne vjerovati, meni je sve pravo!

- A tko veli da neće Đulsa biti moja, tko mi to more zabraniti? - problijedi Hilmo kao krpa, i kad izgovori, ostavi otvorena usta.

- Oni i čija je, bogme, ne ja!

- Hajde ne prtljaj! - opet se on povrati i nekako nasmije.

- Šta ču ti ja - tako je suđeno i tebi i njoj! - odvrati mu Saja, pa ni ne pozdravivši ga, okrenu se i podje uz ulicu doma.

Hilmo ostade tu stojeći, ne znajući ni šta bi ni kako bi. Nalazio se kô ni na nebu ni na zemlji. Nekako mu strano, odvratno zujile u ušima Sajine riječi, a nije im nikako mogao promjeriti sadržaja. Sve mu je to tako nejasno, čudnovato bilo, da se nije znao snaći, a u njemu nastala neka praznina da se je rad nje kao ljudjao, pravije, da se je pod njim sve gibalo i okretalo. Nešto ga hladno obli, a u glavi mu šumilo ono što mu Saja reče: "Tako ti je suđeno, i tebi i njoj!"

- Ah - besposlice! - omahnu rukom oko sebe, okrećući se na peti jedne noge, pa odšeta do Alagine ulice, malo popostade i opet se vrati, te polaganim hodom uz cestu. Hodao je polako i pognute glave. - Vidi ti one crne Ciganke šta mi sve ne reče! Kuga, prava kuga! Đavo, velik je ona đavo - ta znam ja to od lanjske, preklanjske godine! Otkud joj to da napamet pane - taka misao? I baš sada kad se spremam Đulsu prositi, pa kad pristaje i njezin i moj otac?

O Ciganko i đavole! - strese kitom na fesu natrag, bolje se ispravi te podje odrezanijim, odlučnijim koracima, kao obično, dok mu s lica iščeznuše oni znakovi nutarnje sumnje i zamišljenosti.

Otišao je ravno u magazu, gdje je sjedio njegov drug u poslu, pa se uzeše razgovarati o svojim stvarima i o svojoj trgovini. Hilmo je razgovarao mirno, trijezno, ne muteći se niti dosađujući. Iz duše, iz srca nestalo mu je svake i najmanje bojazni radi onoga što je čuo od Saje, kojoj je još zamjeravao samo što se tako hoće s njim šaliti.

Pred ahšam, još za vidjela, prođe Omer-efendija mimo magaze.

- Dok zatvorite, odmah dođi doma! - reče Hilmi otac odmičući na Carinu.

Brzo su zatvorili dućan, a Hilmo uput uz glavu cestu. Bio je samo nezadovoljan što danas nije video Đulse, pa mu se cijelo predveče oteglo. Nije znao šta bi, a osobito sada pošto zatvorio dućan. Bilo mu nekako dosadno.

Kad je došao doma, Omer-efendija je bio u stražnjim kućama. Posjeli su malo, a uto i ahšam, te otklanjaju. Večeraju svi skupa, a onda Omer-efendija zapovjedi da im ispeku kahvu i pošalju na haraluk⁴, jer da ima razgovora s Hilmom radi posala, pa neće da ih tko smeta.

Već se je bio nadvio mrak kad su oni sjedjeli u odaji nad haralukom. Mum⁵ veselo gorio i rasvjetljivao odaju, a kroz otvorene prozore dopirao slabiji šum i glasovi. Mrak se nadvio, a nad njim gore visoko raskrililo se vedro tamno nebo, na komu su sjale i treperile zvijezde, kao oči u plašljiva djevojčeta. S Neretve se dizala i navaljivala hladovina, koja je ugodno razblaživala nakon dnevne sparine, te kako bi koji val udario na prozore, onako bi se pred njim i plamen na čiraku ugnuo, pa opet povratio, kao da se nesto igra. Omer-efendija razgalio prsa, te motao rukom po onim crnim, dugim dlakama.

- Odmah ču ti reći što sam htio s tobom razgovarati! - namjesti se Omer-efendija i malo se potkupi nad krilo. - Eto ne treba mi, biva, da mi kazuješ da si zagledao djevojku, te da hoćeš i ti da se ženiš. I moja je to želja.

- Eh! - maknu Hilmo glavom te se nasmija u dim od cigare u cigaračalu.

- I ja vidim da ti je vrijeme, pa ne valja mi zavlačiti. Već čuješ li - pogleda oštrosina - ti nećeš uzeti Đulse!

- Bâbo! - izusti Hilmo, gornji mu se dio tijela nagnu unatrag, a ruke se spustiše niz koljena, i malo što mu nije ispaо cigaračalu. Kao da ga nešto prožeže kroz glavu, a odmah mu sunuše u pamet Sajine riječi.

- Vidim ja da se ti snebivaš i da ti nije drago što sam ti rekao. Nemoj se uznemirivati, već me slušaj što ču ti reći. Već si gotov, čitav čovjek, pa ja, tvoj otac, hoću da se s tobom razgovaram kao s čovjekom. Ti me i sada drži onakim kakova si me mogao do sada rasuditi i

⁴ araluk, haraluk (tur.) - međuprostor; sporedna prolazna prostorija u starim bosanskim kućama, prigradena prostorija uz kuću od dasaka ili drugog slabog materijala; mali hodnik

⁵ mum (pers.) - svijeća

prosuditi. - A, hoćeš? - izdignu Omer-efendija glavom i visoko uvis otpuhnu štap dima.

- Pa hajde, ja će te slušati - govori! - tiho izusti Hilmo, više šapćući.

- Ti si odabrao Đulsu Alaginu - pa taman. Kad je tebi lijepa, - i meni je, kad je tebi dobra i valjana - i meni. Ja proti njoj nemam ništa - ama ni kolik crno pod noktom. Kakvu si ju god ti našao da ti je dobra i da je za te rasla, ne bih ti ja ni riječi prigovorio. Ja razumijem mlade godine - a, dina mi, i ja sam bio mlad, pa zastalno da sam znao šta će sevdah reći! - nasmija se Omer-efendija ispod brkova.

Hilmo ga je sve onako nepomično, ukočeno gledao, ne shvaćajući pravo što to biva danas s njime.

- Đulsa može biti najbolja na svijetu - ama je nećeš uzeti, niti će mi u kuću!

- Što ti je skrivila? - blijed kao vosak upita Hilmo.

- Velim ti, ona nije meni ništa skrivila. A šta će mi dobro dijete kao što je ona da i skrivi? Već ja će da te upitam: poznaješ li ti njezina oca?

- Bogme znam - veoma dobro!

- Pa kakav je, šta misliš?

- Dobar i pošten čovjek.

- Jest, jest, veliš pravo. Nije nikomu ništa ukrao, nikoga ubio - nikomu ništa zla nanio. Još više: - ja znam da je nekada i dobro braći činio. Eno on je i podigao Avdagu. Ama deder ti njega gledaj kakav je za se. Ako ne znaš, reći će ti ukratko. Jučer sam bio тамо на uredu по poslu, па mi oni činovnik reče od mnogih naših kako su isprodavalni što imadu. Upitam ga zna li šta za Alagu? A on meni: da zna, pa da je osobito pazio i bilježio i napose kako Alaga svoje prodaje i napušća. To da je činio jer ga je iznenadivalo koliko Alaga ima posla u uredu radi prodaje.

I znadi dobro: Alaga ti sada nema ama ništa - samo ono kuće nad glavom i dva-tri kmeta. To ti je sve!

- Pa što to pada na Đulsu, i misliš li da ja nju hoću stoga jer će mi što donijeti?

- Ni ovako ni onako neće ti ništa donijeti. A ja bih te sam kô otac ukorio kad bi ti išao tražiti djevojku po tomu koliko će ti donijeti. Ako je i crna Ciganka bez išta - samo valjana i čestita - a draga je - de, sine, ja ču ti odmah dati svoj blagoslov. Ona je crna Ciganka, jer su joj i otac i mati crni Cigani bili. Nego ovdje ti je druga stvar posrijedi. Evo uzmi Alagu, pa ga razmatraj kakav je - a kakav je on, tako su ti gotovo svi naši. Otkako dođe Austrija - on ti nema živa mira. Kopa se, ljuti, snuje, viče - kad ga tko ne čuje u četiri oka, ama da nitko dalje ne zna - nije zadovoljan. Ja ga nekoliko puta upitam: A što to: Alaga? A on meni: Eto tako! Ja nemam ništa prigovoriti da jedan čovjek bude za ovo, a ne za ono. Ljudi su taki, pa im nešto drago, a nešto nije. Već za one stvari koje su veće, zamašnije, ja bih htio da imadu razloga zašto ovo čine, a ne upravo ono. I da mi je znao Alaga navesti razloge - pa mogao bi i mene navesti da budem i ja kao on. A ovako on meni samo veli: Neću, jer neću. Pa taman! Tu ima slobodnu volju, a nitko ga ne more prisiliti da zavoli ono što mrzi. I onda ti on i s drugima zajedno zabio u glavu, da će se iseliti. I hajde danas, hajde sutra - hvala Bogu, imaš oči, pa ga možeš još vidjeti u Mostaru. Za ništa nema odlučne volje, oteže od danas do sutra, pa sutra opet nešto - te eto ti ga nikada na ono što je davno i davno bio tvrdo odlučio. Zar se ne spominješ, kakono je bilo kad je bila rasprava proti onomu seljaku što ga optužiše da je ubio Kenjara? Nema nikakvih dokaza, a seljaka onda nije ni bilo gdje je bio Kenjar, pa ni šerijat ga ne bi mogao osuditi. I svi, ama svi planuše kô vatra što onoga optuženika pušćaše, pa odmah se spremiše da će tokorse sud ići optužiti pred mutesarifom⁶. Pošlo ih više od stotine - ama jedva uza Suhodolinu, ono ti jedan po jedan otpao, ustavio se ovdje-ondje, a kad mutesarifu na avlinska vrata - nema ih ni kolik prsti na jednoj ruci. Vidiš, taki su ti oni. A Alaga? Kroz sve to vrijeme natezanja, isčekivanja - šta je radio? Ništa, znaš šta će reći, ništa! Da je

⁶ mutesarif (ar.) - okružni načelnik, oblasni načelnik; sinonim za valiju

barem odselio kad je prvi put to zamislio, još dobro. Ama on od danas na sutra, pa ne radi ništa - a živjet se mora - te prodaji komad po komad. I još kako je on živio, kako li je trošio! I tu sam ga ja opominjao - al' uzalud. On nije imao srca da se razmisli je li to za njegov oni sibijan⁷ dobro, hoće li njegovoj obitelji to kasnije biti od štete. Bio je tvrdokoran, nemilosrdan, pa se za to nije pitao. A i s druge strane možeš vidjeti koliki je on zločinac. Eno kako je odgojio Mehmed Aliju, da onake liske malo gdje ima, a i Meho im se počeo skitati. Ja sam mu govorio: U pamet, čovječe, pazi šta radiš od djece, pa im ne budi neprijatelj, već neka što uče! A on? Izderao se na me, kao da sam mu neprijatelj, a kad mu rekoh da je lijepo znati i vlaško pismo, napade na me kao da sam ostavio din. - Neću ja - reče mi - svoju djecu da tjeram iz dina, već hoću da ostanu pravi turci! - E dobro, čekam ja kakve će on to turke odgojiti. I evo - sad vidim! Mehmed Alija popiti kišu, ukrasti što mu dođe do šaka - - i takova ti je turčina Alaga odgojio. Ako ih oni misle takove odgajati, i ako misle da će tako koristiti dinu, optimljući se od pametnih stvari - onda bolje da nas nikako ni nema. Barem ne bismo onda sramotili sveti din. Moj Hilmo, teško dinu i zlo s ovakim ljudima! - otegnu Omer-efendija glasom kimajući glavom, pa se onda zagleda u mum.

Hilmo je mirno i pozorno slušao šta mu otac kazuje. Uzeo kutiju da smota jednu, nu kako je smotao, onako ju i nezapaljenu držao u cigarluku među prstima.

- Jest, jest - naši ti ljudi mnogo šta neće, ili bolje, ne znadu ni šta hoće, ni šta neće, pa još uz to ne rade, nisu odlučni, ustrajni. A ima ih gorih. Hadži-efendija prije sve nagovarao, biva po čitabu, da sele. Od vlade mu dali službu i plaću, i više Hadži-efendije nema da uči iz čitaba. Već da, pravo, hoću da o Alagi govorim. On ovdje osiromašuje - a i osiromašio je - jer misli jadnik da će tim dinu koristiti; sinu ne da ništa učiti, već ga pušta da se kalaši - i time misli, da je podgojio dobra muslima; hoće da seli - makar da još sjedi - i onda misli da je dinu pomagao ako dina ovdje nestane, kad bi svi odselili kao što bi on htio. A onda? Ti si onomade prvi put navukao na se one tijesne haljine, jer ti

⁷ sibjan (sibijan) (ar.) - djeca, nedorasla kućna čeljad

je u njima zgodnije radi posla - i eto ti Alage i proti meni i proti tebi, da smo izdali din. Ja držim da sam te odgojio dobra muslima, pa se ne mogu u ničemu radi tebe postiditi ni pred kim. Ali njemu si ti sve jedno izdajica dina, jer si obukao one haljine dok je njemu njegov sin i svaka druga pijanica pravi turčin, baci li se također na te kamenom i na svakoga koji se obuče kao ti. I tako vidiš da je Alaga dvostruki zločinac: zločinac proti djeci i kući svojoj, dok sve upropošćuje, a ništa ne radi, pa mu može - što dragi Allah ne daj! - doći da mu umiru od gladi; zločinac je proti svetomu dinu, jer nije podgrijao svoju djecu da budu na čast dinu, a još manje da budu jaki pa da ga umom i razumom diće i brane pred najnaučenijim svijetom. Pa je meni i tebi Alaga rekao da nismo turci! Čuješ li! To je rekao on, koji, kako vidiš, ni kaurin nije, kako i šta radi! ...

- To ja vidim sve dobro i sve je tako kako si mi rekao, ama ...

- Ovako ti je, ovako! - nastavi Omer-efendija dalje, ni ne čujući da je htio Hilmo nešto reći. A znaš li ti da ima neka vrsta osoba s kojima ni jedan čovjek od poštenja neće da opći, jer su hotomično pale u najgnjusniji kal? Ja velim da pravi ljudi ne bi smjeli općiti ni sa ovakim hotomičnim zločincima, koji i znajući i gledajući upropošćuju one za koje bi se imali najviše brinuti, i koji na ovaki način kao Alaga rade proti vjeri svojoj. Ja ne bih htio da dodem s njima ma u nikakvu svezu - već kad hoće sami da padaju u ponor pri zdravoj pameti, pušći ih, neka padaju, jer znadi, da ni nisu vrijedni da živu, niti da se muslimi zovu...

- Ali tu nije Đulsa kriva! - nadometnu Hihno, izdignuv glavu, jer je bio sjedio pokunjeno, slušajući svaku i razmišljajući što mu je otac govorio.

- Ona nije - ali jest Alaga. Čovjek mora čovjeka voljeti - ama nitko nikomu nije veći prijatelj nego on sam sebi. Da je Alaga sam svoj prijatelj, ne bi radio kô što radi i dane gubio, niti bi upropošćivao baš one koje mora voljeti najviše. On vidi da propada sve više i više - ta eto je već gotovo i sasma propao, ali neće da se dozove pameti. Ovdje mi jedna pade na um. Ja mislim da mnogi postaju zločinci jer se uzdaju u milosrđe ostalih ljudi. Ima ti bećara koji će potrošiti sve, uraditi, što god

hoćeš, a kad ih pitaš: što to? - reći će ti: šta mi je stalo, ionako nema tko će za mnom plakati. Oni koji ima na vratu kuću i djecu, odmah je ozbiljniji, radišniji, ne vrtogлавa kao bećar, jer veli da se mora za svoje brinuti. Nu mnogi otac i domaćin se zaleti pa se upropasti upravo hotomično. Ne znam da li pri tomu što misli, ali svakako mi se čini da mu i nesvjesno i nehote dolazi na pamet nešto što mu olakšava tu njegovu lakoumnost, taj njegov zločin; on misli: Šta mi je stalo, kad padnem ja, a moji osirote, onda će ih drugi ljudi pomoći, jer su to i drugim činili. Evo ti moja glava ako mnogi to i ne pomisli upravo onda kad hoće da skoči u provaliju. Ako Alaga to sada ne misli - morat će, bogami, misliti onda kad padne sveosve, pa će onda zinuti i čekati tko će mu pružiti komad hljeba. A nema zakona koji bi takove zločince kaznio - pa kad ih ne kazni zakon, onda neka ih ljudi kazne. Oni moraju biti primjer lakoumnicima da se ne moraju preuzetno uzdati u milosrde ljudi, a oni koji očito hotomično upadoše u nevolju svojom krivnjom, neka trpe - jer im je uvijek bivala dosudivana odviše mala kazna u savjesti. Oni ponajviše žale svoje prošle dane radi sebe, te ih boli što ne mogu raditi kô i prije, a teret im je kad se sad moraju brinuti otkud da nabave koru kruha i svojoj djeci kad ne mogu ni sebi. Ne pomaži nikada zlo - a možda će se Alaga kad mu oteža, moći dozvati pameti, pa onda neka usreći svoju djecu kad neće sada. Ili misliš, da on već sada ne govori kako tebi - kaurinu - ne bi dao kćeri?

- Sve je dobro i lijepo, što si mi rekao. Ali ako je on upao u zlo, zašto je osuđena da ga i Đulsa trpi kad nije kriva?

- Tko s đavolom tikve sadи, o glavu će mu se razbijati. Razmisli što sam ti sada rekao, pa ćemo se onda opet razgovarati. A ti mi nađi djevojku da nema nigdje ništa, pravu sirotu, pa ju usreći. To će ti biti dobro djelo, bolje nego da ideš usrećivati bogatu sirotu... De, de, a ima vremena, pa ču ti i još kazati... Već ja idem da spavam, umoran sam, jer sam se danas dosta ishodao ...

Kasno je bilo kad je Omer-efendija otišao da spava, dok je Hilmo ostao u haraluku, gdje noćava ovo ljeto. Negdje tamo za kućom pomolio se mjesec, a vedrim nebom igrali milijuni sitnih zvijezda. Zavladala mrtva tišina, tek katkad odjekne po njoj štogod, dok dolje

Neretva šumi ispod pećina, pjevajući noćnu, tajnovitu pjesmi, koju od vijekova pjeva. Sjene kuća od mjeseca oštro odrezane padale po ulicama, dizale se uz duvarove, a daleko тамо на другој страни засрнило се као црна авет, gdjeno se по баščама диžu воćке и друго stabalje. Bajna i tiha ноћ, a Hilmo, sam u odaji, naslonio se na pendžer, iznio главу да му ћело хлади лаки вjetar i ноћна svježina, очима заокруžio naokolo, pa ih zabo među zvijezde, a misao ostavio dolje, te se bavio Đulsom i onim što mu je otac rekao. Kako bi mu bila divna i čarobna ова ноћ да му данашњи dan nije bio pomućen! ...

- A zašto ne Đulsu? Što on ima proti njoj? Da on nije mislio reći mi kako ne bi baš najvolio kad bih ju uzeo? Ili da tu nije drugo što posrijedi, još nešto više negoli mu je otac rekao? Može biti - može... Pa šta mu je ono danas Saja rekla?

Držao je da je nespretna šala kad mu je pripovjedila da Đulsa neće nikada biti njegova - A nuto: nešto mu je slično i otac sa svoje strane kazivao.

- Tu mora da je nešto posrijedi... Ali što bilo da bilo, zar bih ja smio i mogao ostaviti Đulsu, nju, koju tako volim, a ona mene? Tko bi smio nas dvoje rastaviti?

I Đulsa, i Saja, i Alaga, i очине riječi - sve mu se to vrzlo po glavi. Zadugo nije sišao s pendžera da ide spavati.

XIV

Sutradan je Hilmo otišao rano u dućan, kao obično. Ali je bio neispavan, tek pred zoru stisnuo je malo očima. Sve je vrijeme razmišljaо о Đulsi, pa o onom što mu je rekla Saja i što mu je otac govorio.

- Šta se je to uvalilo među nas, pa hoće da nas rastavi? Alaga da mi ne da kćeri? A zašto, ima li razloga za to da mi je ne da? A moј otac - i on me svjetuje da je ne uzmem. Zato, veli, jer je Alaga zločinac proti svojoj kući i prama dinu. Ako je to tako - nu je li zato išta kriva i Đulsa? Poznajem dobro svoga oca: dobar je čovjek, milosrdan, kô kruh što se jede. Od sirotinje nije nikada odvratio glave - al znadem da ne more vidjeti tko se sam zapušća, iskvaruje i udara po zlu. Ako Alaga i sin mu padaju sve dublje, svaki na svoj način - ipak je u toj svoj nevolji Đulsa čista i nevina. Moj je otac ne bi meni samo radi toga branio - da nije što drugo posrijedi. Mora da nešto ima - i hoću da se raspitam!

Cijeli dan je Hilmo bio obeznanjen; što je radio, radio je onako kao navijeno vitlo, zato jer mora, a o poslu niti je što mislio, niti mogao misliti. Glavna mu je bila da raspita što i razazna o Đulsi, o Alagi. Pade mu na um da Saju pritisne pa da mu ona kaže sve što znade. Poslao je po nju momka da mu dođe pa da će dobiti lijep dar. I zbilja, po podne, kad je bio sam, a najžešća vrućina, eto ti Saje na vrata.

- Šta znaš, kazuj - o učinit ču ti dar odmah što se ni ne nadaš! - iščeka ju Hilmo, a da joj nije dao ni odahnuti.

Saja mu poče kazivati šta je Alaga doma govorio. Kad ga je prvi put video u tijesnim haljinama da je bio upravo pobjesnio, govoreći da se je Hilmo pokaurio, pa je ženi zaprijetio da će ju pušćati dopusti li da

Đulsa više ikada progovori s Hilmom koju riječ, a još gore bude li i mislila na udaju za nj. On da nije gojio svoje kćeri za udaju. I još mu je pripovijedala da Alaga svaki put saspe na nj na Hilmu - svakih i najžešćih prijekora, da neprijatelj o neprijatelju ne bi mogao gore govoriti.

- Dok ja bježim od kaura - on se kauri! - govorio je Alaga. Dok sam živ, kćeri mu ne dam. Nek ostane usiđelica, nek skoči u Neretvu - ali njegova nikada!

I to je Hilmi bilo malo. Gledao je i po čaršiji da sazna što govori Alaga o njemu. Nikada nije mario da sazna što tko govori i naklapa, al' sada - sada bi i u pakao na putovanje da čuje šta se tamo govori o ovoj stvari.

U čaršiji opet gore sve nego mu je Saja kazivala. Mnogi su ga uzeli na sito i rešeto, a najviše Alaga. Još je veći bio bijes proti njemu i ocu mu negoli proti Austriji, negoli proti ma i jednomu Švabi. A zašto, što im je učinio?

... Jer je obukao tjesne haljine!

Hrđe od ljudi! - istisnu Hilmo bijesno kroz zube, a oči mu se zasjajiše, kao uvrijeđenu, ranjenu čovjeku, koji će sad na da naskoči na neprijatelja, da se osveti. Ja im nisam više turčin - a oni jesu, i njihova djeca jesu, samo drže li se kao i oni, nose li se kao i oni, - a ostalo mogu raditi sve što je na sramotu ljudstvu i dinu. - Taman! Čovjek nikada ne more iz čovječe kože iskočiti, već uvijek ostane čovjek... I ja ću da ostanem čovjek sa onim manama koje su nam duboko u naravi zasađene... Moj otac ima pravo - a ja ću ga poslušati. S ludima i s propalima neću tikve saditi - eto ih tamo... Odričem se i Đulse, mada ju ljubim, mada znam da bih i ja s njom i ona sa mnom sretna i zadovoljna bila. Kad joj je otac pravi turčin, i kad se tako pametno brine za din i za djecu svoju - eto ga, pa neka im bude kao što on i želi! Kad misli tako sačuvati din ...

I potrese na sebi francuskim koparanom¹, uhvativ ga rukama sprijeda po prsima, a namrštiv čelo. Onda poče namještavati fes na glavi, izade na vrata i stade gledati na cestu, osvrćući se ovamo, onamo, sve smrknut, a da nije u ništa izvjesno i stalno gledao. Svijet se motao, prolazio, kola, konji - sve je to prolazilo ispred njegovih očiju, a da se je mogao zakleti da ništa ne vidi, makar da sve gleda. Jednom se rukom podbočio tako da se je laktom oslonio o direk vrata, drugu zabo u džep, a nogu preko noge premetnuo, te mu je povrh bilo koljeno, koje mu je bilo nečim bijelim zaprašeno. Dode nekoliko mušterija u dućan, a on pred njima unide unutra. Nije uvijek mogao da pogodi šta tko traži, mjesto jedne davao im drugu stvar, i pri plaćanju nije ni brojio koliko prima. Da su mu mušterije platile ispod cijene - on ne bi ništa znao, niti se mogao osvijestiti.

- Ah ne - ipak moram otići Đulsi da ju vidim i da se s njom razgovorim da li znade ona o svem tomu što biva i kako se drži? Ja da nju ostavim? Zašto? Zar da se osvetim Alagi?... Ne, ne - ja ću barem gledati da ona pobegne, pa će onda sve biti dobro!

Do dva-tri dana navuklo se oblaka nebom, pa se činilo da će nakon tolike suše pasti kiša. I omara pritisnula, a muhe kolju i štipaju da nije moguće podnijeti. Odmah iza podne, kako je ručao, Hilmo se diže, uze štit, pa prema staroj čupriji. Bio je u tjesnim haljinama. Štitom se štapao, a prije nego će ga osloniti i uprti njime u zemlju, zamahnuo bi daleko naprijed. Upravo je letio, te su mnogi po dućanima koji su ga vidjeli, odmah rekli da se stidi što je od sebe učinio, pa izmiče što brže, samo da ga ne gledaju. U tren oka bio je preko čuprije, pa zakrenu nalijevo, te preko spila niz Donju mahalu. Naumio je i nakanio najprije da se još raspita kod Saje, pa da ona ode reći Đulsi da mu izide na vrata ili da se nadviri u Sajinu avliju, gdje će ju on čekati. Bio se zadubio u misli, a čelo mu se smrklo, kao što se je i nebo smrkavalo oblacima.

Bijaše već gotovo sasma blizu Alagine ulice, kad iz nje izide - nitko drugi nego Alaga. Hilmo ga opazi, malo problijedi, al' je pošao upravo odlučnije naprijed, odlučan na sve što će biti. Alaga se digao

¹ koparan, koporan (tal.) - gornji kaput od domaćeg sukna; vojnička bluza

jako s ručka da ode u čarsiju, pa pognuto teglio iz čibuka² i gledao preda se. Kad su već sasma blizu jedan drugomu došli, Alaga se lecnu, a Hilmo problijedi. Hilmo pozdravi Alagu - al' mu on ne odzdravi, već stade kao ukopan i pogleda za njim oštro, kô da na nj siplje strijеле. Odjedanput - kao da mu je nešto u glavu sunulo - okrenu se natrag, pohiti, prestiže Hilmu i pred njim izmaknu u ulicu. Hilmi puče pred očima, te se i dosjeti jadu šta bi to imalo značiti. Al' zato svejedno zakrenu Saji, koju nađe na malom hajatu, gdje se je izvalila na starci lim. Ciganka naslonila glavu na dlan i priklapala očima. S glave joj se razasule po tamnom licu crne, sjajne kose; kako se haljine pritegle zemlji, onako joj se vidno izrazivali valoviti oblaci tijela, prama prsima spušćani, da se onda naglo dignu prama bedrima, gdje je po onoj jednoj oblini spušćala i protegla drugu ruku.

Kad Hilmo ispade preda nju na hajat³, ona ga pogleda kano nehajno i snenim očima. Onda se protegnu, zijevnu, diže glavu polako s jastuka i sjedeći prebac kose straga, dok joj se nekako presumićena košulja na prsima jače razgali, da se je otkrila ona uvala sve do pasa, jer joj je ječerma bila raskopčana, te joj se prsa slegla napeto po stranama, gdje su nabrekla i kroz košulju probijala sa dvije bobe.

- Taman sam htjela zaspasti! - zijevnu Saja, omahnuvši očima po krilu i pogleda Hilmu.

- Kaži mi šta je s Đulsom?

- A, ti si radi toga došao? Nema ništa - ja znam da neće biti twoja. Otac joj se zakleo da je tebi - kaurinu - neće dati.

Hilmo problijedi, pa mu se u obraze slegnu modro rumenilo, te škrinu zubima.

- Neće, ne, ne deri opanaka! - potvrdi Saja! A i što je stalo djevojci - ona ima, šućur Allahu, svoga mušteriju.

- Tko je? Kazuj!

² čibuk (tur.) - kamiš, cijev sa lulicom koja služi za pušenje

³ hajat (ar.) - hodnik u prizemlju u starinski građenim kućama, predsoblje, trijem

- De ne hiti, bolan! - omjeri ga Saja. Ona će biti Salkina - a to je na koncu konca svejedno, samo da se uda...

Momak se strese, koraknu natrag, a štit tako uhvati i stisnu objema rukama da ga umalo nije prelomio.

- Salko?

- Jest, on nju odavna gleda, a i ona...

Upro očima u Saju, kao da ju je htio probosti, a sve jednako stajao nepomično, ukočeno, kakono je i ostao kad je koraknuo na se.

- Hahaha! - nasmija se. - Pa i ona! Salko - - ! smijao se on bolno, ujedljivo. Neće kaurina, već za pravoga turčina Salku! - sipao je naglo, bijesno - pa odjuri na vrata, a da se ni ne okrenu.

- Sretan put! - poprati ga Saja, pa se opet izvali na jastuk. Šta ču ti ja! Dina mi, ne mogu ti pomoći. Neka Salke - on meni dolazi i ne zaboravlja me - a kad si ti meni kroz ovo godinu, godinu i po dana što donio? - cijedila je Saja kroz zube zatvarajući oči i mašući rukom oko glave da se obrani od muha. Nu kad vidje da je sve uzalud, prekri se jemenijom⁴ i zaspa.

Probudio ju je pljusak kiše, koja je sipala kô iz česme. Po avlijii zaostala voda, a kako koja kap padne, onako se podigne mjeđur, pa se razlije - i tako je to neprestano padalo, kapalo, štrcalo. Od daleka se čula i grmljavina. Saja se diže, protare oči i razgleda oko sebe.

- Aman kiše, kako je udarila! - začudi se, ne dižući očiju s avlige. Šabane, odoh ja malo u hanume! - viknu ona na tavan.

- Pa hajde, što meni kazuješ! - odazva se odozgor opor glas.

Saja ustade, nataknu nanule, pregrnu se bošćom, pa pobježe kao da ju vjetar nosi.

- Uh, kiše, hanuma! - uskliknu kad se je stresala na hajatu.

⁴ jemenija (emenija) - rubac (marama) od tankog platna, išaranama granama, kojim se povezuje glava

Hanuma je sjedila u pokrajnjoj sobi na hajatu. Premotavala nekakav bez što ga je jutros kupila.

- A šta ti je, hanuma, što si nekako ljuta? - upita Saja.
- Prođi me se, ne znam ni gdje mi je glava ni kako se zovem.
- Da nisi što bolestna?

- Kamo sreće da je samo to. Već po podne šta mi je bilo s Alagom? Nije ni kolik na ulicu izišao, eto ti ga odmah natrag, pa udari i po meni i po onom jadnom djetetu, da Hilmo dolazi Đulsi na vrata. Do đavola sve - svega mi je dosta! I one njegove vike mi je suviše, sve mi je krivo!

- A šta ćeš mu - on je domaćin. Pa bit će da ima i pravo što ne da Hilmi ovamo. Ne brini se ti - nać će Đulsa svoju sreću. A što ne bi za Salku?

- Nek je daje komu hoće - neću više u ništa da se prtim. I ovoga mi je dosta - - već mi je jedino žao i srce me boli radi onoga djeteta što se iskopišti od plača.

- A gdje ti je, gdje je Đulsa?
- Ne znam, pobegla pred ocem nekuda gore na tavan. Cijelo je vrijeme preplakala...

U odaji nad bašćom sjedila je Đulsa prama prozoru, zaplakana i poništena, s rukama u krilu, a oborenih očiju. Prozor je bio otvoren a kroza nj navirao hlad od kiše, te razblaživao onu vrućinu što se je bila slegla u odaju. Iz početka je sjedila u prozoru zamišljena u tužne misli, a da nisu kapi od velikoga pljuska i na nju počele padati, ne bi joj ni palo na um da se digne. Odmah opazila nije bila da je kiša udarila te kako kopa zemlju po suhoj bašći. Zanosila kiša kapi i na nju, te joj padala po ruci i ramenu a gdje je koja kap pala na bijelu košulju, odmah se rasplinula po bijelom tijelu i priljubila košulju, da je kroza nju jasno probijala puna ruka. A kako su kapi udarale i o demire, onako su odšrcavale i na grudi, slijevale se u nje, željne rek bi da se razgriju u onoj toplini plemenitog djevojačkoga tijela - i tek ju to strese, podraži, pa se ukloni dolje na minder. Oči joj ljuto zaplakane, a grudi se naglo

dizale i spuštale od dugih i dubokih uzdaha. Ima već nekoliko dana da je saznala za očinu zabranu - a sam joj ju je kazao. Kao da se oko nje svijet okrenuo kad je čula, da ne smije ni misliti na Hilmu. Zgražala se je s pomisli da je Hilmo postao kaurin - tako joj je Alaga rekao - prepala se od toga, al' neka sila nepoznata, skrovita, nutranja, koju čovjek osjeća a razumjeti ju ne može - ta ju je sila njemu privlačila, i ona je išla k njemu da ga vrati iz kaura, da ga opet za se dobije. Je li moguće da bi nju Hilmo tako ostavio - nakon svega onoga što joj je govorio i zaklinjaо se mladim godinama svojim? A zar bi Hilmo imao snage pa da postane ono s čega ga je njezin otac prekoravaо, osuđivao? Zar bi ona mogla i pomisliti, zar bi mogla ostati pri pameti kad bi sama pred sobom sebi ustvrdila i priznala da Hilmo neće biti njezin?

Na nju, koja još nije iskusila nikada nikakve gorčine života, ujedanput se na nju eto sasu rukovet gromova i razori joj onaj sretni, sveti mir slatke ljubavi što ga nevina djevojka diže u svojoj duši, u svom srcu, držeći da je to najjača tvrđava, nepredobitna, na koju nitko nema snage navaliti. A sad evo: kad se je i najmanje mogla nadati kakvomu porazu, kad se je već primicalo i skorilo vrijeme da u naručje padne svome dragomu u njegovim bijelim dvorovima, kad joj je u grudima buktila vatra za nečim uzvišeno slatkim, a po glavi se vrzle misli bajne i zamamne - sad ujedanput razori se to sve, a iz usta njena otca zaori grozno, kobno:

- Ne govorи ni ne misli nikada o njemu, nećeš za nj, on nije - turčin!

On nije turčin! Kako strašno zvuče i zvone te riječi, kako kobno uza njih odjekuje da neće biti njegova! Ako ju je otac htio uništiti, satrti, zašto nije našao način da odmah prestane bitisati, već ju onako ranio i poništio da bolna što jače živa trpi od tih groznih boli? Taj njezin otac - ima li on smilovanja prama svomu djetetu, prama svojoj kćeri, koja ga je ljubila i ljubi djetinski, odano, pouzdano? Pa kako joj je mogao tako silno ubiti dušu i srce i reći joj: - Kćeri, ti nećeš više živjeti - ? Da joj je barem oduzeo život - da joj ga mati ni dala nije!

Ona bez Hilme...

A kako, i zašto? Zar je Hilmo mogao postati takov grešnik, on, koga je ona ljubila, i koju je on ljubio?

Njezina bol, njezina tuga i odviše je bila velika a da bi mogla i imala kada da ide ispitivati kakav je i koliki taj Hilmin grijeh radi kojega ih eto rastavljuju.

Pred materom je plakala - a mati joj nije znala ništa reći - jer je i sama jadna bila. Tražila je utjehe, mira - al' nigdje ga naći; svagdje je nalazila gdje ju gleda onaj mrki, ozbiljni i ukorni očev pogled. Pa još danas - danas po podne, kad se je povratio, kako ju je izružio i nju i mater! Nije znala što je bijes - nu tada je odmah pogodila da joj je otac bijesan kao što nikada nije bio. A uz te muke još ono vječno napadanje Sajino - kako ju je to peklo!

- Zna ti babo šta radi. Šta će ti Hilmo? Ta ni Salki mahane nema, i da znaš, seko, kako za te propituje - svaki je dan u mene!

Kad joj to rekne, voljela bi ju smrviti kad bi joj bilo na izbor negoli bogzna što. Da, najvoljela bi ju smrviti - tako su joj te grozne boli u glavu dovodile i groznih misli, koje joj nikada prije nisu mogle na um pasti.

- Mati - ja ћu pobjeći!

- Šuti, kćeri moja, kako to možeš i misliti? Šta ti znaš šta će biti? Bit će onako kako Allah hoće.

U kući je nestalo onoga mira, onoga zadovoljstva koje je prije bilo. Hanuma sama bila je kao smetena, Mehmed Alije i Mehe po danu nema doma - te je tako po čitav dan bivala sama s Đulsom. A kako ju je promijenilo ovo zadnje vrijeme, kako li je silno opala!

Jedno po podne Saja stala na hajatu pred Đulsom, kad se je hanuma u sobi naslonila da malo otpočine, jer je i sama bila umorna, razdražena i potresena kćerinom tugom.

- Znaš li, boja, da mi Salko svaki dan dodijava? - ispitivajući pripovjedi ona Đulsi.

Đulsa ju ni ne pogleda, niti joj što reče, već kô ni ne čuvši ništa, nastavi i dalje vesti.

- Dina mi jest! A ja ti znam i o Hilmi jednu!

- Šta, kazuj! - osu se djevojci preko usana smiješak, kao smiješak veselja i nade.

- Bogme da te se je on okanio...

- Crna kugo! - oturnu Đulsa đerđef⁵ od sebe, pogleda ju ukočeno - pa udari u plač da je sve jecala.

- Šta je opet to? - skoči hanuma iz sobe i stade na vrata, pa pogleda Đulsu i omjeri Saju.

- Čuješ li, Sajo! Nikad da joj više nisi ništa spomenula ni o Salki ni o komu! - oštro ju prekori hanuma. Nije tvoje da se ti za moje dijete brineš i da ju rastužeš.....još samo jednom da te čujem ...

Hanuma je ljuto i mrko prijetila Saji, i pogladila kćer po glavi i obrazima.

- Ne plači, kćeri - bit će, kako Bog dade!

Saja malo poposta, pa ode. Više nije imala odvažnosti da ma išta Đulsi rekne. Al' kako je uvijek lukava bila, sama je izdaleka vazda svraćala razgovor na ono što bi ona htjela, ne spominjući ipak ničije ime.

A Alaga, kad bi došao doma bio bi vas smrknut videći kako se hanuma drži, pa i Đulsa, ako bi ju kada vidio. Njega je to veoma ljutilo, videći da njegova strogost još nije mogla sveosve tako djelovati na Đulsu, da joj iz glave izbjije onoga - kaurina Hilmu. Radi toga bi se katkad upravo uzbjesnio, pa osim što ga je to peklo da jednom riječi i oštrim pogledom ne more kćer dozvati pameti, mučilo ga je i ono što je na dvoru, izvan kuće bivalo. Pod jesen Švaba uzeo vojnike, te ne samo to, već još podigao vojsku i na one koji su se odmetnuli u gore. Već mu je dozlogrdilo to stanje i sve mu nesnosnije bivalo, a i sam sebe počeo

⁵ đerđef, đerđev (tur.) - okvir četvorougaonog oblika na kojem je razapeto platno po kojem se veze

prikoravati što se nije davno iselio, već uludo čekao i trošio vrijeme. Čuo bi da su sad ili jednoga ili više ustaša ubili ili uhvatili. Nu sva mu je utjeha bila u tome što se je znalo da se ustaše tako lasno ne predaju - nu, pa bogzna ne more li otuda nešto biti? Kako bi bilo još i to pričekati?

Uza sve te brige - nadošla mu i nova. Već mu palo na um da promišljava i razračunava o svomu stanju. A to mu se upravo nadalo kad mu je od ljetine ispalo tek nekoliko tovara žita, te nešto masla i pastrme. A pred dvije-tri godine još! Silno ga se dojmila ta razlika, taj nazadak, koji se više nije mogao sakriti. Nu njemu nije još bilo ni na kraj pameti da bi radi takovoga stanja počeo očajavati. Nešto mu se sve činilo da će biti bolje, ljepše, a za ovo sadanje stanje sreća mu je bila to i tim se je tješio što nije radi nečega mogao na se krivnju svaliti. Što je god radio, bilo je jer je mrzio one koji su došli - kako je mislio - da iskorijene din, pa ako sad manje ima, tomu su krivi i Švabe i svak drugi - samo ne on. Ta zar mu nisu krivi i oni koji se - makar da su turci - ne slažu s njime, zar mu nije kriv i Omer-efendija i svi taki redom? Ta da su svi ti kao on - Švabe više ne bi bilo gdje je, ili ako ne to, a to barem u zemlji ne bi ostao ni jedan turčin.

- Ah - kud ćeš, šta ćeš s njima? Eno meki se predali u kaure - kao Omer-efendija i sin mu, pa sramote din. Drugima sada povukli sinove pod pušku - a oni ništa već skrstili ruke i gledaju. Zar to nije upravo najgore, i zar to ne znači propast dinu, jer se od njega odmeću? A oni opet, koji pobjegoše - sad se moraju prebijati po kamenu, bez pokrivke i bez kore hljeba, a Švabo ih natjerava i zatjerava, pa kolje kao janjce. I sve kad bih ovdje imao Gavranovo blago - ne bih se smirio, niti bih se smio smiriti. Bolje među braćom turskom u Turčiji i kruh prositи nego ovdje na dukatima sjediti! Pa zar će nas oni puščati da umremo od gladi? Eeh - kako će nas bratski i raširenih ruku primiti!

A još kad bi promislio i pogledao kako se je u Mostaru kroz ove tri-četiri godine promijenilo! Koliko tu novih, nikada neviđenih ljudi druge vjere i jezika, pa šta tu rade, kako li živu! Zakopitili se, pa se ne dižu, niti misle dizati. Sjeli kao na gotovo, pogospodili se - a ima ih koji su se osilili da se domaći s njima ni mjeriti ne mogu. Gdje kakov posao,

gdje kakovo što - eto ti njih, i oni ti rade i zarađuju i nose. Domaći čovjek ne može ih ni stignut.

- Evo - i ja bih uzeo što raditi - - ali šta će? Od Švabe se ne more, on odnese sve! I sve Švabo, nitko drugi... bolno bi i jadno Alaga kimnuo glavom, uvjeren da Švaba donosi i čini svako zlo. - Gdje, u kojem poslu moreš vidjeti našega čovjeka? Švabo mu se ne da ni mjeriti sa sobom!

Njegovo razrovano kućno stanje ipak ga nije tako poništavalo a da ne bi mogao i imao kada isto onako misliti, mrziti i osjećati kao i onda kad je još sjajno stajao. I sada su njegove glavne misli bile one koje i prije, jednako se držao kao i prije, njegov način života, njegovo sve bilo je kao i prije. Jedno je najbolnije osjećao: što je bilo malko više sada onih o kojima nije mogao bolje suditi negoli o Omer-efendiji i Hilmi. Al' u tom zlu i nevolji tješio bi se razgovorom u uskom krugu svojih prijatelja, s kojima se je redovito sastajao i družio na sijelima i u čaršiji. A srce mu se osobito napinjalo nadom kad bi i o mlađima čuo da se drže kao pravi turci, te da su pripravni na sve za sveti din. Razblaživao bi se kad bi koga toga imao prilike slušati - a mnogi bi se dotisnuto do njega s poštovanjem, jer je Alaga među svojima uvijek bio i pribran i mudar, kao i do sada. A i vanjštinom svojom bio je čovjek pred kojim se moraš gledati. Njegovom omršavom, košturnjavom više licu zgodno odgovarala ona prosijeda a ne odviše duga brada, što mu se je spuštala niz prsa, a vazda mu upravo kô nove haljine od modre čohe. Tako čovjek i mora biti od ugleda - a i bio je jer svuda kud bi prošao, svatko ga je lijepo pozdravljaо, sebi zvao i srdačno dočekivao. Što je najviše pak - glas mu je dizalo to što je on koreniti, pravi turčin, kako su mu govorili.

Nu od sve mlađarije najviše mu se gotovo svidao Salko, i to još više od onda kadno je počeo u njega doma zalaziti na sijela radi dogovora što će raditi pred novačenje. On je onda u Salki uvidio baš čestita mladića i muslimana, koji od ništa ne popušta, već se drži čvrsto i tvrdo. Napose u zadnje vrijeme po više puta Salko s njim razgovarao - i kako bi se tada radovao, slušajući da i on - Salko - osuđuje upravo one i sve one strane i domaće ljude - kako i sam Alaga. I Alaga se s njim

sprijateljio onako lijepo i pravo kako je prijateljevalo i sa Salkinim ocem, otkako ga poznaje. I Salkin je otac bio onako stasitije naravi, a peča⁶ od čovjeka, da imaš šta vidjeti. Koliko je Salko gledao da bude uz Alagu, toliko je s njim i Salkin otac razgovarao, a jednom mu čak spomenuo da bi po djeci svojoj mogli biti i bolji prijatelji. To mu je naspomenuo isti Salko da rekne Alagi, a i sam je htio i gledao, da oženi sina, jer ga ovako iskopa - kako je to sam kazivao.

Taj glas je Alagi bio drag i ugodan, a tim draži što bi tako kćer mogao dati dobrom i pravom turčinu. A poznavajući Salku dobro po onomu kako mu se je kazivao, tvrdo je bio uvjeren da će se on i iseliti, i tako bi mu bila ispunjena želja da sva njegova djeca odu odavle, kud i on, da nijedno ne ostane ovdje. Pače - Alaga je jednom razmišljao o tomu kako će se on pod jesen stalno iseliti, a onda za njim da dođe i Salko, kad vidi gdje će biti najbolje da sjednu.

Alaga je bio pristao sasma da Đulsu dade Salki kad ga je i opet Salkin otac upitao. Očevi su već ugovorili i vrijeme kad će se prošiti i sve, da se nitko drugi za ništa nije imao brinuti. Alaga je to kazao i ženi, da znade i da se nada. Hanuma je i sama pak pogadala, da će do toga doći, jer je vidjela da se Salko vrza oko kuće. Đulsa nije htjela ništa da čuje o tomu - ali bi ju tad otac izružio, pa opet pogladio, da se ne otimlje već neka primi kad ju čestit momak prosi.

- Pa što ćeš, Đulso! - i Saja joj onda počela govoriti. Da ti znaš kako je ono valjan i kršan momak - da ga se dva oka nagledati ne mogu!

- Ne govorи mi o njemu!

- Ja o komu? Zar o Hilmi, koji te je ostavio i evo ima i pola godine i više da neće ništa za te da znade?

Đulsa bi se onda ujela za donju usnicu, pribrala obrvu i očima onako smrknuto zaiskrila. I lijepo joj je to stalo, ama baš lijepo. Upravo je pristajalo njezinom bljedilu na licu, koje je malo spalo, te kao bijeli snijeg bez krvi odgovaralo prama crnim očima. Bjelilo lišća prekidali su samo modri koluti ispod očiju.

⁶ peča (pers.) - čovječuljak, malena rasta čovjek

Čudno joj se promijenila narav. Od njena nestašna veselja ni spomena - te je sada čitava djevojka, al' najviše šutljiva i zamišljena. Nekad bi joj palo na um i da se nasmije i da zapjeva - a to je bilo kano da je htjela upravo od velike potrebe da rastjera crne i žalosne misli. Mati ju je bojažljivo, sumnjivo katkad kriomice pogledala i onda se okrenula pa uzdahnula. Boljelo ju sve što se je dogodilo s njezinom kćeri, a boljelo ju i to, videći kako se je spalo na tanke, veoma tanke grane u kući. Mnogo je puta ona kušala reći Alagi šta radi, ako Boga znade - nu on bi joj odmah začepio usta da to nisu njezine brige, te da je sve dobro onako kako on zbilja i radi. I hanuma se onda pustila upravo kao utopljenik niz vodu i tako ohladnila da je moglo doći sve što hoće - a ona bi to može biti najhladnije očekivala. Više ju je na to nagnala bol radi kćeri nego sve drugo. Ona je vidjela i osjećala jade Đulsine, a da je brojila, bog zna koliko bi nabrojila njezinih suza za Hilmom! I hanuma se nekako zanijela, te se više bavila sobom i svojom tugom negoli čim drugim. Ni Mehu ne oprema više kako ga je prije opremala i kitila. Malo poodrastao, doduše - al' mu još treba slatke njege materine. Nu ona se nije mogla ni na to prisiliti, te je Meho hodao i s djecom skakao i sve kao da nema matere, koja bi ga opremila; tako je među tudom djecom izgledao. Tješilo ju je samo to kod Mehe da je dijete dobre i blage čudi, a mirno i poslušno. Nikad mu nije morala dvaput reći da ne zakasni na ručak i u ićindiju doma.

- Što će, mati? - pitala je Đulsa hanumu kad se je primakao dan da će ju Salko prositи. A istisnula usta i namjestila oči da joj suze ne kanu.

- Kćerce moja - reci - reci da hoćeš! Kud ćeš se otimati? Znaš kakav ti je otac, a bogme - ja ne znam koga bi čekala!

- Mati moja, i ti mi to veliš! - prosuše se Đulsi suze i zaplaka ljuto, bolno kao dijete.

I materi poteče iz očiju.

Kad je nadošao dan da će doći prosci, Đulsa je bila tako mirna, tako beščutna kao što je kamen beščutan. Uzela je Salkine darove nehajno, mutno, kao jednu stvar koja joj ne treba i nema nikakve za nju

vrijednosti, pa da ju negdje ostavi odakle je neće morati nigdar dizati. I dvorila je kahvom, i ljubila je u ruke - a da ju je tko tada upitao što to radi, odgovorila bi da ne radi ništa, kao i da ne osjeća upravo ništa, da bi ju za to tko pitao.

- Eto - učinila sam što su mi rekli da moram učiniti! - uzdahnu idući na tavan kad su hanume otišle, a to reče kao čovjek koji je sa sebe skinuo vreću brašna, jedva čekajući da otpočine.

I ona je otišla u odaju, sjedila i otpočivala: ukočena oka i ispražnjena, smrvljena srca.

XX

Ramazan godine 1883. pao upravo u najvruće doba ljeta. Bio mjesec srpanj, a vruće da ti moždani uzavriju. Iz zemlje, iz kamena, iz sivih kamenih kuća Mostara biju plamenovi, popada znoj kô da se čovjek kupa - a više je i od mjesec dana što se nije na nebo izvio i najmanji oblačak.

Žrtva je, al' je i za dušu tada postiti ramazan. Hoće se snage, volje, al' najviše tvrde vjere pa da ispostiš onako kako je propisano. Pusta žega, dug dan, jezik ti se spliće, a navrh jezika duša - ama svejedno, ni kapi ne mečeš u usta. Nekad škrgne u utrobi, nosnice se šire na ugodni, razdražljivi miris duhana, pržene kahve - sve se to ostavlja, da kao pravi vjernik istraješ od sabaha pa do ahšama, od zore do mraka. I nađe se tko ne može više ni rijeći progovoriti - al' ga vjera krije i snaži, miri ga savjest da vrši svoju svetu dužnost. Ni posao se ne zapušta, već se radi kao obično: il' u dućan, il' na selo, il u polje - to sve svlada snaga tjela i jakost vjere. Do podne odleti nekako vrijeme, al' od podne za najžešćega zvjezdana kano da se oteže, oteže, a kad oko ićindije, onda se već počnu i inaditi čiji sahat pravije ide.

- Šta - moj ti je na dekiku¹!

- Ajbo! Evo ovoga pa ga metni u čekmedžu, te ako ne priklopi, ja dajem deset napolijuna²!

Taman je bilo nekako iza polovice ramazana, a muslimi izašli iz džamija gdje su klanjali ićindiju. Iz Ćejvan-begove džamije, što je odmah na desnu stranu, kako se ide na Luku, posukljao svijet i razilazi

¹ dekika (ar.) - minuta

² napolion, napolijun - francuski zlatnik od 20 franaka

se čaršijom. Najprije zasulo na cestu kô iz mravinjaka, a onda sve po manje i manje. Među zadnjima dvojica išla uporedo polagano, odmjer enim krokom, te se razgovarali. Jedno bio Omer-efendija, a drugo Avdaga. Omer-efendiji na glavi bijela kô snijeg ahmedija³, a straga u ruke prikupio džubu⁴ i motao njome. Na Avdagih lijepe čohne čakšire, vezen fermen⁵, a cipele škripe kao da ih je jako naredio. Preko vrata pa preko prsiju mu crna vrpca, a o njoj sahat, sito ga je metnuo za pas.

- Hajdemo u mene malo posjediti na dućan! - zovnu Avdaga Omer-efendiju kad su došli na raspuće.

- Pa, hm - a, svejedno! Baš sam mislio malo krenuti polagano šetnjom ovuda preko čuprije te na Cernicu. Hajde!

I pođu dalje Avdaginu dućanu.

Sad je Avdaga imao veliki, lijepi i bogati dućan, pod lipom Suhodoline, dok je njegov Muharem - tako je sada svijet zvao Mušu - držao drugi tamo dalje prama Carini blizu pošte. Avdagih svaki dan lijepo i dobro išlo i kroz same dvije-tri godine podigao se da ne more ljepše, te se je mjerio sa prvima u Mostaru. Tko je htio u ono vrijeme, i mogao je, a Avdaga je i htio i znao raditi, dobro štediti, bio okretan kao da se od svoga vijeka bavi trgovinom. Pa kô da mu je sam Bog blagosivao svaki posao, svako poduzeće - tako mu je upravo kapalo. Postao pribran i uvažen, te kako su se ljudi jagmili o njegovo prijateljstvo! Tu njemu pozdravi, tu časti, tu da ga upitaju za ovo ili ono, tu sve prvi ljudi da posjede malo s njime i da se upitaju za ovo ili ono - kao da je od vazda, otkako je živ, s njima jednak.

Evo kao ovoga ramazana: pred ićindiju mu magaza puna kô šipak. Upravo ljudima je kô za čast da kod njega čekaju kad će mujezin

³ ahmedija (ar.) - čalma, saruk, tanko platno omotano oko fesa ili koje druge kape, koja ima oblik fesa

⁴ džube, džuba (ar.) - odora, mantija muslimanskih svećenika obično od crne čohe

⁵ fermen (tur.) - dio stare narodne nošnje, vrsta prsluka, od čohe, kadife ili šajaka, izvezen gajtanima, sprjeda sasvim otvoren i ne skopčava se. Ženski fermen je obično od kadife i više ukrašen vezom i gajtanima

da se oglasi, da onda podu u džamiju. Jagmili se o nj komu će prije doći na sijelo i uvijek gdje što budni, njega zovu među prvima. Avdaga, koliko je mogao, i odazivao se je, svakoga rado i otvoreno primao, na ustima mu vazda uljudna i lijepa riječ - ma nitko se nije mogao ni najmanje na nj potužiti.

Al' često bi se i on sam, kad ne bi nikoga bilo, zamislio i svašta premećavao po glavi. Nije jednom uzeo promatrati sve one ljude, prve, srednje i najmanje uglednike - i mnogo puta bi mu ispao gorak, ujedljiv smijeh. Valja bo znati da Avdagu nije sreća uzoholila, već da je on ostao sve oni isti, i naravi, i prijaznošću, i udvornošću, i iskrenošću, i svime. Nikad se nije stadio priznati svoju bijedu i nevolju nekadašnju, pripovijedati kako je mnogo puta i sirčanice bio gladan, te kako mu je Alaga pomagao. Onda, dok još bijaše u nevolji - kako li mu je bilo među ljudima! Koliko i koliko puta je slušao gdje o njemu pripovijedaju da jadnik nema nit što na se, nit što poda se. I dok bijaše željan kruha, kadno je hodao zimi, ljeti bos, gô, na hiljadu mjesta okrpan - nitko mu nije ni imena htio znati. Bio je prezren, kao sitni mrav, svatko se od njega odvraćao, makar da nikomu nije ništa učinio, i makar da je čovjek kô i drugi, od kosti i od mesa. Kad bi on što bio rekao onda, svak bi živ udario u smijeh - ma to bilo i najpametnije. Jedini Alaga našao se čovjek pa mu u najcrnjim danima pomogao i upravo ga on podigao. I Avdaga uzeo raditi, pa radi danas, upri sutra - i evo ga sada, gdje leži - štono riječ - na novcu. Onaj prezreni sirotan, gladan i potreban, sa svojom srećom dođe u novi, neviđeni svijet. Odjednom ugledan, čašćen, pametan i mudar, kao što ih malo ima. Oni koji ga prije ni gledati nisu htjeli, sad dolaze sa slatkim i prijateljskim smiješkom k njemu, rado ga susreću, iskreno mu se raduju kao najbolji prijatelji, od njega traže savjeta, pa kad on što i neuputno rekne, dobro je, i kad on što i neuputno učini, lijepo je. Sve mu odobravaju, povlađuju, te kad on slučajno otvori usta da zijeve, oni svi ušute kao mravi, samo da čuju što će Avdaga reći i da mu ne priječe da rekne svoju, na koju će mu oni povlađivati. "Aman, aman, kako se čudno ovaj svijet mijenja! Pred nekoliko godina tko bi bio rekao da će ja postati ovako mudar i pametan i odličan?" upitao bi se Avdaga, a svoje bi misli popratio sa smijehom, punim omalovaživanja i prezira. "Ta zar su ovo

ljudi, ponosni, svjesni sebe i svoje vrijednosti? Jesu li ovo oni isti koji su me golu sirotu prezirali dok mi sada ližu ruke? Kako je gadan način kojim oni mjere vrijednost čovjeka! Ogavni gadni stvorovi, da, obični stvorovi, a ne ljudi!" I Avdaga bi onda pun srdžbe, pun prezira pljunuo, kao da je zagrizao i izio gorki kraj od krastavice. A kad bi oni očekivali da će se Avdaga nasmijati na koju njihovu, što su je netom pripovijedali - nasmijao bi se on, al' taj je smijeh bio ujedijiv, preziran. "Dok nisam bio među vama, dok sam bio kukavan i malen kao mrav, mišljah da ste visoki, vrlo visoki, a sada, kad vas poznajem, jednak vama, tek vidim kolišni ste sitni, šuplji i crvljivi!" ...

Alaga pusti prvog Omer-efendiju da uniđe u dućan, koji je momak i opet poškropio vodom da je lijepo hladilo.

- Evo na stranu sve - već deder mi, Avdaga kaži šta je s Alagom? Ima i dvaestak i triestak dana da ga nigdje ne viđam! - prekinu Omer-efendija prvašnji njihov razgovor i upita Avdagu kad su sjeli u magazi.

- Šta ćeš da ti kažem... Znadi da je naš čovjek pa se nećeš čuditi kako god završio! - krenu Avdaga obrvama.

- Ja šta je s njim?

- Ništa, brate. Ogolio - čist, kô od majke rođen. Ono što je imao - a lijepo je imao! - utukao u glavu. Ne radilo se ništa, a trošali on čovjek.

- Znam ja to, znam dobro. I nisam mu jednom rekao: Kani se, čovječe, čorava posla! A on ni čuti, već zaskoči na me, kô da sam mu zube povadio. Kazivao sam mu i svjetovao ga - a to njemu kô i studenom kamenu. Što on radi, sve je najpametnije i najljepše. Mogasmo biti dobri prijatelji da on htjede dati svoju kćer za moga Hilmu. Ama Alaga ne htjede, jer Hilmo obukao za posao tijesne haljine, pa zakovrčio vratom da ne da kćeri kaurinu. E onda je i u meni prekipjelo, pa neka bude inad za inad, kad on ne zna što je pamet. Mislim ja: kad je ne daš, ama onda ni ja ne dam. I tako ti ja to učinim. Žao mi je što je do toga došlo - već on je kriv sam sebi.

- I djetetu svome! - nadometnu hitro Avdaga. - Dade je, kako i znaš, za onu nesreću Salku. A Salko liska i pijanica onda bio, a sad i gori. Otac ga oženio, barem ne bi li ga žena primirila - uzalud. Alagin zet pravi turčin - mislio je Alaga, a eto mu ga sada.

- Zbilja, čujem, da ne živu lijepo?

- Ta kako će ako si turčin! On dođe pijan, pa udri po jadnoj ženi; kad mahmuran - i opet mu ona kriva, a kad trijezan, ona kriva što mu ništa nije donijela.

- Jadan on, kako unesreći svoje dijete! A meni ju je i sada žao što nije za mojim Hilmom - a eto, to je sve Alagina pamet! A šta Alaga?

- Ništa; zaboravio se o sebi i o svojoj nevolji. Još ono kuće - a i nju već prodao za pravo. Sad mu žena oboljela. Poboljevala je i godinu dana, ama sad ju jače pritisnulo. Ne znam što joj je, samo znam da je Alaga sada više doma uza nju. Ode im katkada moja žena. Tu dođe i Đulsa, jadna, bolna, kako ju onaj nesretnik muči, pa se potuži mojoj ženi. Na što li je to spalo!

- Nije sam on! A koliko ih je drugih? Evo uzmi pa broj po Mostaru. Svi su ti tako zdujali, brojili vojske, selili, a ne imali kada raditi, već trošili dok što bilo. Puščali iz ruke što su imali, djecu iskvarili i voljeli da se liskaju, piju i kartaju nego da što nauče ili knjigu ili zanat. Oni su mislili da tako odgajaju prave muslimane. A ti muslimi njihovi, bogme, kad se malo razigraju, izvadit će ti i srce, misleći da će tako iščupati iz tebe din.

- Znam ja to dobro! - uzdahnu Avdaga. A kako oni napadahu na me i na moga sina što uzesmo raditi sa Švabom! Njima bi bilo pravije da je koji drugi to činio, a ne naš čovjek. Zaslijepljeni su ljudi svi ovi naši - a ostanu li oni ovaki, onda se ne boj da će komu trebati da nas čupa i uništaje: i sami ćemo od sebe propasti!

- To imaš pravo, i uvijek sam im to govorio. Al' šta ćeš - odmah mi oni odbruse da nisam turčin. Velim ja njima: ljudi, radite, gledajte, a djecu dajite da uče! Oni ni da čuju: tek su onda pravi turci kad sveosve propadnu, a djeca im umjesto da se bave naukom i zanatom, udare u

svako zlo, pa ako nije potrošio otac, potrošit će sin - i tako ti gledaj šta će biti od nas ovakih do dvaestak-triestak godina. Bogme sam ja obigrao dosta da što naučim - a kad vidim ove Švabe, moram priznati da mi još valja mnogo od njih naučiti. Ne uzmemo li se mi s njima mjeriti - zaludu ti onda sve, nitko nas više ne spasi. Osim što se podiže ti i još dvojica, svi drugi padoše.

- Eeh - taka ti je pamet u naših ljudi. A da vidiš samo šta nam mlađarija radi... Evo sad je ramazan, pa moraš uzeti da će se svijet okupiti na sastanke i sijela. I neka se malo razgovaraju. Ali misliš li ti da će se naša mlađarija razveseliti kako Bog zapovijeda? Aa, nema ti toga! Hajde noćas zaviri u Čindinu bašcu pa ćeš ih vidjeti gdje piju i rakiju i mastiku⁶, gdje se igraju, svlače sa sebe i zadnji komad rutina da bace u igru... I to su ti naši pravi turci! - pojavi se Avdag na usnama smiješak sažaljenja, prezira, smiješak pun ujedljivosti.

- Za takve ljude čovjek ne smije imati smilovanja! - preli se u Omer-efendiji žuč nakon male stanke, pa se diže, ljutito tresući oko sebe. - Kad ono samo hoće da se duši - šta ćeš mu?

- Opametit će se - ali onda kasno i uzalud, i neće biti na vrijeme!

Upravo sunce bilo zašlo, a nakon one sparine kano da je sam Bog poslao laki vjetar da ljudi željni odahnu. Vjetar je šušljao lišćem zelene, visoke lipe, koja se je nadvila nad cestu, igrao se njime da ga malko raživi nakon mrtvila vrućega dana. Čaršijom se pronosi meso, zelen i sve što treba za kuću i gozbu po noći. Pred top razvikali se ekmeščije⁷, noseći na daskama vrele hljebove, rasprodavajući ih da se čovjek omrsi kad udari top. Jedni dućandžije počimlju već i dućane zatvarati, dok drugi ostaju u njima da ih drže otvorene do kasnije doba, jer u ramazanu pravi život počimlje tek pod noć, po ahšamu.

Omer-efendija se taman spremao da izade te da se po običaju malo pola sata prošeće do topa.

⁶ mastika - vrsta rakije, rakija začinjena ljekovitom smolom mastikovog drveta

⁷ ekmekčija, ekmeščija, ekmedžija (tur.) - pekar

- Zbilja, dina ti, Omer-efendija, hajde hoćemo li večeras zaći u Činđe - pa da vidiš tamo saltaneta⁸, da se načudiš šta tamo naši ljudi rade!

- Pa taman!

- Nemoj da i Hilmo s tobom ne dođe. Razgovorit ćemo se malo.

- A ja kriv - ne nađemo li tamo gdje se Mehmed Alija igra sa svojim jaranima, sve da mu je mati bolesna, a kuća prazna.

- Nesretnik! Od njega je to učinio njegov otac! - trehnu Omer-efendija džubu i izade iz magaze.

Izmakao dan, a primicalo se veće i počelo sipati sumračje. I Avdaga zatvori magazu, a taman se on okrenuo, mećući ključeve u džep, kad ga sustiže Muharem.

- O, zar i ti? - upita on sina.

- Evo na, kako vidiš! - odvrati momak veseo.

Muharem već čitav momak. Razrastao se, ujedrio, a uredio kao da će sad na po djevojku. Na zagasitom licu, na gornjim usnicama zagarila mu se dva puna, crna brčića, koje bi katkad rastjerao prstima, kad bi mu koja dlaka pala i zastrašila prama ustima. Na njemu sve lijepo, novo, odmjereno, čakšire od crnosjajnoga atlasa, bijela košulja sa zatvorenim rukavima, a kundure mu se sjajile i laštile kô ogledalo. Bile su fine, otvorene i u vrh zašiljene, odozgor iskićene i izrezuckane. Crnomanjasti, niski stambulski fes dubokoga kalufa malo nakrivio nad čelo, utegao se šarolikim, polusviljenim pašom. Okretao se živo, hitro, glasno razgovarao, javljajući se i ovamo i onamo, a smijući se katkad od srca, veselo, zadovoljno.

Obojica podu zajedno, razgovarajući se o poslu. Muharem je pri povijedao mašući rukama šta je sve danas uradio. Tko ih je susretao, lijepo im se javlja i želio im dobru sreću.

I tako umakoše preko ćuprije na zahumsku stranu.

⁸ saltanet (ar.) - sjaj, raskoš, pompa, veličanstvenost; sjajna i blistava oprema; carstvo

Bližio se čas kad će top dati znak da počimlje mrs. Djeca po ulicama ispred vrata nestrljivo očekuju i pogleduju na tabiju kad će planuti prah, pa onda na džamije i munare. Tko sio doma i čeka, a tko pred džamijom stoji, da još prije nego se omrsi, tek založiv malo što je sobom ponio, u džamiji otlanja ahšam.

Spustio se sumrak po zemlji, kao velo preko lica ljepote djevojke, te ti otimlje oku da vidiš onu krasotu. Mrak se uhvatio i isprepleo, padajući sve veći lagano, lagano, da ni ne opažaš, već samo što ti od časa do časa zatrepti pred očima, pa kô da ti slabi vid. Po vratima, po česmama hrpe svijeta, djece, te se žamori, pod glas razgovara, kladi.

- Evo da će dok izbrojim deset!

- Neće - ja stavljam glavu na veliku čupriju, da mi ju odsijeku! - prihvaćaju drugi ozbiljno.

Sjajnolisti šipci, tamne košće, raspušćane smokve, zove kitnjasta cvijeta, tunje, trešnje - sve se to sljubljivalo i sastavljalno u crne, tamne ploče, koje su stršile prama onoj vedrini neba, prevučenoj raskošnim velom noći.

- Sad će!

Na Tabiji sinu, svjetlo poleti kroz mrak, odjeknu, da je potresalo.

Tišinom zakruži vika, vikanje, veselje, djece, visoka minareta planuše u svjetlu kandila, plamsajući jednim plamenom kroz gusti, zadnji sumrak, a između onih plamenova odjeknuše glasovi mujezina opominjući ljude da je Bog jedan i velik, zovući ih na skrušenu molitvu.

Po kućama žurba i trka. Gotove večere čekaju, kahve s mljekom na dagarama, i svak se maša, svak se laća da zagasi žeđu pa da večera. Sad tek nastaje pravi život i veselje, razgovor i smijeh, da se onda izmijeni i pjevanjem djevojaka i uzdisanjem momaka. Netko izlazi na dvor, drugi se tek spremaju kuda na sijelo, jedni drugima u zamjenice,

pa stotine fenjera u rukama migulji mračnim sokacima, na koje viri kroz hiljade pendžera veselo svjetlo mumova⁹.

Tužan je bio ramazan u Alage, a još tužnije svako ramazansko veče - u njega, gdje je pred koju godinu bivalo gospodsko slavlje i veselje. Žena mu oboljela - a boluje ljuto i dulje vremena. Nekad se malko i podigne, al' ne može daleko, a tako je oslabila da ni postiti ne more. Tužila se da ju svuda боли i u prsima i u glavi - a povrh svega toga mučila ju i svaki drugi dan kô groznica. Bolesnica je ležala u sobi i tu se mučila i previjala, bojeći se svakoga novoga dana da joj gore ne bude. Čitava kuća kô mrtva, prazna - a kako je nekada u ovo doba u njoj bivalo veselo! Bolesnicu dođu pohoditi kone i znanice, a najviše su uza nju njezina sestra i Đulsa, pa ju njeguju i dvore naizmjenice. Alaga preko dana dođe i upita kako joj je, pa se onda smrknut i šutljiv vратi natrag. Mehmed Alije nikada na oči, već ako je kad noćiti. Meho, još, još. On izide, ode gdjegod u čaršiju, netko mu dade i posla da što zaradi, pa gotovo uvijek donese doma, a onda se opet izgubi.

Odmah na prvi pogled vidi se da u kući nema ni polovicu od onoga što je prije u njoj bilo. Sobe i odaje nisu onako bogato urešene, bakra malo i svega drugoga. Prije je bila i svoja dvorkinja: nu sada nema Saje, ona je isprtljala iz one druge kuće, koju je Alaga prodao, te se u nju uselila nekakova druga obitelj. Da ta praznina bude što manja, Alaga u kući presjedi gotovo po čitave dane, ne izlazeći niukuda, već jedino ako do na ulicu, gdje čučne i gleda tko prolazi, ili se zapilji u koju pukotinu suprotnoga haremskoga duvara dugu, nepomično. Na čelu mu duboki zarezi, koji se onda svijaju iznad obrva k licu, jabučice iskočile, a ispod njih upalo, te se stvorile kao dvije jamice.

Hanuma je počela poboljevati još pred godinu dana, te je morala pasti na dušek. To je onda Alagu smelo, te se nije mogao iseliti. Sama žena u kući bolesna, velika je muka, a kad još ju nema tko lijepo dvoriti. Dulsa bogme udana, pa ne može vazda, a ni hanumina sestra. Već su se one uvijek izmjenice redale i dolazile. Hanuminoj sestri bilo je lako, jer nikoga doma doli ona i čovjek. Obje joj se kćeri poudale i namirile.

⁹ mum (pers.) - svijeća

Često bi se Đulsa našla s tetkom u matere u isto vrijeme, te dok bi jedna sjedila uz bolesnicu, druga bi pospremala po kući. A kad bi hanuma malko stisnula očima da zaspe, izišle bi obje iz sobe da je ne bude, i razgovarale se. Tetka bi raspitivala Đulsu o svemu, kako joj je, kako živi uz svoga čovjeka.

A Đulsa bi i voljela da ju to ne pita - radije da joj kazuje svašta drugo, sve bi ona slušala. Kad se samo sjeti djevojaštva svoga i sreće djevojačke, samo što joj ne kanu suze, gledajući i videći svako mjesto u rođenoj kući kuda je nestaća stupala, hodala, u svaki kutić zalazila; mjesto gdje joj se porodiše prvi osjećaji, kojih prije nije imala ni znala, gdje je snivala slatke i ružične snove; mjesto gdje joj srce - iščupaše. I onda je postala hladna, beščutna, a tek je sada došla k sebi u teškoj zbilji, kad ju je zadnje noći njene svete nevinosti neljubljen čovjek ogrlio... A tada je očutala najteže muke, najveću žalost. Ona tada nije bila živo biće već hladno mrtvo truplo koje su valovi zanijeli da ga bogzna gdje izbace, stvar bez snage, bez otpora ...

Ono veče kad su se Omer-efendija i Avdaga razgovarali u magazi, Alaga je sjedio na tavanu gdje je i top dočekao. Ženina mu sestra priredila je večeru, ispekla kahvu, te je sam samcat večerao i okusio mrs. Iza ahšama došla je bila i Đulsa uz pratnju nekakve žene.

- A što si, kćerce, došla? - upita ju slabim glasom mati.

- Svejedno, da te imalo vidim! - odgovarala je Đulsa razmotavajući se. Svjetlo s muma joj je ravno padalo na lice koje je bilo nježno, tužno, a bijelo kao da je od kamena isklesano. Ni mrve da bi bilo rumenila.

- Danas si kod mene bila cijeli dan - da ti što ne prigovore? - opet ju mati priupita, ne skidajući s nje očiju.

- Ne mogu mi što više reći nego su mi rekli. Salke svakako nema cijelu noć doma - pa koga ću se bojati?

- Ah, kćerce moja! - uzdahnu mati i pritisnu rukama pod rebrima.

Alaga je sjedio sam na tavanu, pušio i pio kahvu. Pred njim niski svijetnjak, komu su se oko plamena zaletavale sitne leptiriće, vještice. Doma otklanjao ahšam, pak ostao sam, a da nigdje ne izide. Sve do sada u ramazanu nije nego dva puta nekuda na dvor malo izišao, pa se opet povratio. Sjedio sam i sam se sobom zabavljaо. Sad bi prekrstio noge, sad se izvalio i naslonio jal na jednu, jal na drugu stranu. Razgovarao se sa svojim čibukom¹⁰. Ćehrubar¹¹ bi metnuo u usta, oči spustio niz čibuk na lulu, otkud se je dim dizao, pa onda potegao, slatko, duboko, dugo, da bi mu nastale još više jame pod jabučicama. Duhan je dimio, frštio, a kad bi čehrubar izvadio iz usta, tad bi potegao u se, dižuć pomalo obrve, srknuo kahvu, pa opet uvukao. Il' bi se zagledao u murvu¹², a kad mu to dosadi, okrene očima s tavana u mrklu noć, tamo nekud, otkud su dolazili glasovi pjesama, glasnoga smijeha, šum Neretve, tamo, gdjeno se pećine, Luka, Starigrad, pred njim niz Neretu Donja mahala, pa Hum zavio u mračnu odoru. Nekad bi rekao da ne opažaš u onim očima nikakve vatre, nikakva života, da na licu, na čelu ne čitaš nikakvih, ni najmanjih misli koje bi on mislio - takav je bio na njemu hladni mir poništена čovjeka. Al katkad bi mu se skupilo i nabralo među obrvama, oči zaigrale, zasjale, na licu zadrhtala svaka žilica koje su se modre vidjevale, a najviše po sljepoočicama. Opro bi se još laktom o koljeno i na dlan naslonio glavu, pa tako dugo nepomičan ostao.

Kako li su ga prevarile njegove nade, kako li su se izjalovile njegove želje! Snovao je i snovao, razmišljao, smišljao - a sada, nakon svega toga - evo ga tu osiromašena, osamljena, poništena!

- Ja - ja - ja sam kriv! - uzvinuo bi glavom, pa ju malo niže spustio, kao da se kaje ili kao da se i svoje sjene stidi. - Šta sam radio? - Ništa, ama baš ništa! Napustio svoje stvari, prodavao i trošio - a što više prodavao i imao suhih novaca, to i više trošio. Nikada ni pomisliti da će toga svega nestati!

Alagu je pekla, ljuto boljela sva prošlost. Nekada među najuglednijim kućama - sada osim jedno dva prijatelja od zahvalnosti

¹⁰ čibuk (tur.) - kamiš, cijev sa lulicom koja služi za pušenje

¹¹ čilibar, čehribar, čehlibar (pers.) - jantar

¹² murva - dud

nigdje nikoga više. Svaki imade svoga drugoga, žurnoga posla, a kamoli da bi se s njim sastao i porazgovorio! Jedini Avdaga - al' kako se stidi pred njim! Nekad mu od milosti davao i pomagao - a sada se okrenulo i došlo vrijeme da njemu Avdaga milost milošću vraća. Svaki mu dan u kuću pošalje i mesa i pirinča i svega što kući treba. I zadnje još što je Alaga imao sve prodao, da što dulje uzmogne sakrivati svoju nevolju i da štograd uzmogne pribaviti bolesnici kad zaželi. Još samo ovaj krov nad glavom - nu i taj je već gotov. Na kuću uzeo zajam, pa ugovorio kad će se iz nje iseliti. - A što ga je na to dovelo? O tomu je Alaga mnogo puta mozgao - a napokon bi sav prijekor, svu krivnju svalio na se. Sada, kad je već kasno, uviđao je to, te bi se sam u sebi jeo. Šta je mislio s onim postići, kako je radio, i napokon, šta je postigao kad je dovre došao? Kako su mu bile pogrešne misli i osnove! Umjesto da za din radi, radio je proti njemu, upropastio je svoju obitelj, sina otimajući od nauke - dao mu, da postane, što i jest sada, umjesto od njega da bude čovjek na svom mjestu, na ponos onima koji su ga rodili, a na diku svoje vjere i ostale braće.

- Omer-efendija! Svaka ti se u zlato prometnula! - uzdahnuo bi Alaga u svojoj samoći, u toj pustoj praznini. - Da sam njega slušao, jedna pameti! Već ja uvratio u glavu da se ovdje ne može, a onamo da nas čekaju zlatni dvori i braća, koja će nas objeručke dočekati. A eto kako je: Mehmed Krilić vratio se otuda kud je otisao, veleć da nosi sa sobom din i motiku. Svagdje teško bez svoga, a još na svomu najbolje.

Uviđao je tek sada kad je nevolja pala za vrat, a i druda mu braću pritisnula, kakov je grijeh počinio i on i ostali. Uviđao je kako mu je bio lud strah zaradi dina kad je osuđivao onako oštro Hilmu što je obukao tjesne haljine. Ta i on sam, koji je toli mrsko gledao sve novotarije i što je na sebi nosilo novi biljeg, i on sam morao se je tomu podvrći. Kao pravi turčin nekada, kakov je htio da bude, ni kundure nije trpio, te u godini promijenio nekoliko puta crvene postule. Ali video da to nije dobro, i što je najglavnije, da je to za nj u ovako oskudnom stanju skupo, pa obukao kundure. Odmah su to drugi opazili, pa ga pitali zar misli izići iz dina. Pitali su ga od obijesti. A on im je po duši odgovorio: "Ne to, van ovako me jedne kundure nose po godinu dana,

te mi je to jeftinije, negoli kad potrošim pet pari postula¹³". Eto na što je spao - čemu se nije ni nadoao, a najmanje se je pak nadoao da će to tako hitro nadoći da će se na nj oboriti tako brzo tolike nevolje!

Iskusiv gorko sam dokle dovode osnove kojima se je hranio, uzeo druge odvraćati da ne misle kao što je on mislio, jer da će svaki tužno svršiti. Sam se je prikazivao velikim primjerom nerada, dokle taj dovodi. Al' najteže mu što taki savjet nije znao sam sebi prije dati, pa bi onda ostao onaki i bolji nego što je bio. A je li još svijet, jesu li još ljudi pametni pa da se okoriste tuđom nevoljom, koja bi ih morala dozvati svijesti? Jesu li ljudi, njegova braća oko njega, išta razborita pa da poslušaju savjet, nauku, mudru riječ onoga koji ju je naučio u najtežoj školi, da poslušaju onoga koji sada nema ništa?

Pri tom se je ljuto nasmijao. Ta kako bi i slušali i poslušali sada oni njega kad nema ništa? Kako, otkuda to dolazi da bi sirota znala štogod? Ta on sam - Alaga - dok imadijaše, bijaše svakomu i pametan i prepametan. Tražili su ga, zvali, pitali: a sada ti svi bježe od njega, tvrdo uvjereni da sada ništa ni ne zna kad ništa nema. Pa kako bi njega oni sada u čemu poslušali kad se ni njemu istomu nije dalo slušati nekada Omer-efendiju?

Makar da je Alaga sve izgubio što je imao, pa i sreću u obitelji: al' ipak nešto mu je ostalo. To je bila ona vječna nada koja mu je blažila nevoljne dane, koja mu je olakšavala tuge. "Pa može i Bog dati bolje!" često bi puta uzdahnuo, a kad je to jednom rekao pred Avdagom, Avdaga ga odmah presječe: "Kani se čorava posla: nadat se smije samo onaj koji radi!" I Alagi se to svidjelo da je baš tako - al' njegovo je vrijeme već izmaklo!

Druga je opet stvar, koja mu je ostala, da kao vječni žižak, dok živi, zagrijava njegov život, snaži njegovu dušu. Njegova vjera, njegova ljubav k dinu ostala je jednaka, nepomična kao pećina, te uz to još i ljubav prama braći svojoj, makar da su ga ostavljala. I kako bi on htio da se braća opamete, da ovdje radom svih svojih sila prodiče din!

- A hoće li?

¹³ postule (tur.) - laka plitka obuća

Alaga se je gorko nasmijao, bolno uzdahnuo - kano da je pomislio na svoga Mehmed Aliju ...

Čarobna je i krasna bila noć ramazanska. Uz šum Neretve, uz ugodni miris divne noćne prirode, nad koju se nadviralo vedro nebo i gledalo ju milijunima zvijezda - Mostarom se od kuće do kuće, od jednoga kraja na drugi širili ispremiješani zvukovi i glasovi pjesama i glasovi smijeha i veseloga, pustopašnoga razgovora. Još nije ponoći - al' i da je, sve isto bi sjajnim očima u mrklu noć gledali oni rasvjetljeni prozori, što su se prosuli između Podveleži i Huma, prekinuti samo onuda kuda orlja Neretva. I zelene, bujne bašće kano da su oživjele, a iz njih izvire buka rek bi danjega života, kroz koju se daleko ističu zvukovi sitnih tambura i šargija.

U Čindinoj bašći sve puno, sve kô da vri i ključa. Mnogi fenjeri rasvjetljuju donji prostor ispod stabala, londžu¹⁴, krevet, sitnu, pognjetu travu, a gore iznad stabala gdjegdje dopire koji zrak svjetla, da se raspline u mraku, ako se je mogao provući kroz gusto granje. Sve puno kao mrvatinjak, a i onaj čador sa strane krije pod sobom kitu svijeta. Ljudi posjeli na razgovor, momci piju rakiju, igraju, neki pjevaju i udaraju na šargije.

S kraja ispod londže digoše se četiri čovjeka, koji su bili malo u zasjenu, gdje su mirno sjedili i pozabavili se uz kahvu i duhan. Izšav na prostor ispred londže, fenjeri im rasvjetliše lica. Bio je to Omer-efendija s Hilmom, te Avdaga i Muharem. Koji su još s njima sjedili, oprostio se od njih.

- Hoćeš li da se okladimo? - pogleda Avdaga Omer-efendiju kad su prolazili između onih skupina ljudi koji su sjedili na travi. Hajde da vidimo je li istina što sam ti večeras bio rekao?

Omer-efendija mahnu glavom da hoće, te svi pođoše prama čadoru, a Avdaga prvi. Stadoše malo podalje, te se nadviriše u čador da ih tko ne opazi.

¹⁴ londža - mjesto (bilo u kući ili izvan kuće) gdje se održavaju sastanci, gdje se sjedi, razgovara, vijeća ili pije

- Eno vidi! - pokaza Avdaga prstom.

Čador pun momčadije, koja se je najstrasnije kartala.

- Jest, jest, dina mi! Eno i Mehmed Alije - a vidi, i Salko je ondje!

- Evo, drži ovo dok ne platim! - razgrijala se Mehmed Alija i upravo svlačio fermen da ga položi za igru.

- Šta veliš? - upita Avdaga.

- I ovi ovdje - pokaza prstom u čador - i oni onamo - isto upr gdje su drugi rakiju pili - svi će ti reći da su pravi turci. I gledaj ih kako i šta čine kao pravi turci. Da im rekneš da to nisu, ubili bi te, kao što bi te presmlatili ako ne vičeš onako i proti svima onima proti kojima oni viču. Ali kad ogole svosve, kad ne bude ništa, pa ni razderane košulje, da ju bace za igru, onda će svi ti pravi turci biti jeftina roba, a onaj će ju kupiti tko ju uzmogne platiti. To je naša nada!

- Taki su nam svi! - potvrđuje Avdaga.

I okrenuše se sva četvorica, pobjegoše iz bašće - ne obrćući se, da i opet ne vide ljute rane koje su netom vidjeli.

XVI

I Bajram je već prošao, veseo i ugodan - samo ne Alagi, koji se je tek mogao sjećati i spominjati kako je nekada Bajrame slavio. Mjesto slatkih gutao je gorke - - nu, pa Bože moj, tako ljudima i biva. Nekom ovako, nekom onako. Tko zna što će tko sutra dočekati?

Hanuma je sve jednako ležala u svojoj boljetici. Nekad lakše, a nekad gore. I čudna je u nje bolest bila. Đah joj malko odahne, a đah da ne more ni dihnuti. A od nekoliko nadošlo i novo stanje. Prije je primala gotovo sve, što joj donesu - ili se je silila na to - a sad je sve birala. Ne bi joj se dalo ni ovo ni ono okusiti, već bi sve odbijala, pa bi i gladovala. Stoga joj je i sestra i Đulsa gledala ugađati što su više mogle. Pitale su ju šta će, hoće li ovo, ono - sve, samo da joj ugode A bilo je vrijeme i voću i svemu - deseti dan po Bajramu - sad se je moglo sve nabaviti.

Jutro je bilo kad je i Alaga sjedio u sobi gdje je bolesnica ležala. Đulsa je također tu bila da izmijeni tetku. Sjedili su i više šutili nego se o čemu razgovarali. Bolesnica ležala na strani i okrenula se prama prozoru i kretala očima kano da se je htjela što više nagledati lijepa vremena. Dan lijep a još nije bila vrućina zažegla, već se tek sunce spustilo a zrakama titralo po zapuštenim sofama, kuda je Đulsa dok je djevojkom bila, gojila svoje cvijeće. Alaga upitao bolesnicu kako joj je, i onda ušutio kao kamen. Đulsa sjedila materi uz uzglavlje, te joj sved namještavala jastuke da joj bude ljepše i čuvala na njoj jorgan da joj ne spane.

- Đulso! - prekine hanuma muk.

- Šta je, mati slatka?

- Vidiš, baš mi je palo na um! - govorila je hanuma slabim glasom. - Znaš - ja bih - - i ne nastavi, jer joj je bilo teško, pa je morala malko odahnuti.

- Šta ćeš? Samo ti reci!

- Ima li višnjaba¹? Uželila sam ga se, a nisam ga odavna okusila.

- Hoću, hoću! - skoči Đulsa. Odmah će biti!

Baš je jučer hanumina sestra donijela višanja, veleć neka ih ima ako bolesnica uspita. I baš kao da je pogaćala. Đulsa izleti na hajat, uhvati se rukom za direk od vrata, dok navuče nanule i ode u kuću. Uze bakreni kotao nasu vodu pa s višnjama metnu na sadžak² na vatru. Još malo potaknu, jer je vatra od prije gorjela te ostane u kući, čekajući i čeprkajući.

Đulsa je još bila u kući kad odjednom netko zakuca na vratima. Odmah ona ocu i poleti u sobu.

- Bâbo - eno netko kuca na vrata, hajde vidi tko je!

Alaga ustade, nu on nije ni na hajat, kad opet netko potegne za halku.

- Tko je? Stani! - odazva se Alaga idući preko avlje.

Otvori vrata, a kako ih je otvarajući uhvatio rukom, ostavi ih onako upola otvorena, kad pogleda na ulicu, pa kao da se uprepasti.

Pred vratima je bio mahalski muhtar, stražar i još jedan čovjek, a za njima dva hamala.

- Oprostit ćeš, Alaga - javi se muhtar - ama došli smo radi onoga što imаш sa...

- Robačina - e pa neka, đanum! Evo na - hajdete unutra, eno kuća, eno odaje! - pokaza Alaga rukom, a glas mu je izlazio suho. Bujrum, bujrum!

¹ višnjab (pers.) - kiselkasto rijetko paluze

² sadžak (tur.) - željezni tronožac na kome se na ognjištu, u tendžeri ili kakvom drugom sudu, vari jelo

On ih uvede sam i pusti gore.

- Dete vi, mene ionako ne trebate! - reče im Alaga i ostade na avlji.

- Što je to, babo? - iziđe Đulsa polagano na hajat.

- Ništa - vidjet ćeš! Hajde pripazi mater! - odmahnu Alaga rukom i sjede na sofu na sunce.

Oni koji su došli, prekretali su, prevrćali po odajama, izabirali, kupili, a kad im i to malo bilo, sidoše u kuću te se počeše po njoj ogledavati. Pregledaše svaki kutić, omjeriše sudove i kano da dva odabraše.

- Eno i ono ćemo - baš lijep kotao! - čuo se glas jednoga od njih.

Hamali snesoše sve što su ova trojica izabrala, natovariše na se, a da im bude lakše i manje posla, stražar iznese tri suda iz kuće i metnu ih na hajat. Iz jednoga se je suda još pušila para, a u njemu ključala crvenasta voda.

Hamali su jedva na sebi ponijeli sve što su snijeli na hajat. I još im je ostala velika hrpa, al' jedva što su izišli na cestu, još su poslali drugu dvojicu da im pomognu. I odnesoše sve.

Na hajatu se sve opet smirilo, poropčije otišle - a Alaga sjedio na sofi.

- Jesu li otišli? - poviri Đulsa na sobna vrata, a kad vide da nema nikoga izade sasma na dvor. - Što to babo, amaneta ti? - upita ga preneražena, zaplašena.

- Ta vidjela si - već hajde sjedi uz mater! - pokaza joj on rukom u sobu, a sam se diže sa sofe. - Ja ću odmah doći! i ode preko avlige pa na ulična vrata, koja pritvori za sobom.

Ljudi su se lomili pod stvarima koje su sobom nosili. Alaga ih je gledao sa dno ulice, pa tek mu umakoše ispred očiju, pođe i on sam za njima.

Nikud nije ni pogledao idući čaršijom. Tek kad je bio na velikoj čupriji, malo se osvrnu. Na čupriji se bilo okupilo dosta znatiželjna svijeta, a dolje po pećinama, kuda je sunce peklo, gazala i penjala se djeca, gola gocata, kô od majke rođena. Ovdje-ondje pod spilama skinuli i ostavili haljine, pa lete, mašući rukama, poskakuju, penju se, zaletavaju, vrtoglovce skaču u virovitu Neretu, plivaju preko nje, a drugi se opet mladi usmjeruju da ju preplivaju po prvi put. Upravo jedan skočio, zaronio a onda opet isplivao te podalje od kraja čeka, gleda i zove jednoga, koji s pećine smjeruje da skoči, ali se još susteže. I drugi ga bodre, pozivaju da se ne boji - a on sve jednakom mjeri te stane bliže i dalje, više i niže. I napokon se odvazi, sunovrati na glavu - drugovi ga pohvališe, a onaj ga još čeka boreći se virovima. Gledaju gdje će izići, po prilici kud bi morao izdušiti...

Alaga se samo osvrnu i pođe dalje, jer nikada nije mogao gledati te zabave. Ni kao momče nije za nju baš puno mario. Udarao ravno ispod Kujundžiluka, na općinu, gdje će mu se prodavati stvari radi nekoga duga jednom trgovcu, od godinu, godinu i po. Na općini se iskupilo svijeta, stvari se izvikivale. Upravo se vikalio drugi put.

Kad ujedanput među svjetinu istupi i kroza nju prodr Avdaga, ne osvrćući se ni na jednu stranu, već ravno u vrh. Primakne se stolu, gdje su sjedili oni od ureda, nagne se jednom i prišaptne mu nešto. Ovaj na to kimnu glavom i javi da se neće ništa prodavati. Avdaga se opet hitro okrenuo i potraži Alagu.

- Alaga, dina ti, što ovo učini?

Alaga slegnu ramenima.

- Ja te pitam što ti meni o tomu ništa ne kaza? Onda ne bi ništa od ovoga bilo... Barem radi svijeta... Ta ti znaš da se možeš u podne, u ponoći vazda na me obratiti - ionako ti dugujem za tvoju ljubav dok sam živ životom, a da ti nikada isplatiti ne mogu.

- A prođi se, svejedno! - opet Alaga slegnu ramenima.

- Dižite ovo i nosite doma otkuda ste i donijeli! - zapovjedi Avdaga hamalima pokazujući im stvari.

Alaga je bio jak a da ni najmanje ne oda, kao da se to sve njega ni najmanje ne tiče. Kano da je bio baš o tomu uvjeren da je to tako moralno biti i da se nije tomu moglo nikako izbjegći... Dugovao trgovcu, upravo onomu tomu je nekada prodao dosta zemlje na Buni, i to dug radi stvari što ih je nosio iz dućana. A trgovac hoće da se podmiri.

I opet se vratio ispod Kujundžiluka pa na veliku čupriju. Sada se tu svijeta još više iskupilo, a osobito dolje blizu vode. Svi se otimali, provirali da gledaju, napinjali se i turali. Na malom pijesku četvorica petorica držali jedno dijete za noge da mu je glava visila dolje, a druga dvojica udarala šipkama po tabanima.

- Aa - ništa, gotov je! - rekoše.

- Mrtav je, kukavna mu mati! - drugi požališe, a u tren oka prosu se glas da se je nečije dijete udušilo.

Alaga nije ništa pazio - malo se ustavio, pogledao i opet pošao mirno. Dolje ga na Đerizu susrete jedna hrpa.

- Alaga, bolan, zar ne znaš da ti se je dijete udušilo?

- Tvoj Meha!

- Mrtav je - eno sad će ga nositi.

Alaga stade, oči mu se ukočiše kao da su od stakla i na licu zadrhta svaka bora. Pritisnu rukom po prsima i kao sav izvan sebe naglo stupi natrag, a da nije onde na čošku onoga direka dućanskoga, koji nosi krov, bio bi pao. Naslonio se onako leđima i zatiljkom o direk i nijemo, ukočeno gledao na onu hrpu preko nje ravno dolje na Neretvu. Napokon mu se počeše kupiti nabori ispod očiju s krajeva, glava padati - odmaknu se od direka, glava pade k prsima i diže obje ruke, da otare dvije, samo dvije vrele suze, koje mu kanuše.

Primaklo se njemu ljudi, te ga uzeše tješiti i razgovarati, a dotle su već i nosila bila donesena, da na njih metnu Mehu. Kad ga iznesoše na Đeriz, htjedoše krenuti k bolnici.

- Ne dam, već doma! - zakrči im Alaga put. Ne dam ni za živu glavu!

Liječnik i izaslanik puštaše mu na volju i mrtvaca ponesoše doma. Za njima pošlo i djece, koja su naokolo oblijetavala i pogledavala preplašeno i znatiželjno u nosila.

Doma je sama Đulsa sjedila uz mater.

- Kad će biti taj višnjab više gotov? - pitala je bolesnica potiho, slabo.

- Sad će - već potmula mi se vatra kad je voda prekipjela, jer nisam gledala! - slagala je Đulsa.

- A što nisi, kćerce, oči otvorila! - prikori ju blago mati.

Đulsa je bila u neprilici. Materi nije htjela kazati svu istinu tko je ono bio u kući, al' se je bojala da nije može biti i sama pogodila. Bolesnica nije dalje ni pitala. Đulsa je htjela da zovne tetku, da joj dođe, al' nije imala koga da pošalje po nju; a opet nije bilo više ni cigle višnje. I tako su obje šutile; hanuma čekala višnjab a Đulsa izlazila samo onako na dvor da ju kô zavara, a ujedno povirivala i na ulicu ne bi li tko ispaо da ga pošalje po tetku.

Onaj muk, onu tišinu, prekinu razgovaranje ispod glasa, koje je dolazilo sa ulice. Đulsa pristupi pendžeru i stade da sluša.

- Evo ovdje, ovdje! - čulo se je s dvora glasno vikanje.

Napokon netko otvori vrata širom i u avliju unesoše nosila. Stražar zakrči djeci put i poturi ih natrag niz ulicu, a nosioci metnuše utopljenika u nosilima na avliju.

Đulsa je bliјedila i hladnila od straha i od svakih pomisli, sve jednako gledajući na prozor.

- Šta je to opet! - jecaše bolesnica i glavom okrenu na stranu da bolje čuje.

- Ništa, ništa - stani! - i siđe s prozora i poleti k vratima, kad vidje da je Alaga unišao.

Alaga pognuo glavom. Hodao je čisto kao satrven.

- Jao, babo mili, šta je? - na vas glas zavapi Đulsa kad vidje u oca orošene oči.

- Ne pitaj me, vidiš - Meho!

- Meho, brate moj! Kukavna ti twoja sestra! zakuka Đulsa, okrenuvši se k musanderi³ i spustivši glavu među ruke.

- Šta, Meho moj? - dignu se bolesnica u dušeku, kao da joj se sile pomladiše, ojačaše, što plačeš? Stani! - i pogleda na prozor s dušeka. - Što je s Mehom... Nosila - sina mi ubiste! - suhim se rukama odupr, skoči, rukama zabode u kose i poleti niz sobu, poleti kao vjetar, a oko suhogu joj se tijela daleko za njom vijala duga do tala košulja.

I stade, koljena joj klecnuše, još se grčevitije uhvati za kose, još strasnije, očajnije zasinuše suhe, izkolačene oči.

- Aoh! - podrža se malo - - i tek se je Đulsa okrenula i uhvatila ju, već se je oborila na tle.

Alaga je kao okamenjen gledao to što se je dogodilo u tren oka, u jedan hip. Zamahnu glavom i na jednu i drugu stranu, potrese njom - te su i na tla odletjele krupne kapi.

Priđe i pomože Đulsi da se ispravi i sjedne i onesviješćenu bolesnicu nasloni glavom na njezino krilo.

- Što ču - ja ne znam! - obori rukama niza se, očajno, beznadno, kao osuđenik komu više nema pomilovanja.

- Leti po tetku, donesi sirćet! - snašla se Đulsa, milujući mater, hvatajući ju za ruke, zovući ju.

Ni plakati nije više mogla. Bol joj je i odviše bila jaka, velika, a da bi joj mogla suzama odlanuti da bi ju plačem mogla ublažiti.

³ musandara, musandera, musandra (tur.) - od drveta skovani i rezbarijama ukrašeni pregraci (kao neki stalni zidni ormari) duž cijelog jednog zida sobe u starinskim kućama, u čijem sastavu su: dušekluk, dolaf, banjica a, često, i zemljana peć sa lončićima

Brzo je tetka došla, a za njom još dvije žene. Uzele onesviješćenicu, prenijele ju na dušek. Stale ju natirati sirćetom, sirćet joj pod nos metati, a metale su joj i hladne obloge.

Kad se je opet osvijestila, kad je došla k sebi, već su Mehu okupali i pokopali.

Bolesnica nije kasnije ni riječi progovorila. Samo je zurila očima ukočeno, nepomično. Žene su ju pitale hoće li što, nudile joj svega, samo da rekne - al ona je sve odbijala.

Pod mrak je Avdaga poslao mnogo i raznih stvari sve na izbor što treba za bolesnicu i za kuću, a došla je bila i njegova žena da što pomogne i da vidi kako je.

XVII

U tihoj i mirnoj Cernici, kako se ide k novoj čupriji, u maloj kućici živjele su dvije duše; živjele su kao mrav, da komšiluk zapravo nije ni znao za njih. Kuća potleušica, na malom hajatu¹ dvije sobice, a preko avlige nešto krova sa ognjištem, što bi se kuhinjom zvalo. Pod kućom, tamo nad Neretvom, pružilo se nekoliko brazda baščice, lijepo zasađene i brižno gojene, a u njoj i dva stabla sliva. Avlja i hajat čisti, da si mogao i kamen lizati, a male sobe uređene zgodno, ukusno, da su, što no riječ, pjevale. Krajem avlige, na onu stranu, gdje su sobe, zasađeno nešto cvijeća a najviše karamfila i nevena. Osobito je jedan busen karamfila bio velik, razgranjen, a cvjetovi ga obasuli, te se je vas crvenio da si jedva odozdo mogao vidjeti drške.

S jedne strane hajata nastavljen stan, a na njemu sitne žice pamuka. Za stonom sjedi žena i hitro tka, promičući kroz žice jajasti čunjak, tka hitro i brzo, da ne možeš ni opaziti kad jednom rukom baci čunjak da ga drugom uhvati, i natrag. Sitno, sivo brdo² leti i tamo i amo, a kako njime udara, onako se njije i prtva s kamenom, što je straga o stanu obješena. Na daski, na kojoj je žena sjedila, puna kutija namotanih cijevi. Katkad samo zastane lupa, ako se prekine žica, a kad se sveže - onda i opet počne odzvanjati po hajatu, po avlji, da se je moglo čuti i na ulicu.

Gdješto se žena sagne po stanu, da ispod strehe poviri na nebo, pa onda dolje na avlju, da vidi dokle je sunce došlo, po prilici da pogodi koje će biti vrijeme.

¹ hajat (ar.) - hodnik u prizemlju u starinski građenim kućama, predsoblje, trijem

² brdila, brdo - dio tkalačkog stana

- Još imam kada! - rekla bi sama sebi i nastavila tkati.

Sa ulice dolazila buka, štropot kola, topot konja, vika djece, razni glasovi, sad jače, sad slabije. Od onuda pak od nove čuprije neprestano dolazila tutnjavina; to odjekivalo, jer se prolazilo preko nove čuprije, koja se je lagodno, gipko uvijala pod jakim teretima. Tu se prevaža roba trgovačka, kamenje za gradnje, grede, daske, - ama sve, pa to tim više jer je teškim tovarima i kolima zabranjeno ići preko stare čuprije otkako se je nova otvorila.

Nije moglo biti daleko do podne. Sunce je već visoko iskočilo nad Mostar i zrakama upijalo vlagu sa zemlje, nakvašene onomadašnjom snažnom kišom. A bilo je upravo pod kraj proljeća 1884. Nebo se smililo, dobrahno zarosilo - a zelen potjerala, te ti ne dotječe vida i očiju da se toga milinja nagledaš.

- Ako se ne varam - brzo će podne! - opet žena zastane brdom, pogleda na sjenu što ju je sunce bacalo. A bila je već vrlo kratka.

Stan presta lupati, a žena se diže s njega. Kako se je sjedeći malko prignula, onako uvuče leđima, podbočivši se još od straga i objema rukama, kao da ih je htjela isporaviti. Onda se sagne, pogleda niza se, strese nešto konaca, što su se za dimije uhvatili, dimije malo podiže i sprijeda ih zape za dombak³, navuče nanule, koje su se upravo najljepše sljubljivale sa bijelim, tankim nogama, i pošeta niz hajat. Stade gotovo pod strehu, gdje ju je u hladu najljepše rasvjetljivalo svjetlo, što se je iz avlje i odonuda s avlijskoga duvara odbijalo. Pogleda po avlji naokolo, na avlinska vrata, pa preko duvarova na dvor, tamo dalje gdje se sive brda, gdje se kolom nadvisuju kao u natjecanju i stabla, i džamiye i munare, one stare, crnomanjaste i nove, bijele, sve kamene kuće. Krasno sadjelano lice presulo se bjelinom, kao što je bio onaj pamuk na stanu, te se na njemu izrazito isticale tanke, crne obrve, oči okružene modrom finom sjenicom, pravilan nos i tanke a rumene usnice. Cijelo njeno biće, njezin stas privlačio je nečim nježnim, plemenitim, upravo zamamnim, al' onaj pogled očiju sustavljao te da u njemu iz očiju čitaš nešto što je duboko zasadeno bilo

³ dombak (tur.) - gatnjak, učkur

negdje u nutrini, u srcu, u duši. S blagih, milih onih očiju izviralo je nešto što te je sapnjalo, te bi i sam osjetio nekakovu žalost, nejasnu, tajnu, nekakvu samilost prama tomu biću koja te je ipak k njemu nagonila, da staneš preda nj, te da mu se diviš i da ga slušaš kad bi ti uzelo pričati o onomu što je doživjelo.

Bila se je rek bi zanijela onom krasnom naravi, lijepim proljetnim vremenom, čistim, vedrim nebom, a onda se prenu i podje u kuću. Naloži vatru, nastavi vodu i poče priređivati ručak. Kad što i malo jače zalupilo pred avlinskim vratima, povirila bi iz kuće i pogledala da li tko ne dolazi.

Već je i ručak priredila, pilav i uštipaka, pa ostavila sve uz vatru da se podgrijava. Kako je više odmicalo vrijeme, onako ona nestrpljivija bivala i pogledavala na avlinska vrata. I podne minulo, te ona uzela abdest i klanjala, pa i opet čekala. To joj se čekanje oduljilo, te ju je smetalo i bilo joj neugodno, a kad je sunce prešlo na drugu stranu, podne već bilo i bitisalo, napokon iznese sama za se u dva sahanića pilava i uštipaka, pa uze sama ručati. A neprestano je pogledavala na vrata.

Vidjelo joj se je na licu da ju je to čekanje uznemirivalo pa da joj laglje prođe vrijeme, opet sjede na stan i poče tkati. Nu ni tu joj se nije dugo dalo, pa da promijeni posao, ustade i metnu pred se vitao⁴ da mota cijevi. To ju je malko kanda rastresalo ono okretanje vida i brundanje.

Tek pred ićindiju, otvorise se avlinska vrata, a na njih uniđe čovjek prosijede brade, pognut nešto, u čakširama od dimjaluka.

- Hvaha Bogu kad te iščekah! - čisto odlahnu mladoj ženi kad vidje da se vrata otvorise.

- Evo jako sada! - izusti čovjek i pogleda u mladu ženu.
- Zar su gotovi? - plahnu se žena.
- Jesu ja! Taman sada!

⁴ vitao - čerk, vitlo

- Pa?
 - Ah, kćeri moja! -
 - Da ga nisu...? - zape joj u grlu i plašljivo pogleda u oca.
 - Jesu, Đulso, jesu! A tko bi rekao! Šta ćeš, Bog je htio!
 - Kako?
 - Odrezali mu trinaest godina!
- Đulsi kanuše suze i udari potiho jecati.
- A što ćeš mu, što plačeš? Ne možeš sada ti isporaviti! - s prijegorom reče i mahnu otac, hoteći utješiti kćer.

Bio je to Alaga, a došao sa suda, gdje su mu sina taman osudili na trinaest godina zatvora.

Nakon one nesreće lanske godine, kad mu se je mlađi sin Meho udušio u Neretvi, njegovoj ženi bolest silno na gore krenula. Bolesnicu grdna nesreća više ubila negoli sve drugo. Od onda pa do svoje smrti - upravo navečer, uoči hadžinskoga Bajrama, oko dva mjeseca pošto se je Meho udušio - bila je ni živa ni mrtva. Uoči hadžinskoga Bajrama oprostila se s ovim svijetom, riješila se svih muka.

Isti taj zadnji dan materina života, istu ono veče kad je ona umrla, Mehmed Alija se je uoči Bajrama sastao sa Salkom i sa još dva jarana, te su pili cijelo vrijeme, od dana pa do mrkle noći. Ni govoriti više nisu mogli, i hodati im bilo poteško. A kad pao mrak, te ni rakija više ne mogla kroz grlo, izidoše iz mehane i sva četvorica u jednom redu podoše ulicom. U mehani su se svakako zabavljeni, i smijali, i dražili se, i ljutili, i psovali, a kad su napokon izišli, u redu su stajali najprije jedan jaran, pa Mehmed Alija, pa drugi jaran i napokon Salko. Mehmed Alija je imao i nož za pasom. Teturali se ulicom i tamo i amo, pa i pjevali. Kad dodoše u gušći mrak, dokle svjetiljka nije mogla dobro svjetlom dopirati, onaj koji je bio između Mehmed Alije i Salke, trgnu hitro i vješto Mehmed Aliji nož iza pasa te ga onako odmah prenese Salki i zabode mu ga u prsa, a onda vrati na Mehmed Aliju. Salko kriknu i pade, Mehmed Alija zajauka ranjen, a onaj jaran s kraja, kad to

vidje, nagnu u bijeg, dok onaj drugi što je bio između Salke i Mehmed Alije, zaosta i poče vikati:

- Pomoć, pobiše se amo!

Sletiše se brzo ljudi, stražari, okupi se svijet.

- Što je bilo?

- Ovi se bogme među se potukli, a jedan je već i pobjegao! - odgovori onaj koji je bio zaostao natrag, te i njega nesta među svjetinom, koja se je bila u mraku nakupila nad mrtvim Salkom.

I Mehmed Alija je pao, ali je bolno jaukao, jer mu je tekla silna krv.

Domala donešoše nosila, te mrtvoga Salku i izranjenoga Mehmed Aliju prenesoše u bolnicu.

U rano jutro, na sam hadžinski Bajram, kad su mrtvo tijelo hanumino kupali, dođe glas da je poginuo Salko, a Mehmed Alija teško ranjen, te da leži u bolnici.

- Kad se komu ne da - baš se ne da! - govorili su ljudi.

U isti gotovo čas kad je Đulsa ostala bez matere i nad njom mrtvom suze prolila, u isti je čas obudovila. Tako naglo, tako hitro! Tko zna je li za nju sreća ili nesreća, tko zna je li, plaćući za materom plakala i za svojim čovjekom, koji ju eto tako mladu - od devetnaest godina - ostavi udovicom? Il da nije u ovom plaču i iskrenoj, dubokoj tuzi za materom sveosve i zaboravila svoga čovjeka, Salku, koji joj je poništio svojim životom njezin mladi život, mučio ju, tukao - umjesto da joj oslatčava časove? da nije zaboravila Salku, koji je uza nju, svoju ženu živio uvijek svojim bećarskim životom, zapuštajući nju, koja se je žrtvovala da podje za nj?

Đulsa nije imala sa Salkom djece, stoga se je već za nekoliko dana povratila u očinu, u pustu roditeljsku kuću. A malo zatim, dok je još trajala ona prva, jaka bol, odmah se je bilo brinuti Alagi da isprtlja iz svoje nekadanje kuće i da ju ustupi novomu vlasniku, koji je imao smilovanja i srca da ga iz nje ne diže dok mu je žena bolovala.

I njih dvoje samih smjestiše se u onu malu kuću u Cernici. Mehmed Alija je još ležao u bolnici - i dugo je potrajalo da se izlijeći od dvije rane i od treće teške. Đulsa uredila kuću sa onim što je još bilo, upravljala njom, radila, vezla, šila i tkala da što zaradi, da uzmogne živjeti i ona i otac Avdaga nije zaboravio svoju zahvalnost, al' njegovi su darovi i njegova briga za Alaginu kuću iz početka teški bili za Đulsu. Kasnije se je i tomu priučila.

Prvih dana odmah Alaga je išao pohoditi sina, al' nije mnogo prošlo kad je uz njega bolesna našao stražu koja ga čuva. Mehmed Alija je bio pod sumnjom da je on sam ubio Salku, te je tako i istraga povedena. Kad se je Mehmed Alija oporavio i digao, odmah su ga preveli u zatvor, dok se stvar ne raspravi na sudu.

Ipak - i Alaga i Đulsa - napeto su očekivali konac toga svega, a dugo je bilo čekati cijelu zimu, pa proljeće. Pod konac proljeća rasprava se svršila na sudu. Mehmed Alija je bio optužen da je on ubio Salku, a on se branio da nije, već da ga je radi jedne svađe u piću, pred što će se dignuti iz mehane, ubio Vujo Perović, onaj isti koji je išao između njega i Salke, pa kad je počinio to nedjelo, da je uz Mehmed Aliju na zemlju ostavio nož, dozvao ljude, a zatim - kako je i svijet pripovijedao i nagadao - otišao doma da se presvuče. Nu sva Mehmed Alijina obrana, sve njegovo nijekanje nije pomoglo, jer je onaj četvrti svjedok, koji je odmah pobjegao, tvrdo nijekao da išta zna. Na Mehmed Aliju je pala sva krivnja, jer se je dokazalo da je ono bio njegov nož, te da je bio na razbojištu on sam sa usmrćenim Salkom. Sud je bio toga uvjerenja da je Mehmed Alija ubojica, te ga stoga osudio na trinaest godina tamnice.

Alaga je nestrpljivo očekivao konac rasprave, a kad je saslušao i saznao osudu, okrenuo se je i otišao mirno, nesmućeno, kao da to na nj ništa ne spada.

Alaga je u zadnje vrijeme dosta gorkih popio, pa, makar se je udes jedinoga sina duboko kosnuo njegova srca, ipak nije mogla njegova tuga, njegova žalost izbiti na površinu, da bi ju čovjek odmah mogao vidjeti.

- A što ćeš mu - što plaćeš? Ne možeš sada ti ispraviti! - rekao je Dulsi kad je ona na taj crni glas počela plakati.

* * *

O tac i kći živjeli su tiho, mirno, kao dva mrava u svom novom stanu u Cernici. Đulsa radila i rukama hranila i sebe i oca - a nekako joj zgodno išlo, jer su sve žene hvalile njezin posao, koje su ga vidjele. Kano da je u svom radu nalazila utjehe, zabave, te radeći, znala bi se i razveseliti. Samo kad bi se malko zamislila i zanijela u ono što je doživjela, uzdahnula bi, a licem bi joj se prelila bol i tuga.

Katkad bi, da se odmori od posla, otišla Avdadinici, koja joj je također znala češće puta dolaziti. Te se dvije žene usko sprijateljile, a kano da su se i naravi podudarale. Avdadinica već u starijoj dobi, pa joj malo stalo do onoga čim se mlađi svijet rado bavi, a Đulsa, makar udovica od tekar dvadeset godina, uozbiljila se radi nesreća koje su je cijelu potresle i promjenile.

Alaga ako nije sjedio doma, a ono je bio najviše u Avdadinu dućanu. Avdaga mu ni sada nije mogao ni nikada zaboraviti kako mu je Alaga nekad valjao. I on mu je bio pravi prijatelj, štovao ga je uvijek jednako dočekivao ga rado i veselo. Često put bi se Alaga pred njim potužio na svoj udes.

- Nemoj tako, Alaga! Nisi ti sam - eno ti i drugih naših - - i uzeo bi mu nabrajati mnoga imena. Da su jedan ili dva pala, još još - ali koliko ih ode! Ne ljuti se na se, već na našu ludu pamet!

- E šta ćeš - ama ljutio se i srđio koliko mu drago, ne smije čovjek opet da gubi nade...

- Jest, moglo bi se nadati, i ne smije se gubiti nada. Al' vidi šta naš svijet radi, kako se zapušta i sam sebi žile prezavanaugh! Svak se more

nadati, al' samo onaj ima pravo da se nada koji radi - a naši ništa ne rade! ...

Alagu je gorko pekla ta istina, a nezgode koje je on prouzročio makar i nehote, ludo, pripisivao je sebi u grijeh. Pekla ga je savjest kao najvišega zločinca - jer je ipak Alaga bio onaj stari poštenjačina kakovih ima kod nas, al' na žalost, se kasno dozovu pameti, te tako i propadaju.

I vukao se je on još godinu dana, i padao zdravljem, a savjest ga pekla što je odgojio sina da ga zatvore u tamnicu, što je sobom pospješio ženinu smrt, što je uništio sreću Đulsinu.

Sav satrven, bolan, srušio se na dušek da se više ne digne.

Jesen je bila, a požutjelo lišće padalo sa stabala da sagnije na zemlji, u kalu, te zakrčuje putove, gomila se po baščama. Tužno je ono žutjelo - a kako je bila opojna ova blaga, mila, nježna zelen, kojom se je proljeće kitilo!

Jesenji dan bio. Vjetar hujio, raznosio lišće kad su iz one male kuće u Cernici iznijeli na nosilima mrtvaca, prekrivena zelenom čohom ...

Hrpa mala ljudi obilazila muče oko nosila, da pod njih redom podmetnu svoja ramena, da Alagu isprate zadnji put.

A za otvorena se vrata grčevito uhvatila mlada žena, blijeda i satrvena, očajna pogleda. Grčevito se držala vrata i gledala za nosilima - a vjetar je hujao oko nje, zanosio na nju suho, žuto lišće.

... Đulsa ostade i bez matere, i bez braće, ostade eto i bez oca i bez svega, ostade sama samcata - bez nade.